

UNIVERSITAT POLITÈCNICA DE VALÈNCIA

UNIVERSITAT
POLITÈCNICA
DE VALÈNCIA

DCADHA

DPTO. DE COMUNICACIÓN AUDIOVISUAL
DOCUMENTACIÓN E HISTORIA DEL ARTE

TREBALL FINAL DE MÀSTER

Màster Oficial Interuniversitari en Gestió Cultural

TÍTOL:

**Creació i disseny d'una ruta cultural a les
Comarques Centrals Valencianes basada en la
figura històrica d'al-Azraq**

Dirigit per: Pau Pérez Ledo

Presentat per: Rubén David Costa

CURS 2019-2020

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Resum:

El present treball de final màster té com a finalitat principal la creació i el disseny d'una ruta cultural desenvolupada a l'àmbit territorial de les anomenades Comarques Centrals Valencianes i estarà basada en la figura històrica de Muhammad Abū 'Abd Allāh Ibn Hudhayl, conegut com al-Azraq ("el Blau"), últim cabdill andalusí al segle XIII de les terres valencianes.

En primer lloc, es realitza una aproximació teòrica del fenomen del turisme cultural, abordant la seua complexitat i els seus aspectes clau. Seguidament, s'analitza el context i les tendències del turisme cultural a nivell internacional, nacional i autonòmic, observant com ha esdevingut en els últims anys una tipologia turística en procés de consolidació.

Tot seguit, s'analitzen les Comarques Centrals Valencianes com a àmbit territorial d'actuació per al desenvolupament de la ruta cultural proposada, per posteriorment, realitzar el pla de creació de la "Ruta Cultural d'al-Azraq", que connectaria i integraria els recursos patrimonials de 31 municipis de les Comarques Centrals Valencianes a través de set diferents recorreguts temàtics, i comptant amb un model col·laboratiu i consensuat de gestió i governança. Finalment, s'estableixen les estratègies de màrqueting per a la seua comercialització dins d'un mateix pla.

Paraules clau: turisme cultural, ruta cultural, patrimoni andalusí, al-Azraq, Comarques Centrals Valencianes.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Abstract:

The main aim of the present Master's final project is the creation and the design of a cultural route developed in the territorial framework of the so-called Valencian Central Shires and it is based on the historical figure of Muhammad Abū 'Abd Allāh Ibn Hudhayl, better known by his nickname, al-Azraq ("the Blue"), last Valencian Muslim leader in the 13th century from the Valencian lands.

Firstly, a theoretical approach to the phenomenon of the cultural tourism is carried out, addressing its complexity and its most important key aspects. Next, the context and the trends of cultural tourism in an international, national, and regional level is also analysed, observing how, in recent years, it has become a tourism typology in process of consolidation.

Thereupon, the Valencian Central Shires are analysed as the territorial scope for the development of the proposed cultural route, and subsequently, a plan for the creation of the "Cultural Route of al-Azraq" is designed, which would connect and integrate the patrimonial resources of 31 municipalities of the Valencian Central Shires across seven different thematic trips, having a collaborative and consensual management and governance model. Finally, the marketing strategies for the commercialization of the "Cultural Route of al-Azraq" are also settled within a plan.

Keywords: cultural tourism, cultural route, Moorish heritage, al-Azraq, Valencian Central Shires.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Agraïments:

Agrair en primer lloc, al meu pare, qui sempre ha estat al meu costat recolzant-me en cada pas que he donat a la vida i sense el qual no haguera pogut arribar on estic. A la meua mare i a la meua àvia, les dones més importants de la meua vida, i que des d'on estiguen sempre seran el vent que m'empente a anar més enllà. També agrair a la resta de la meua família, amics i amigues, i a totes les persones que han fet possible la realització d'aquest treball.

Vull donar també les gràcies a Belén, Natalia, Paula i Roser, les meues companyes de màster, d'estrés, de molts cafés, d'hores de feina i biblioteca que han esdevingut també companyes de vida fora dels murs de la universitat, i són, sense cap dubte, de les millors coses que m'emporte d'aquest màster.

Per últim, voldria agrair a totes les persones que d'una manera o altra, i des d'àmbits molt variats i diversos, contribueixen i lluiten per a la preservació i la divulgació de la història i cultura valencianes, ja que al cap i a la fi, cal recordar i tindre consciència del nostre passat, per comprendre el nostre present i poder mirar cap al futur per seguir transmetent la nostra herència cultural i històrica com l'hem rebuda, o fins i tot millor.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Índex de contingut

1. Introducció	17
1.1. Justificació	18
1.1. Objectius	20
1.1.1. Objectius generals.....	20
1.1.2. Objectius específics	20
1.2. Metodologia i fonts.....	21
2. Aproximació al fenomen del turisme cultural	22
2.1. El Turisme cultural: una convergència	22
2.2. Modalitats de turisme cultural	27
2.3. Els turistes culturals	30
2.4. El patrimoni cultural com a producte turístic.	32
2.4.1. El concepte de patrimoni cultural.	33
2.4.2. El pas del patrimoni cultural a recurs i producte turístic.	34
2.4.3. Les rutes i els itineraris culturals	36
2.4.4. Gestió turística sostenible del patrimoni cultural	42
2.5. El turisme cultural i la difusió del patrimoni	46
2.5.1. La difusió cultural i la interpretació del patrimoni.....	46
2.5.2. Classificació dels mitjans interpretatius.....	47
2.5.3. Les etapes del procés d'interpretació del patrimoni.....	48
3. Anàlisi del context del turisme cultural a nivell internacional, estatal i autonòmic.	49
3.1. Tendències del turisme cultural a l'àmbit internacional i relació amb Espanya.....	49
3.2. Tendències del turisme cultural a l'Estat espanyol.	51
3.3. Context del turisme cultural al País Valencià.	58

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq	
3.3.1.	Anàlisi de l'oferta lligada al turisme cultural. 58
3.3.2.	Demanda turística cultural i perfil del turista cultural. 66
3.3.3.	Antecedents en projectes de turisme cultural executats al País Valencià.....73
4.	Les Comarques Centrals Valencianes com a escenari turístic per a la Ruta Cultural d'al-Azraq. 81
4.1.	Delimitació territorial..... 81
4.2.	Població 84
4.3.	Característiques geogràfiques físiques..... 89
4.3.1.	Orografia..... 89
4.3.2.	Hidrografia 91
4.3.3.	Climatologia 95
4.3.4.	Medi Ambient 96
4.4.	Infraestructures i accessos 98
4.4.1.	Xarxa de carreteres..... 99
4.4.2.	Xarxa ferroviària100
4.4.3.	Connexions aèries i marítimes101
4.5.	Activitats econòmiques.....101
4.6.	Contextualització històrica104
4.7.	Serveis turístics111
4.7.1.	Allotjaments112
4.7.2.	Restauració113
4.7.3.	Agències de viatge.....114
4.7.4.	Empreses de turisme actiu114
4.7.5.	Oficines d'Informació Turística i Centres d'Interpretació Turística ..115
5.	Pla de Creació i Disseny de la "Ruta Cultural d'al-Azraq" 116

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq	
5.1.	Marc històric de la figura d'al-Azraq.....116
5.1.1.	Antecedents (1179-1247)117
5.1.2.	Primera revolta (1247-1250).....123
5.1.3.	Segona revolta (1254-1258)125
5.1.4.	Tercera revolta (1276-1277).....127
5.2.	Objectius de la ruta131
5.3.	Inventaris de municipis i recursos turístics de la ruta132
5.4.	Infraestructures i equipaments turístics.....133
5.5.	Recorreguts temàtics135
5.6.	Modalitats de mobilitat i desplaçament.....141
5.7.	Proposta de mitjans interpretatius142
5.7.1.	Mitjans interpretatius personals142
5.7.2.	Mitjans interpretatius no personals.....144
6.	Model de gestió i governança turística proposat per a la "Ruta Cultural d'al-Azraq"..... 146
6.1.	Institucions públiques gestores147
6.1.1.	Turisme Comunitat Valenciana.....147
6.1.2.	Patronats provincials de Turisme.....148
6.1.3.	Consorti de les Comarques Centrals Valencianes.....148
6.1.4.	Ajuntaments i mancomunitats.....149
6.2.	Associacions veïnals i participació cívica.....150
6.3.	Agents culturals i socioculturals.....151
6.4.	Empreses turístiques i comerç local151
6.5.	Interrelacions entre els agents involucrats en el procés de gestió i governança.....152
7.	Pla de comercialització de la "Ruta Cultural d'Al-Azraq" 154

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

7.1. Matriu DAFO de la ruta cultural.....	154
7.2. Objectius del pla.....	155
7.3. Proposta de valor i característiques del producte	156
7.4. Estratègia de diferenciació i posicionament.....	157
7.5. Públic objectiu i perfil de la demanda potencial.....	158
7.6. Estratègies de producte i marca.....	160
7.7. Estratègies de distribució	161
7.8. Estratègies de comunicació i promoció	162
8. Conclusions.....	166
9. Bibliografia	170
Bibliografia i monografies.....	170
Articles i altres referències	171
Webgrafia	179
10. Annexos	184
Annex I: Inventari de poblacions i municipis inclosos en la ruta.....	184
Annex II: Inventari de recursos turístics materials	185
Annex III: Breu inventari de recursos immaterials inclosos en la ruta.....	228
Annex IV: Infraestructures i equipaments turístics dels municipis de la ruta	235
Annex V: Exemples dels mitjans interpretatius no personals i de senyalització turística temàtica de la ruta.....	236

Índex de taules

Taula 1: Revisió conceptual de les tipologies de turisme cultural. Font: Elaboració pròpia a partir de la mateixa taula realitzada per Mallor, E. et altri (2013:272).....	27
--	----

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Taula 2: Classificació dels Mitjans Interpretatius Personals i No Personals. Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de Stewart, L. (1981)	48
Taula 3: Principal oferta de recursos per al turisme cultural del País Valencià. Fonts: Conselleria d'Educació, Cultura i Esport, Turisme Comunitat Valenciana, UNESCO, Ministeri de Cultura i Esport. Font: Elaboració pròpia.....	59
Taula 4: Festes d'Interés Turístic Internacional del País Valencià declarades dins al 2019. Font: Turisme Comunitat Valenciana. Elaboració pròpia.	65
Taula 5: Festes d'Interés Turístic Nacional del País Valencià declarades fins al 2019. Font: Turisme Comunitat Valenciana. Elaboració pròpia.....	65
Taula 6: Festes d'Interés Turístic del País Valencià declarades fins al 2006. Font: Turisme Comunitat Valenciana. Elaboració pròpia.	66
Taula 7: Superfície (km ²) i pes percentual (%) respecte del total de les CCV. Font: Elaboració pròpia a partir de l'Institut Valencià d'Estadística	83
Taula 8: Relació dels trenta municipis amb més població de les CCV ordenats pel nombre dels seus d'habitants (2019). Font: Elaboració pròpia a partir de l'Institut Valencià d'Estadística.....	88
Taula 9: Nombre d'allotjaments hotelers i places segons comarca/subcomarcal i tipus d'establiment a les CCV (2018). Font: Turisme Comunitat Valenciana...112	
Taula 10: Nombre d'allotjaments extrahotelers i places segons comarca/subcomarcal i tipus d'establiment a les CCV (2018). Font: Turisme Comunitat Valenciana.....113	
Taula 11: Nombre de restaurants i places segons comarca/subcomarca a les CCV (2018). Font: Turisme Comunitat Valenciana.....113	
Taula 12: Nombre d'agències de viatge segons comarca/subcomarca a les CCV (2018). Font: Turisme Comunitat Valenciana.....114	

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Taula 13: Nombre d'empreses de turisme actiu segons comarca/subcomarca a les CCV (2018). Font: Turisme Comunitat Valenciana.....115

Taula 14: Oficines d'informació turística (OIT) de la Xarxa Tourist Info de la Generalitat Valenciana i centres d'interpretació turística (CIT) presents a les CCV. Font: Turisme Comunitat Valenciana116

Índex de il·lustracions

Il·lustració 1: Síntesi del producte turístic cultural. Font: Elaboració pròpia a partir del mateix esquema realitzat per Navalón García, R. (2014:211) 35

Il·lustració 2: Fases dins del procés d'interpretació del patrimoni. Font: Elaboració pròpia a partir de Morales Miranda, J. (1998). 49

Il·lustració 3: Recorregut del "Camí del Cid". Font: Portal web de "Camí del Cid" 75

Il·lustració 4: Recorregut de les rutes dels "100 Castells de la Costa Blanca". Font: Portal web del Patronat de Turisme de la Costa Blanca 76

Il·lustració 5: Municipis que formen part de "Territori Borja". Font: Receptari de la Ruta dels Borja 77

Il·lustració 6: Municipis principals inclosos en les "Rutes de Jaume I". Font: Guia oficial de les "Rutes de Jaume I" 79

Il·lustració 7: Mapa administratiu de les Comarques Centrals Valencianes. Font: Elaboració pròpia..... 82

Il·lustració 8: Mapa geogràfic físic de les Comarques Centrals Valencianes. Font: Institut Cartogràfic Valencià. 91

Il·lustració 9: Sud de la conca hidrogràfica del Xúquer. Font: Sistema d'Informació de l'Aigua de la Confederació Hidrogràfica del Xúquer. 94

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Il·lustració 10: Mapa d'infraestructures principals presents a les CCV. Font: Institut Cartogràfic Valencià	98
Il·lustració 11: Recorreguts temàtics de la "Ruta Cultural d'al-Azraq". (Mapa realitzat amb l'eina Google My Maps)	136
Il·lustració 12: Mapa de relacions entre entitats gestores, partícips i els visitants. Font: Elaboració pròpia.....	153
Il·lustració 13: Logotip de la "Ruta Cultural d'al-Azraq". Elaboració pròpia.....	161
Il·lustració 14: Portal del recinte emmurallat a Pego. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.....	185
Il·lustració 15: Vistes del Castell d'Ambra. Font: Imatge pròpia.	186
Il·lustració 16: Vistes exteriors del Castell de Fornà. Font: Imatge pròpia.....	187
Il·lustració 17: Vistes del Castell de Gallinera. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.....	188
Il·lustració 18: Vistes del Castellot d'Alpatró. Font: Blog web "Guía de los Castillos, Torres i Fortificaciones de Alicante"	189
Il·lustració 19: Vistes del Castell d'Alcalà. Font: Blog web "Guía de los castillos, torres y fortificaciones de Alicante".....	190
Il·lustració 20: Vistes de l'església construïda sobre l'antic Castell-Palau d'Alcalà de la Jovada. Font: Imatge pròpia.	191
Il·lustració 21: Font amb la imatge d'al-Azraq situada a la plaça principal d'Alcalà de la Jovada Font: Imatge pròpia.	192
Il·lustració 22: Esfinx d'al-Azraq al costat de l'església d'Alcalà de la Jovada. Font: Imatge pròpia.	192

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Il·lustració 23: Despoblat morisc de l'Atzubieta. Font: Blog web "A Un Tir de Pedra"	194
Il·lustració 24: Despoblat morisc de La Queirola. Font: Blog web "A Un Tir de Pedra"	194
Il·lustració 25: Vistes del Castell de la Serrella. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.....	194
Il·lustració 26: Vistes del Castell de les Atzavares des de Fontilles. Font: Associació "Amics del Museu de Xàbia".	195
Il·lustració 27: Vistes exteriors de l'antic Castell de Pop. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.	196
Il·lustració 28: Vistes aèries del Castell de Tàrbena. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.....	197
Il·lustració 29: Vistes del poble de El Castell de Guadalest. Font: Portal web de Turisme de El Castell de Guadalest	198
Il·lustració 30: Vistes aèries del Castell de Polop. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.....	199
Il·lustració 31: Recinte de l'antic castell de Finestrat i actual ermita del Sant Crist del Remei. Font: Blog web "Guía de Castillos, Torres y Fortificaciones de Alicante"	200
Il·lustració 32: Vistes del Castell de Borró. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià	201
Il·lustració 33: Vista aèria del Castell de Vilella. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.....	202
Il·lustració 34: Vistes del Castell de Margarida. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.....	203

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Il·lustració 35: Vistes exteriors del Castell de Planes. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.....	204
Il·lustració 36: Vistes exteriors de l'antic castell de Tollos i actual Església dedicada a Sant Antoni de Pàdua. Font: Blog web "Guía de Castillos, Torres y Fortificaciones de Alicante".	205
Il·lustració 37: Vistes del Castell de Xeroles. Font: Blog web "Guía de Castillos, Torres y Fortificaciones de Alicante".	206
Il·lustració 38: Vistes exteriors del castell de Penella. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.....	207
Il·lustració 39: Vistes aèries del castell de Cocentaina. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.....	208
Il·lustració 40: Restes de les antigues muralles de Cocentaina. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.....	208
Il·lustració 41: Vistes aèries del castell de Penàguila. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.....	209
Il·lustració 42: Vistes exteriors de la Torre Sena. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.....	210
Il·lustració 43: Restes del castell de Barcella. Font: Portal web turístic de la Mancomunitat de Municipis de la Vall d'Albaida.	211
Il·lustració 44: Vistes aèries del Castell de Perputxent. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.	212
Il·lustració 45: Vistes des de l'aire del casc antic d'Alcoi. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià	213
Il·lustració 46: Restes de les muralles d'Alcoi. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.....	213

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Il·lustració 47: Vistes exteriors del castell de Barxell. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.....	214
Il·lustració 48: Vistes aèries del Castell-Palau de Lutxent. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià	215
Il·lustració 49: Vistes aèries del castell del Xiu. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.....	216
Il·lustració 50: Vistes aèries del Monestir del Corpus Christi de Lutxent. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.....	217
Il·lustració 51: Restes del Castell de Carbonera. Font: Blog web "A Un Tir de Pedra".	218
Il·lustració 52: Vistes exteriors del Castell de Rugat. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.....	219
Il·lustració 53: Cim del castell de Xàtiva. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.	220
Il·lustració 54: Vistes exteriors del castell de Montesa. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.	221
Il·lustració 55: Vistes interiors del castell-palau dels Comtes de Cervelló d'Anna. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.....	222
Il·lustració 56: Vistes exteriors del Castell de Bolbait. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.....	223
Il·lustració 57: El poble de El Camp de Mirra i el Puig d'Almisrà al fons. Font: B. Silvestre.....	224
Il·lustració 58: Vistes del castell d'Almisrà amb l'emita de Sant Bartolomeu adjacent. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.	225

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Il·lustració 59: Vistes aèries del castell de Biar i el seu casc antic. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.....	226
Il·lustració 60: Vistes exteriors del castell de Xixona. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.....	227
Il·lustració 61: Exemple de senyalització turística temàtica de la ruta a Finestrat. Font: Elaboració pròpia.....	236
Il·lustració 62: Exemple de cartell a les entrades dels pobles de la ruta, en aquest cas, Alcalà de la Jovada. Font: Elaboració pròpia.	236
Il·lustració 65: Quadre informatiu temàtic de la ruta per als recursos turístics. Exemple aplicat al castell de Perputxent a L'Orxa. Font: Elaboració pròpia. ...	237
Il·lustració 63: Monòlit informatiu ubicat a cada municipi de la ruta cultural, exemplificat amb Alcalà de la Jovada. Font: Elaboració pròpia.....	237
Il·lustració 64: Exemple de senyalització turística temàtica de la ruta cultural per a sendes de muntanya. Exemple de senyalització en direcció al castell de Serrella de Castell de Castells. Font: Elaboració pròpia.....	237
Il·lustració 66: Estructura en madera del quadre informatiu temàtic per a la seua col·locació en els recursos turístics inclosos ruta. Font: Elaboració pròpia.....	238
Il·lustració 67: Suggerència de cartell promocional per a la "Ruta Cultural d'al-Azraq". Font: Elaboració pròpia.	239

Índex de gràfics

Gràfic 1: Viatges de residents a Espanya i entrades de turistes internacionals realitzats principalment per motius culturals (en milers) (2014-2018). Font: Enquesta de Moviments Turístics de Residents (FAMILITUR), Estadística de Moviments Turístics en Frontera (FRONTUR), Institut Nacional d'Estadística. Elaboració pròpia.....	52
---	----

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Gràfic 2: Despesa anual associada als turistes residents a Espanya i als turistes internacionals per motius principalment culturals (en milions d'euros) (2014-2018). Font: Enquesta de Despesa Turística (EGATUR), Institut Nacional d'Estadística. Elaboració pròpia..... 53

Gràfic 3: Percentatge anual de viatges de residents a Espanya i arribades de turistes internacionals amb motivació cultural principal respecte al total dels mateixos amb motivació genèrica d'oci, esbarjo i vacances en general (%) (2014-2018). Font: Enquesta de Moviments Turístics de Residents (FAMILITUR), Estadística de Moviments Turístics en Frontera (FRONTUR), Institut Nacional d'Estadística. Elaboració pròpia. 54

Gràfic 4: Distribució percentual dels viatges nacionals de residents a Espanya amb motivació cultural principal segons comunitat autònoma de destinació (%) (2015-2018). Font: Enquesta de Moviments Turístics de Residents (FAMILITUR), Institut Nacional d'Estadística..... 56

Gràfic 5: Distribució percentual del nombre de Béns Immobles d'Interés Cultural declarats segons comunitat autònoma (%) (2018). Font: Ministeri de Cultura i Esport. Subdirecció de Protecció del Patrimoni Històric. Elaboració pròpia..... 60

Gràfic 6: Viatges de residents a Espanya i entrades de turistes internacionals per motivació cultural amb el País Valencià com a destinació (en milers) (2016-2018). Fonts: Enquesta de Moviments Turístics de Residents (FAMILITUR), Estadística de Moviments Turístics en Frontera (FRONTUR), Institut Nacional d'Estadística. Elaboració pròpia..... 68

Gràfic 7: Viatges de turistes residents a Espanya amb el País Valencià com a destinació segons CCAA d'origen (2018) (%). Font: Enquesta de Turisme de Residents, Institut Nacional d'Estadística. 69

Gràfic 8: Despesa turística anual associada als turistes residents a Espanya i turistes internacionals per motivació cultural principal amb el País Valencià com

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

a destinació (2016-2018) (en milions d'euros). Font: Enquesta de Despesa Turística (EGATUR), Institut Nacional d'Estadística. Elaboració pròpia. 70

Gràfic 9: Activitats realitzades pels turistes culturals internacionals al País Valencià (2018). Font: Enquesta de Despesa Turística (EGATUR), Institut Nacional d'Estadística; Informe "Turisme Cultural en la Comunitat Valenciana 2018", Turisme Comunitat Valenciana. Elaboració pròpia..... 71

Gràfic 10: Activitats realitzades pels turistes culturals residents a Espanya al País Valencià (2018). Font: Enquesta de Despesa Turística (EGATUR), Institut Nacional d'Estadística; Informe "Turisme Cultural en la Comunitat Valenciana 2018", Turisme Comunitat Valenciana. Elaboració pròpia. 71

Gràfic 11: Nombre d'habitants a les CCV segons comarca/subcomarca (2019). Font: Elaboració pròpia a partir de l'Institut Valencià d'Estadística i Institut Nacional d'Estadística 84

Gràfic 12: Pes percentual de la població segons comarca/subcomarca respecte al total de les CCV (2019) (%). Font: Elaboració pròpia a partir de l'Institut Valencià d'Estadística i Institut Nacional d'Estadística 85

Gràfic 13: Densitat de població (hab./Km²) segons comarca/subcomarca (2018). Font: Elaboració pròpia a partir de l'Institut Valencià d'Estadística. 86

Gràfic 14: Creixement demogràfic de les CCV segons comarca/subcomarca (1999 - 2019) (%). Font: Elaboració pròpia a partir de l'Institut Valencià d'Estadística i l'Institut Nacional d'Estadística. 87

Gràfic 15: Mitjana anual del nombre de persones afiliades a la Seguretat Social segons sector d'activitat i territori de referència (2019). Font: Elaboració pròpia a partir de l'Institut Valencià d'Estadística, Tresoreria General de la Seguretat Social i Conselleria d'Economia Sostenible, Sectors Productius, Comerç i Treball.....103

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

1. Introducció

En un context on l'oferta turística està cada vegada més especialitzada i el turisme cultural en procés de creixement i consolidació al País Valencià, són i han sigut indispensables, per al seu desenvolupament, la planificació i la execució d'iniciatives que aprofiten les potencialitats dels recursos culturals, patrimonials i històrics ubicats al territori valencià, on la gestió turística i cultural es configura com una eina per acostar el patrimoni cultural i la seua història als visitants a través del turisme cultural, tipologia turística de la qual es realitzarà una aproximació i contextualització teòrica, per continuar amb una anàlisi del seu context i les seues tendències a nivell internacional, estatal i autonòmic valencià.

El projecte de turisme cultural proposat en el present treball de final de màster constitueix una aproximació teòrica-pràctica a part del patrimoni local, històric i cultural de les Comarques Centrals Valencianes (CCV) a través de la creació i el disseny d'una ruta turística i cultural basada en Muhammad Abū 'Abd Allāh Ibn Hudhayl, més conegut com al-Azraq "el Blau", últim cabdill andalusí a terres valencianes que va liderar la resistència contra l'ocupació cristiana durant el s. XIII a la regió que es coneixia com a *al-Jabal* (La Muntanya), i que correspondria en gran mesura al que hui dia es coneixen com a les Comarques Centrals Valencianes.

Les CCV seran, doncs, el marc d'actuació per al desenvolupament de la "Ruta Cultural d'al-Azraq", que tindrà entre els seus objectius principals de satisfer la necessitat d'acostar i dignificar, a través de la visita de diversos enclavaments patrimonials, el llegat i la història de la figura d'al-Azraq, sent aquests el fil conductor a través del qual s'articularà la ruta turística-cultural en qüestió. Estaria gestionada des de l'àmbit públic i d'una manera consensuada i pactada amb els agents implicats. Aquests aspectes, seran concretats en un pla de disseny i creació, i el plantejament del model de gestió i governança, per acabar amb un pla estratègic de comercialització i màrqueting que posarà a l'abast del mercat i els visitants la "Ruta Cultural d'al-Azraq". Finalment, s'establiran les conclusions finals a les que s'han arribat amb la realització d'aquest treball final de màster.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

1.1. Justificació

En els últims anys, diferents administracions públiques de caràcter turístic han planificat, executat i gestionat diferents iniciatives que han fet possible l'expansió i desenvolupament de l'oferta del turisme cultural al País Valencià. Clars exemples, serien, en primer lloc, els programes posats en marxa per Turisme Comunitat Valenciana en matèria de turisme cultural a través de la planificació i comercialització de diferents rutes culturals dins la estratègia CreaTurisme en la línia de "Mediterrani Cultural", tals com són la "Ruta de la Seda", "Territori Borja", la "Ruta del Grial" o les "Rutes Jaume I", que han fomentat la diversificació i el reforç de l'oferta del turisme cultural al País Valencià. D'igual mode que també s'han impulsat el "Camí del Cid", que està gestionat per un consorci de diputacions del qual formen part les tres diputacions provincials valencianes, juntament amb altres cinc diputacions de les províncies per on transcorre la ruta, i per altra banda, les "Rutes dels 100 Castells de la Costa Blanca", impulsada pel Patronat de Turisme de la Costa Blanca de la Diputació d'Alacant.

Tanmateix, aquesta posada en marxa de diferents rutes turístiques culturals ha estat marcada per la manca de polítiques turístiques culturals, que engloben en el seu conjunt les Comarques Centrals Valencianes com un territori unificat estratègic i funcional d'actuacions, i que vaja més enllà de l'actual divisió provincial. Des del sector públic, àmbit des del qual caldria impulsar el projecte de turisme cultural proposat en el present treball, s'ha manifestat aquesta necessitat, tal com reflexa en primer lloc, el Pla de Dinamització de Projectes Estratègics elaborat i presentat al 2017 pel Consorci de les Comarques Centrals Valencianes, on dins de les estratègies en matèria turística planteja "*complementar els recursos i potencialitats de les Comarques Centrals Valencianes dissenyant un itinerari turístic propi*" que pretén, en primera instància, impulsar el turisme de muntanya amb la creació d'un itinerari turístic mitjançant l'expansió de les rutes turístiques ja existents de "La Vall d'Albaida. Experiència Interior" que connecta a través de diferents recorreguts cicloturístics i senderistes diversos indrets d'importància natural.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Del mateix mode, en el Pla Global de Màrqueting de Turisme a la Comunitat Valenciana presentat al 2019, s'estableix com una de les seues línies d'acció centrals, la creació, comercialització i distribució de productes de base experiencial i amb una segmentació molt especialitzada dins del programa CreaTurisme de Turisme Comunitat Valenciana, dins de la qual es troba el desenvolupament de l'estratègia de "Mediterrani Cultural" que compta amb itineraris, rutes i xarxes culturals com a productes turístics culturals de referència dins del País Valencià.

Per aquests factors i dins d'aquesta tendència, es planteja una iniciativa com la "Ruta Cultural d'al-Azraq" que es basa en un personatge important i transcendental per a la història valenciana, però amb un relat i un llegat desconeguts per al públic que mereix, per la seua singularitat i atractivitat dels escenaris on va tenir lloc, un projecte que vaja en la direcció de seguir diversificant i potenciant l'oferta de productes turístics culturals del territori valencià tal com reflecteixen les estratègies globals de màrqueting i comercialització de productes turístics culturals de l'administració pública valenciana al 2019. I per altra banda, fomentar la planificació i l'execució de projectes que també s'adapten a l'estratègia del Consorci de les Comarques Centrals Valencianes, sent la "Ruta Cultural d'al-Azraq" una iniciativa que superaria els nivells administratius provincials, que crearia sinergies entre els béns patrimonials materials i immaterials, i dels municipis i comarques que formen el territori de les Comarques Centrals Valencianes,

En síntesi, les Comarques Centrals Valencianes presenten unes condicions adequades per a l'explotació de la seua atractivitat turística gràcies a la seua diversitat paisatgística i la seua diversitat patrimonial, que es poden utilitzar per a promoure un turisme cultural organitzat i sostenible a través d'una ruta que tinga com a fil conductor una temàtica singular i suggerent per a l'atracció de visitants, i que s'adapte als plans d'actuacions elaborats per les administracions públiques, organismes que haurien d'impulsar la iniciativa plantejada en aquest treball de final de màster.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

1.1. Objectius

Amb la creació i el disseny de la Ruta Cultural d'al-Azraq, es pretén assolir tot un seguit d'objectius clau, tant de caràcter general, així com de caràcter específic, detallats a continuació.

1.1.1. Objectius generals

- Crear i dissenyar una ruta turística i cultural temàtica al voltant de la figura històrica d'al-Azraq i el patrimoni cultural que la rodeja.
- Plantejar un producte turístic i cultural que articule l'oferta patrimonial i turística de part del territori de les Comarques Centrals Valencianes dins d'un mateix programa que els incloga.

1.1.2. Objectius específics

- Establir el marc teòric del turisme cultural sobre el qual s'assenta la creació i el disseny de la ruta cultural plantejada en aquest treball final de màster.
- Analitzar i conèixer el context del turisme cultural a nivell internacional, d'Espanya i del País Valencià, i també els antecedents en programes en turisme cultural que s'han dut a terme al territori valencià fins a l'actualitat.
- Analitzar les Comarques Centrals Valencianes com a marc territorial funcional i estratègic per a la posada en marxa d'aquesta ruta cultural.
- Realitzar un inventari dels municipis, i recursos turístics-culturals inclosos dins de la "Ruta Cultural d'al-Azraq".
- Vertebrar culturalment, turísticament i territorialment gran part del patrimoni cultural de les Comarques Centrals Valencianes dins d'un mateix producte turístic cultural.
- Proposar un model de gestió i governança per a la ruta cultural que siga participatiu i consensuat per garantir el seu desenvolupament sostenible.
- Establir les estratègies de màrqueting i comercialització d'un producte turístic cultural que amplie i reforce l'oferta turística cultural valenciana, i que a la vegada, desestacionalitze la demanda i redistribuisca els fluxos dels visitants.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

1.2. Metodologia i fonts

La metodologia que s'ha dut a terme que ha conduït al desenvolupament d'aquest treball de final de màster, ha combinat la consulta de diverses fonts d'informació, en la primera part del treball, s'ha establert el marc teòric del turisme cultural sobre el que es basa el turisme cultural, i els seus elements i aspectes clau, per tal de realitzar-lo s'ha realitzat una recerca bibliogràfica de tota la informació necessària com són a articles acadèmics, monografies i llibres de referència que permeteren fer l'aproximació teòrica al fenomen del turisme cultural.

Seguidament, s'ha realitzat una anàlisi del context del turisme cultural a nivell global, estatal i autonòmic, on s'han consultat en primer lloc, per a l'anàlisi de les tendències diferents s'han consultat pàgines web i portals web amb informació rellevant sobre els diferents aspectes del turisme culturals, en segon lloc, informes d'institucions de referència com l'Organització Mundial del Turisme, l'UNESCO, el Fòrum Econòmic Mundial o Turisme Comunitat Valenciana, i també articles d'autors com Greg Richards, principal referent en l'estudi del turisme cultural. Per a la realització dels gràfics que possibiliten l'anàlisi descriptiu de l'evolució temporal i comparativa dels viatges dels turistes culturals, la seua despesa mitjana anual i el seu pes en els turistes amb motivació genèrica d'oci, s'han consultat i recopilat dades de l'Institut Nacional d'Estadística i l'Institut Valencià d'Estadística,

Tot seguit, s'han analitzat a les Comarques Centrals Valencianes com a marc d'actuació per a la "Ruta Cultural d'al-Azraq", on s'ha recorregut, en primer lloc, a portals web de l'Institut Cartogràfic Valencià i l'Institut Nacional Geogràfic per la recopilació de dades sobre la contextualització geogràfica. El banc de dades territorials de l'Institut Valencià Estadístic, també ha servit per recavar dades i realitzar l'anàlisi de la demografia, la superfície i les activitats econòmiques, i també l'oferta comarcal d'allotjaments, empreses de turisme actiu i restauració inclosa en aquest apartat, i de manera posterior, l'oferta municipal a l'inventari de municipi inclosos en la ruta, s'han consultat també un informe relatiu a aquesta matèria de Turisme Comunitat Valenciana.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Dins del pla de creació i dissenys s'ha realitzat una contextualització històrica d'al-Azraq s'ha realitzat una tasca de recopilació i sistematització de la informació més important de llibres i monografies historiogràfiques i de divulgació històrica per a establir el marc temporal i el relat del personatge en la que es basa la ruta, cosa que ha permés establir els enclavaments patrimonials, els municipis i els recorreguts temàtics dels que consta la "Ruta Cultural d'al-Azraq", i d'igual manera amb la descripció històrica i la relació amb al-Azraq dels recursos incorporats a la ruta que consten en l'inventari de recursos turístics materials. Per a l'establiment de les directrius en els mitjans interpretatius temàtics de la ruta s'han consultat articles sobre la interpretació del patrimoni, i altres amb casos pràctics que s'han agafat de referència i exemple per establir els mitjans interpretatius específics de la "Ruta Cultural d'al-Azraq"

Finalment, s'ha proposat el model de gestió de la ruta cultural, on s'han realitzat recerques per internet sobre la informació més rellevant dels agents implicats, i determinar les seues interrelacions i rol en el procés de gestió. Per a l'establiment de les estratègies de comercialització i màrqueting de la "Ruta Cultural d'al-Azraq" s'ha consultat bibliografia específica en l'àmbit del màrqueting del turisme cultural i productes d'aquesta tipologia turística, per marcar i aplicar les línies estratègiques més adients i adequades en el pla que les inclou.

2. Aproximació al fenomen del turisme cultural

El projecte que es proposa en aquest treball de final de màster constitueix un producte cultural turístic, ja que en ell s'inclouen recursos culturals per a constituir un itinerari cultural i turístic, que posteriorment serà consumit pels anomenats turistes culturals. En els successius apartats s'analitzaran els conceptes i aspectes clau que intervenen en el turisme cultural.

2.1. El Turisme cultural: una convergència

Els conceptes de turisme i cultura no són fàcils de definir, i per tant, tampoc ho és el de turisme cultural, que agrupa aquests dos conceptes més amplis en un sol. Durant gran part del s. XX els conceptes de turisme i cultura van ser vistos i

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

percebuts com a àmbits diferenciats i com conceptes separats. Això es deu, al fet que el turisme era associat a les activitats d'oci i esbarjo, les quals, estaven allunyades de la població autòctona d'una determinada destinació turística. Per altra part, tant el patrimoni com la cultura, estaven generalment vinculats als elements simbòlics i de representació de la comunitat local. (OCDE, 2009). Tanmateix, es poden trobar diferents definicions del que és el turisme i la cultura tant dins la literatura científica, com en les definicions oficials dels organismes pertinents. De la mateixa manera ocorre amb el concepte global de turisme cultural. A continuació, s'analitzarà la seua evolució i es tractarà d'acotar aquests conceptes que s'estan tractant.

En primer lloc, la definició genèrica i actual de turisme que va establir la Organització Mundial del Turisme (d'ara endavant OMT) al 1994, i el qual *"compren les activitats que realitzen les persones durant els seus viatges i estades en llocs diferents a l'entorn, per un període consecutiu inferior a un any, amb finalitat d'oci, per negocis o altres."* A continuació, es veurà com sobre aquesta definició genèrica de turisme s'han basat alguns autors per establir la definició general del que és el turisme cultural, tenint en compte els factors de la motivació i el desplaçament.

Per altra banda, l'altre component que hi es pot trobar és el de "cultura", un concepte dinàmic i polisèmic, el qual ha anat canviant en el temps i al qual també se li han donat múltiples definicions i accepcions. La cultura pot ser entesa des de dues perspectives diferents, per una banda, una concepció humanística, dins la qual la cultura es relaciona amb la sensibilitat, als valors espirituals d'una època, i a la seua expansió en productes i obres de caire científic, literari o artístic (Busquet, 2006). Es tendeix a assimilar la cultura amb l'*alta cultura*, caracteritzada, segons Ariño (1998) per ser fruit d'un treball intel·lectual i d'un llarg procés d'educació, restringida a persones cultes i sotmesa a uns cànons normatius, que la fan veure com una cosa vulnerable i a protegir. Aquesta concepció de la cultura guarda un significat més elitista i tancat.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

En canvi, la concepció antropològica de la cultura, que en un sentit genèric, és considerada com el conjunt de manifestacions i produccions específiques d'una col·lectivitat en el terreny intel·lectual, moral, folklòric i fins i tot, material (Busquet, 2006). Aquesta concepció es caracteritza, segons Ariño (1998), per considerar que totes les manifestacions culturals tenen la mateixa dignitat i importància dins d'uns valors d'universalitat i pluralitat, estant integrada dins d'un sistema de símbols i la qual s'aprén.

No obstant, el concepte de cultura que resulta més apropiat dins d'uns paràmetres de gestió turística i cultural és aquella que defineix la cultura com "*el conjunt de trets distintius espirituals i materials, intel·lectuals i afectius que caracteritzen a una societat o grup social que abasta, a més de les arts i les lletres, els modes de vida, les maneres de viure junts, els sistemes de valors, les tradicions i les creences.*" (UNESCO, Declaració Universal sobre la Diversitat Cultural, 2001). Aquesta definició destaca els trets culturals materials i immaterials de les comunitats humanes, englobant des de la producció cultural més tangible fins als valors i creences que són components culturals intangibles i abstractes que poden ser acostats al públic.

En els anys setanta, el turisme cultural, com a tipologia turística moderna, va nàixer com una mena de turisme alternatiu al turisme clàssic de masses (Santana, 2003), que en aquells anys era el més concorregut, sent considerada una nova manera d'acostar-se a la cultura. És en aquesta època on es comencen a realitzar les primeres investigacions sobre aquest fenomen emergent. Però serà a partir dels anys 80 quan apareixen multitud de "*nous turismes*" (Santana, 2003:34), entre ells el turisme cultural, i per tant, es fa palesa la vertadera necessitat d'abordar aquests dos conceptes de manera conjunta tant en l'àmbit acadèmic com en el de les polítiques, encara que actualment persisteixen múltiples enfocaments, delimitacions i disciplines que aborden aquest concepte, en les quals a vegades no es reflexiona i estudia de la manera més eficient. Donada aquesta situació, és essencial que es creen sinergies i espais compartits entre la

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

cultura i el turisme perquè es faça més fàcil la seua comprensió mútua i afrontar de manera conjunta reptes i oportunitats que afecten a tots dos per igual.

Així doncs, el concepte de turisme cultural, com ja s'ha destacat, no és un concepte clarament establert, ja que aquest és relativament nou, i és el resultat de la conjunció d'altres dos conceptes autònoms, per tant, s'adverteix una gran complexitat, podent-se trobar dins la literatura acadèmica i científica diverses definicions del turisme cultural, incidint cadascuna d'elles en un terme o aspecte concret a causa de que és un concepte s'ha anat construint amb els anys.

La primera definició de turisme cultural és la que va atorgar la UNESCO que el considerava com *"aquella forma de turisme que té per objecte, entre altres finalitats, el coneixement de monuments i llocs històric-artístics. Exerceix un efecte realment positiu sobre aquests mentre contribueix –per a satisfer les seues pròpies finalitats– al seu manteniment i protecció. Aquesta forma de turisme justifica, de fet, els esforços que tal manteniment i protecció exigeixen de la comunitat humana, a causa dels beneficis socioculturals i econòmics que comporta per a tota la població implicada"* (Carta del ICOMOS adoptada a Brussel·les, 1976). En aquest cas, la definició destaca el caràcter del turisme com a motor per a la posada en valor dels recursos culturals, així com els beneficis per a la comunitat local del territori on se situen.

Una altra definició, és la que va donar la Organització Mundial del Turisme l'any 1995, la qual considerava al turisme cultural com *"tots els moviments de les persones per a satisfer la necessitat humana de diversitat, orientats a elevar el nivell cultural de l'individu, facilitant nous coneixements, experiències i trobades"*. En aquesta definició, observem que se centra més en el concepte espiritual i d'intercanvi cultural que és el turisme.

L'any 1998, Richards definia al turisme cultural com *"tots els moviments de persones amb destinació a atractius culturals concrets, com llocs d'interés patrimonial, manifestacions artístiques i culturals, exposicions d'art i teatre, en ciutats situades en països que no són el seu lloc habitual de residència"* (Richards,

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

1998:24). Aquesta definició, adapta la definició clàssica de turisme de l'OMT del 1994, destacant que la raó o motivació del desplaçament és la de l'intercanvi cultural amb els visitants, encara que dóna preponderància als recursos culturals tangibles.

Finalment, la definició més actual i completa de turisme cultural, que l'estableix com el "*tipus d'activitat turística en la qual la motivació principal del visitant és la d'aprendre, descobrir, experimentar i consumir els atractius/productes culturals tangibles i intangibles d'una destinació turística. Aquestes atraccions/productes estan relacionats amb un conjunt de característiques materials, intel·lectuals, espirituals i emocionals distintius d'una societat que inclou les arts i l'arquitectura, el patrimoni històric i cultural, el patrimoni culinari, la música, les indústries culturals i les cultures vives amb els seus estils de vida, sistemes de valors, creences i tradicions*" (OMT, 2017). En aquesta definició ampliada i actualitzada per part de l'Organització Mundial del Turisme, s'incideix més en el concepte de visita i en el factor experiencial que experimenten els visitants a les destinacions turístiques, on també s'inclou la varietat i diversitat en la natura del patrimoni cultural.

A la vegada, dins aquesta definició del turisme cultural donada al 2017 per l'OMT, s'estableixen els dos elements fonamentals per entendre el turisme cultural com una tipologia de turisme autònoma i diferenciada de la resta, ja que hi conflueixen, d'una banda, l'oferta de recursos i productes basats en el patrimoni cultural material i immaterial, i per un altre, s'incorpora la demanda i les seues motivacions que ve donada per la necessitat de satisfer uns interessos culturals. Amb el pas del temps i l'expansió del turisme cultura, s'ha aprofundit en el seu estudi com a fenomen, i s'ha anat generant així un concepte del turisme cultural cada vegada més ampli i integrador, on els seus components s'entremesclen i s'articulen entre si. Així doncs, el turisme cultural constitueix una tipologia de

¹ Definició adoptada per l'Organització Mundial del Turisme durant la 22ena Sessió de l'Assemblea General celebrada a Chengdu (Xina) de l'11 al 16 de setembre del 2017.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

turisme alternativa que té en la cultura els seus recursos per satisfer les necessitats dels visitants mitjançant la seua explotació, una vegada aquests s'han comercialitzat i s'han posat a l'abast del mercat.

2.2. Modalitats de turisme cultural

El concepte de "turisme cultural" no es troba clarament definit i delimitat, i de la mateixa manera, tampoc ho estan les modalitats que es poden incloure dins d'aquesta tipologia turística, ja que el turisme cultural es desenvolupa en un context global i heterogeni que impedeix la existència d'una única tipologia de turisme cultural, per la qual cosa es parla d'una sèrie de tipologies (Mallor et altri, 2013:273). Aquest fet és observable a la taula 1, la qual correspon a una classificació de les diferents modalitats de turisme cultural que realitzen diversos autors i institucions. Es pot observar que no existeix un criteri clar de diversificació ni un consens clar per fer-ho

	Treball	Moda	Arquitectura	Artesania	Història	Idioma	Religió	Educació	Tradicció	Oci	Arts i Música	Gastronomia	Patrimoni	Museus	Escultura	Festivals	Balls	Teatre	Esdeveniments
Zins & Ritchie (1978)	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X							
Irish Board Tourism (1988)			X	X	X						X		X						
ECTARC (1989)			X	X		X	X				X		X	X	X	X	X	X	X
Munsters (1994)					X					X	X		X	X					X
de Cluzeau (2000)				X	X	X	X	X	X	X		X		X		X			X
Richards (2001)				X	X				X			X	X	X					
Grefe (2002)			X	X	X						X	X	X	X		X		X	X
WTO (2005)						X	X	X					X	X		X	X	X	X

Taula 1: Revisió conceptual de les tipologies de turisme cultural. Font: Elaboració pròpia a partir de la mateixa taula realitzada per Mallor, E. et altri (2013:272).

Les modalitats del turisme cultural més comunament utilitzades tals com el turisme cultural de museus, el turisme idiomàtic o aquell relacionat amb l'artesanía (patrimoni etnogràfic), el turisme gastronòmic, o el turisme cultural basat en el patrimoni històric. No obstant, dins la literatura acadèmica s'han establert altres modalitats particulars de turisme cultural, que no hi apareixen a les classificacions anteriors, i les quals es troben íntimament relacionades amb la proposta de ruta turística-cultural plantejada en aquest treball de final de màster.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Una d'aquestes és l'anomenat turisme literari, el qual es defineix com "*una modalitat de turisme cultural que es desenvolupa en llocs relacionats amb els esdeveniments dels textos de ficció o en les vides dels autors. Un nou turisme cultural que imbrica la ficció en un món real*" (Magadán Díaz i Rivas García, 2011:172). Aquesta modalitat de turisme cultural permet la immersió dels visitants dins els escenaris on han transcorregut els fets narrats a les obres escrites, permetent conèixer l'entorn, l'ambient i els escenaris de les obres. En definitiva, els visitants es poden endinsar dins l'imaginari que ells mateix han creat a partir de les obres que han llegit. L'itinerari cultural que es proposarà posteriorment està basat en localitzacions, escenaris i atractius culturals que apareixen en la literatura, com són les cròniques del Rei Jaume I, el *Llibre dels Fets* particularment, o altres obres bibliogràfiques que recullen la vida d'al-Azraq a mode de biografia.

Altra modalitat de turisme cultural, que en els últims temps ha gaudit d'un gran creixement i popularització entre el públic², i no estant exempta de crítiques és la de l'anomenat turisme obscur o tanatoturisme, el qual seria l'acte de viatjar i visitar llocs, atraccions i exhibicions que són reals o recreacions de la mort, vertadera o aparent, patides i el tema principal del qual és macabre (Sharpley i Stone, 2015). Així doncs, aquesta modalitat de turisme cultural està relacionada amb fets tràgics i de sofriment.

Dins d'aquesta modalitat es troben, segons els emplaçaments que es visiten o el tipus d'atracció, diferents tipus de turisme obscur, però la més relacionada amb la temàtica de la Ruta Cultural d'al-Azraq, és la del turisme de batalla, el qual consisteix en la visita de llocs on s'han produït conteses, lluites, bombardejos o

² En els últims temps el *dark tourism* s'ha incrementat en el nombre de visitants i en els ingressos que està produint, però també destaquen les crítiques negatives que s'ha suscitat aquesta modalitat de turisme cultural. Font: El País, 2019. *La sed por el turismo oscuro*; https://elpais.com/cultura/2019/08/20/actualidad/1566324521_525852.html

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

qualsevol tipus de conflicte armat el qual es va produir durant un període d'enfrontament i va causar mort (Lennon i Foley, 2000). D'aquesta manera, la temàtica d'aquesta ruta cultural i el tipus de recursos que s'inclouen dins, com són localitzacions i ubicacions que van ser escenaris dels episodis més importants dels conflictes bèl·lics en el procés de conquesta i dominació cristiana a terres valencianes del s. XIII, i les revoltes sarraïnes que va encapçalar el visir al-Azraq en contra d'aquest, es pot classificar com a una ruta de turisme obscur de batalla.

L'anomenat turisme itinerant o d'estada, el qual està batent rècords a Espanya en els últims anys i també està en procés de creixement³. El també anomenat turisme nòmada o turisme de ruta, terme utilitzat per López Palomeque (1993), i que es podria definir com aquell tipus de turisme en el qual els turistes es desplacen en funció d'un itinerari o recorregut predeterminat i inclou la mobilització a diverses ubicacions. Aquesta modalitat està molt vinculada al desplaçament mitjançant caravanes o autocaravanes. Donada la naturalesa del producte que estem plantejant, sent un itinerari cultural i turístic necessita el desplaçament als diferents punts que el conformen és una de les claus per la qual s'emmarcaria dins d'aquesta modalitat.

Finalment, cal destacar una altra modalitat de turisme cultural relacionada amb la natura del producte que es planteja, atés que molts dels recursos inclosos dins de la ruta són restes arqueològiques. Aquest és la de l'anomenat turisme arqueològic o arqueoturisme que constitueix una modalitat específica de turisme cultural en la qual es presenten serveis i productes turístics en la que els recursos arqueològics són l'atractiu principal, o almenys part important del recorregut (Moreno i Sariego, 2017). Dins d'aquesta modalitat els visitants poden satisfer la

³ S'ha incrementat en un 91% durant el 2019, respecte al 2018, el nombre de viatgers en temporada turística alta que opten per aquesta modalitat de turisme itinerant. Font: Hosteltur, 2019. *España batió rècords en turismo itinerante durante este verano*; <https://www.hosteltur.com/comunidad/nota/020177-espana-batio-records-en-turismo-itinerante-durante-este-verano.html>

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

seua necessitat de conèixer el passat d'una destinació determinada a través de la interpretació dels recursos arqueològics en qüestió.

2.3. Els turistes culturals

Com s'ha vist anteriorment, no hi ha un concepte clarament delimitat del que es considera turisme cultural, de la mateixa manera succeeix quan s'intenta establir una definició per al concepte de turista cultural, els quals constitueixen la demanda dins del mercat i són els consumidors finals dels productes culturals turístics. Dins la pròpia definició del concepte de turisme cultural es troba el factor diferencial dels turistes culturals respecte a la resta, i radica en que la motivació del viatge d'aquests turistes és principalment la de satisfer les seues necessitats culturals. No obstant, segons Martos i Pulido (2010:42) "*no tots els turistes que consumeixen productes turístics culturals mostren el mateix grau d'interès per la cultura*", i per tant, els consumiran de diverses i variades maneres.

D'aquesta manera, no es pot condicionar la definició de turista cultural basant-nos solament en la motivació, ja que s'estarien deixant fora als turistes o visitants que també tenen contacte amb la cultura d'una manera incidental o improvisada, i en els quals la cultura juga un rol secundari en la motivació del viatge. Així doncs, molts autors amplien la definició de turista cultural a aquella tipologia de visitant que consumeix oferta turística cultural, on la cultura juga un rol variable dins de la motivació del viatge i l'elecció de les destinacions.

Degut a aquest factor, la segmentació dels turistes culturals resulta ampla i no segueix uns criteris homogenis. Si ens remetem a la literatura científica i acadèmica, hi apareixen diferents classificacions i segmentacions dels turistes culturals basades en diferents aspectes.

El primer exemple és el de Cluzeau (2013), que classifica els turistes culturals segons el seu grau d'interès en la cultura, establint tres categories principals:

- Turistes culturals monomaniacs: són una demanda especialista en un sol tema i estan molt motivats.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

- Turistes culturals bulímics: els quals són també una demanda molt motivada, però resulta més eclèctica. És una demanda aficionada a la cultura.
- Turistes culturals ocasionals: és una demanda també eclèctica, però resulta ser més curiosa. Estan oberts a la realització d'activitats culturals durant la seua estada en una destinació, encara que la cultural no siga la motivació principal de la seua visita.

Altra d'aquestes classificacions és la que realitza Jansen-Verbeke (1997), una classificació simple en la qual es distingeixen també tres tipus diferents de turistes culturals en relació al factor cultural:

- Turistes amb motivació cultural: la seua motivació principal del viatge és la visita d'atractius culturals.
- Turistes d'inspiració cultural: elegeixen visitar una determinada destinació pel seu prestigi i notorietat cultural.
- Turistes d'atracció cultural: la motivació cultural es secundària, tot i que sí realitzen algun tipus d'activitat cultural durant la seua estada.

Per altra banda, McKercher (2002), a partir d'una investigació realitzada a Hong Kong, classifica els turistes culturals en cinc categories diferenciades segons un altre aspecte, el del grau de profunditat i importància de l'experiència cultural que tenen pels turistes durant la seua estada a la destinació, aquests serien:

- Turista cultural intencionat: el seu propòsit principal és aprendre i saber sobre el patrimoni cultural aliè, tenint una profunda experiència cultural.
- Turista cultural de *sightseeing*: la seua motivació principal també es la de conèixer i aprendre sobre el patrimoni cultural aliè, no obstant, aquests turistes no experimenten una experiència cultural tan profunda i aquesta està focalitzada més cap a l'entreteniment.
- Turista cultural casual: la motivació cultural del viatge és limitada en la decisió de visitar una destinació, experimentant una experiència cultural més escassa i no tan profunda.
- Turista cultural accidental: el turisme cultural no és la motivació principal del viatge i no juga un paper destacable en el procés de decisió d'elecció de la

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

destinació, però durant la visita a una destinació realitzen activitats culturals. No té una experiència cultural profunda.

- Turista cultural serendipitós: el turisme cultural no juga un rol important en la decisió de visitar la destinació, no obstant, durant la visita realitza activitats culturals en quals s'involucra i acaba experimentant una experiència cultural profunda.

Com es pot observar, destaca el fet que no existeix un criteri clar per a la segmentació dels turistes culturals, existint diverses propostes, tot i això, basant-nos en el factor de consum de productes turístics culturals i grosso modo, es distingeixen dos grups principals de turistes culturals, per una part, els turistes per als quals la cultura és la motivació principal i específica del viatge, jugant un paper molt important en la seua decisió de visitar una determinada destinació. I per altra part, aquells turistes per als quals la cultura té un caràcter complementari, fins i tot en ocasions, el consum de l'oferta turística cultural és un fet no intencionat i no planificat des d'un primer moment, resultant ser un factor secundari en la motivació principal del viatge. En aquest cas, la cultura tindrà un rol molt reduït en quant a l'elecció per a la visita d'una destinació.

2.4. El patrimoni cultural com a producte turístic.

Les relacions produïdes per la interacció del patrimoni cultural i l'activitat turística són complexes, però tots dos estan condemnats a entendre's dins de l'àmbit del turisme cultural. Existeixen un conjunt de factors dins d'aquestes interrelacions que poden fer de l'activitat turística una eina beneficiosa per al patrimoni cultural, la qual fomenta la seua posada en valor i la seua conservació, o per contra, constituir una activitat perjudicial que el pugua posar en una situació de perill i vulnerabilitat. A continuació, analitzarem el concepte de patrimoni cultural, per posteriorment, establir la seua relació amb els processos de difusió cultural i interpretació del patrimoni, així com la inclusió de criteris de sostenibilitat en la posada en marxa de projectes de turisme cultural.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

2.4.1. El concepte de patrimoni cultural.

En primer lloc, caldrà realitzar una aproximació al concepte de patrimoni, i més específicament al de patrimoni cultural, els quals han sigut conceptes dinàmics que han anat canviant i categoritzant amb el pas del temps. D'aquesta manera, el concepte de patrimoni, en un sentit general i ampli, és "*el conjunt d'elements materials i immaterials, heretat dels nostres avantpassats i que han de ser transmesos als nostres descendents acrescuts*" (García Cuetos, 2012:17). És a dir, el patrimoni és aquella herència tangible o intangible, que rebuda dels nostres avantpassats és digna de conservar per a les futures generacions.

La UNESCO a l'any 1972 considerava com a patrimoni cultural els monuments, els conjunts i els llocs de valor universal excepcional⁴. En aquesta consideració no estaven inclosos els béns culturals de tipologia immaterial o intangible, per tant es tractava d'una definició reduccionista. No obstant, en la definició que realitza a l'any 1982, la UNESCO amplia el concepte de patrimoni cultural incloent també els béns culturals immaterials, establint que "*el patrimoni cultural d'un poble comprén les obres dels seus artistes, arquitectes, músics, escriptors i savis, així com les creacions anònimes sorgides de l'ànima popular, i el conjunt de valors que donen sentit a la vida, és a dir, les obres materials i no materials que expressen la creativitat d'eixe poble; la llengua, els ritus, les creences, els llocs i monuments històrics, la literatura i les obres d'art i els arxius i biblioteques*"⁵.

En l'actualitat, el patrimoni cultural està definit per la UNESCO (2020) com "*la herència cultural pròpia del passat d'una comunitat, amb la que aquesta viu a l'actualitat i que transmet a les generacions presents i futures*", que com es pot observar resulta ser una definició molt més genèrica, que reflexa la definició

⁴ Consideració que apareix a la *Convenció sobre la protecció del patrimoni mundial, cultural i Natural*, dins de la 17ena reunió del Conferència General de la UNESCO, celebrada a París el 17 d'octubre del 1972.

⁵ Definició elaborada per la Conferència Mundial de la UNESCO sobre les Polítiques Culturals, celebrada a la Ciutat de Mèxic al 1982.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

bàsica del patrimoni com a herència que ha de ser transmesa, incidint en el paper de les comunitats com a les transmissores.

Per altra banda, Velasco (2009:238) sintetitza en una sola les definicions de diversos autors del concepte de patrimoni cultural, definint-lo com *"el conjunt de béns materials i immaterials, que son identificats per una societat concreta com a portadors de valors culturals propis de la comunitat. Són béns tangibles i intangibles que tenen un alt contingut simbòlic, el que els fa mereixedors d'una especial protecció son sols relacionada amb la seua conservació sinó també amb l'ús que es pugua fer d'ells"*⁶. En aquesta definició destaca la significació simbòlica del patrimoni per a les comunitats, relacionant-la no solament amb la preservació, sinó també amb l'ús que si li atorga a eixos béns materials o immaterials.

2.4.2. El pas del patrimoni cultural a recurs i producte turístic.

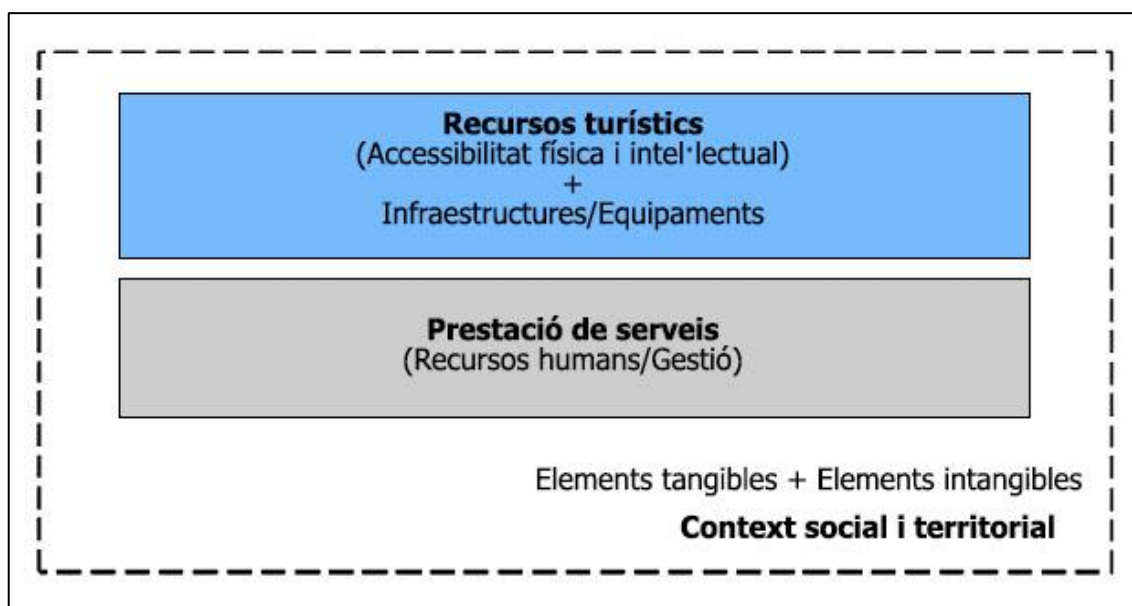
El patrimoni cultural per sí mateix, no constitueix l'oferta dins del turisme cultural, ja que abans d'esdevenir un producte del turisme cultural de consum, prèviament cal adaptar-lo a un ús turístic, passant per un procés pel qual esdevinga en un recurs turístic, per posteriorment ser consumit com a producte, en última instància, pels visitants d'una destinació, una vegada s'haja comercialitzat dins del mercat turístic cultural. Els recursos turístics estan definits per l'OMT (1978) com a *"tots els béns i serveis, que per mitjà de l'activitat de l'home i dels mitjans amb els que compta, fan possible l'activitat turística i les necessitats de la satisfacció de la demanda"*. Així doncs, el patrimoni cultural en totes les seues tipologies serà el recurs turístic a consumir, la motivació principal del desplaçament dels viatgers i el que satisfarà la demanda, constituint la matèria prima del turisme cultural quan s'han convertit en recursos turístics de natura cultural i patrimonial.

⁶ Les referències de l'autora per a la realització d'aquesta definició són: Harrison, 1994; Prats, 1998; Ballart i Juan-Tresseras, 2001; Hernández, 2002.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Una vegada aquests recursos turístics culturals es posen a l'abast del mercat, i passen a ser béns de consum, deixen de ser sols recursos turístics, ja que ara ens estem referint a productes turístics, els quals són el "*conjunt de béns i serveis que són utilitzats per al consum turístic per grups determinats de consumidors*", segons va establir la OMT al 1998. Aquests productes turístics constituïran l'oferta, i dins del producte, els recursos turístics de caire cultural i patrimonial seran un dels components principals del producte, juntament amb altres elements que també formen part d'ell com són els serveis complementaris (allotjaments, restauració, punts d'informació turística, etc) i equipaments que facen possible la visita del bé i la seua accessibilitat (Nasimba i Cejas, 2015).

És en aquest punt on entra en joc la gestió turística del patrimoni cultural, ja que per poder desenvolupar un producte cultural turístic, el patrimoni cultural ha de sotmetre's a un procés de valoració i avaluació que analitze la seua potencialitat i atractivitat turística, que són els dos factors clau a tenir en compte quan es pretén fer del patrimoni cultural un recurs turístic, i sense els quals no seria possible atraure fluxos de visitants per al consum del producte turístic cultural.

Il·lustració 1: Síntesi del producte turístic cultural. Font: Elaboració pròpia a partir del mateix esquema realitzat per Navalón García, R. (2014:211)

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Així doncs, Navalón García (2014) sintetitza allò que compon el producte turístic cultural (il·lustració 1), emmarcat per un context social i una base territorial, on es troba el nucli el producte format pels recursos turístics, que han de gaudir de les condicions necessàries perquè siga visitable i accessible tant des del punt de vista físic, com també l'intel·lectual a través de la informació turística, i la difusió cultural i interpretació del patrimoni, juntament amb les diferents infraestructures i equipaments complementaris. Per a la prestació dels serveis són necessaris els recursos humans i els processos de gestió i administració dels elements anteriors, que possibiliten el seu gaudiment i el seu ús sostenible.

D'aquesta manera, com ja s'ha destacat, per a la posada en marxa dels productes turístics culturals, aquests han de gaudir de potencialitat i atractivitat, ja que no sempre els recursos turístics equivalen a atractius turístics. Perquè un recurs esdevinga un atractiu cal que siga conegut i visitable (Navarro, 2015), és a dir, que siga comercialitzat i promocionat, i per altra banda, que aquest també siga accessible perquè pugui ser visitat pel públic.

2.4.3. Les rutes i els itineraris culturals

En els últims temps, el turisme cultural ha esdevingut una tipologia de turisme en procés de consolidació, i una de les tendències més importants que acompanyen a aquest procés ha sigut la proliferació de les denominades rutes i itineraris i rutes culturals (Hernández, 2011; Calderón, Arcila i López, 2018), i les quals han tingut una gran expansió com a producte turístic que confereix al patrimoni un ús turístic, convertint-lo així en la seua matèria prima.

En aquest sentit, dins de l'àmbit turístic es pot afirmar que els itineraris o rutes turístic-culturals ostenten una triple natura (Torres Bernier, 2006; Navalón García, 2014), podent-se entendre, primerament, com un recurs turístic, quan siga possible relacionar-lo amb elements d'atracció de visitants, sent un conjunt capaç de generar interès en una demanda potencial perquè els visiten. En segon lloc, també es poden entendre les rutes culturals com a producte turístic en el moment que, es comercialitza juntament amb el recurs es troba tot un seguit

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

d'equipaments, infraestructures i serveis que fan possible el consum del recurs turístic, i que a més, proporcione una experiència satisfactòria als visitants i aporte beneficis econòmics. I tercerament, les rutes culturals també són destinacions, ja que són visitades i recorregudes lliurement pels turistes i visitants lliurement amb les indicacions que venen en els elements d'informació i difusió.

Sovint, s'empren els conceptes de ruta o itinerari cultural amb significats molts similars, o fins i tot com a conceptes sinònims, no obstant, dins de les seues pròpies definicions guarden diferències que es veuen reflectides tant en la seua definició, així com en l'establiment de les diferents tipologies. Així doncs, els autors Calderón, Arcila i López (2018) destaquen les diferències entre aquests dos conceptes a partir d'un estudi de la literatura acadèmica.

D'una banda, destaquen que una ruta naix des de la pròpia voluntat humana, sent el producte d'un desplaçament que es realitza a partir de les decisions preses pels essers humans en base a criteris lliures, amb la finalitat d'integrar tots els elements patrimonials baix una mateixa temàtica perquè tinga un ús turístic. Al mateix temps, les rutes per sé no tenen un valor patrimonial, sinó que aquest ve donat individualment per cadascun dels elements patrimonials inclosos en elles, i que el mateix recorregut connecta en base a algun fil conductor o elements en comú. Les rutes són creades per institucions públiques o privades amb un clar ús turístic, tenint llibertat durant el seu procés de creació per determinar el seu traçat, la seua temàtica o els béns patrimonials a incloure.

Un itinerari, en cavi, naix marcat per l'espai geogràfic i el seu traçat naix perquè ha satisfet les necessitats humanes que s'han mantingut en el temps, tals com aquelles produïdes per causes religioses, comercials o militars. En aquest cas, tant l'itinerari en sí com els elements que inclou tenen valor patrimonial per sé, i el seu ús turístic ve donat pel seu reconeixement institucional. A més a més, la possibilitat de nova creació d'aquests itineraris és inexistent, ja que el seu traçat i elements que té dins seu s'han configurat per atendre les necessitats humanes durant el pas del temps, podent-se sols sotmetre a un procés de posada en valor i condicionament si escau.

En sentit general, es podria afirmar que les rutes culturals tindrien un important component d'artificialitat, ja que aspectes com la seua temàtica, els béns

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

patrimonials que inclouen i el traçat pel qual estan connectats, són creats ex professo per a l'activitat turística-cultural baix uns paràmetres establerts pels propis organismes que les creen i executen. En el sentit oposat, estan els itineraris culturals, que tenen un origen i desenvolupament natural i espontani, naixent per la pròpia inèrcia històrica i pel seu ús continuat durant el transcurs dels temps per a la satisfacció de necessitats econòmiques, socials o culturals de les comunitats humanes. Aquesta distinció es fa palesa en la consideració o la concepció de les rutes o itineraris culturals que tenen diferents organismes a nivells internacionals, tals com l'ICOMOS o el Consell d'Europa.

A l'any 2008, el Comitè Científic Internacional d'Itineraris Culturals (CIIC) de l'ICOMOS, va elaborar la Carta d'Itineraris Culturals, ratificant-la el mateix any a la 16ena Assemblea General d'aquesta institució celebrada al Quebec (Canadà), en la qual s'inclou la definició del concepte d'itinerari cultural que seria "*tota via de comunicació terrestre, aquàtica o d'altre tipus, físicament determinada i caracteritzada per posseir la seua pròpia i específica dinàmica i funcionalitat històrica al servei d'un fi concret o determinat*". I que, a més, ha de reunir tres condicions necessàries per a ser considerada com a tal: "*a) Ser el resultat i reflex dels moviments interactius de persones, així com de intercanvis multidimensionals, continus i recíprocs de béns, idees, coneixements i valors entre pobles països, regions o continents al llarg de considerables períodes de temps. b) Haver generat una fecundació múltiple i recíproca, en l'espai i en el temps de les cultures afectades que es manifesta tant en el seu patrimoni tangible com intangible. c) Haver integrat un sistema de dinàmiques històriques i els béns associats a la seua existència*".

La definició que realitza el CIIC destaca el fet que el traçat dels itineraris ja han de tenir una articulació física i geogràfica fixada en base a alguna finalitat determinada, destacant la interacció i l'intercanvi de béns materials i immaterials entre comunitats humanes de diferents indrets durant amples períodes temporals, i que han d'haver tot un seguit de moviments històrics i elements directament vinculats a la existència de l'itinerari, sent la seua raó de ser. Així

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

doncs, s'emmarca directament en la concepció d'itinerari cultural que s'ha destacat anteriorment.

Altrament, per al Consell d'Europa (1998) el concepte de ruta o itinerari cultural resulta ser més inclusiu, tenint en consideració recorreguts que fomenten la cooperació, l'intercanvi i l'aproximació entre els diferents països i regions que conformen el continent europeu, que donen a conèixer els valors, la identitat i el patrimoni cultural europeus comuns, així com el desenvolupament sostenible de la cultura i el turisme cultural.

Pel que fa a les tipologies o la classificació de rutes o itineraris culturals, es pot trobar, en primer lloc, una classificació dins la carta adoptada per l'ICOMOS (2008), on s'agrupen diversos tipus d'itineraris culturals segons 6 factors diferenciats:

- Segons la dimensió territorial: local, nacional, regional, continental o intercontinental.
- Segons la dimensió cultural: dins d'una mateixa àrea geogràfica i cultural, o englobant diferents àrees que encara tinguen o han tingut influència mútua.
- Segons a seua finalitat: social, econòmica, política o cultural, podent ser compartida i multidimensional.
- Segons la seua durada temporal: itineraris en desús, o que encara atenen a intercanvis socioeconòmics, culturals i polítics.
- Segons la seua configuració estructural: lineal, circular, cruciforme, radial o en xarxa.
- Segons el seu marc natural: terrestre, aquàtic, mixtes, o d'altres naturales físiques.

Per altra banda, Torres Bernier (2006) distingeix, en primer lloc, a les rutes culturals com són "camins prefixats" de base històrica i que són recursos turístics, que posteriorment seran un producte turístic i base per desenvolupar-ne altres, una vegada hagen sigut posats en valor, i per altre costat, rutes culturals "inventades" per al turisme, en la major part dels casos, tractant-se de "rutes temàtiques", és a dir, recorreguts tematitzats. El mateix autor classifica també

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

distingeix les rutes culturals segons el seu contingut: rutes històriques, artístiques i monumentals, rutes folklòriques o artesanals, rutes gastronòmiques, rutes de memòria, recreació i interpretació històrica, rutes d'esdeveniments culturals, i rutes religioses.

Al mateix temps, Torres Bernier (2006) també divideix, grosso modo, les rutes culturals en específiques i genèriques, les quals Hernández Ramírez (2011) concretitza de manera més ampla, establint tipus i subtipus de rutes i itineraris culturals:

- Rutes específiques patrimonials: recorreguts amb una tipologia patrimonial dominant, tals com rutes de patrimoni etnològic, rutes de patrimoni històric/arqueològic, rutes de patrimoni natural, i camins històrics i itineraris culturals.
- Rutes específiques inventades: rutes que s'allunyen en moltes ocasions de la realitat històrica de les destinacions, tals com rutes literàries-cinematogràfiques-televisives, rutes sobre personalitats històriques i personatges ficticis cèlebres, i rutes màgiques, esotèriques, mítiques i llegendàries.
- Rutes genèriques o mixtes: rutes o circuits basats en mosaics de recursos, sense un eix temàtic principal, constituint una oferta de caràcter genèrica.
- Camins històrics: recorreguts que són promoguts per Instituciones públiques amb el propòsit de que aquests se'ls reconega com a itineraris culturals mitjançant la seua inclusió dins dels registres oficials de béns culturals.

Finalment, cal destacar el procés de creació pel qual han de passar les rutes culturals, i també les fases posteriors a la seua execució si escau (Torres Bernier, 2006; Navalón García. 2014):

Primerament, és necessària una prèvia base territorial consistent i sòlida, dins de la qual hi haja present tot un seguit de recursos turístics amb potencialitat i atractivitat, acompanyats de serveis com els allotjaments, restauració i informació turística, i infraestructures que facen possible la seua visita, tant les

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

vies d'accés (carreteres, infraestructures ferroviàries), com l'accessibilitat als diferents elements patrimonials inclosos en la ruta.

En segon lloc, cal marcar els objectius i les diferents finalitats que es pretenen assolir amb la creació i el disseny de la ruta cultural. Aquests han de ser concrets, mesurables i realistes, destacant la proposta de valor que la proposta ofereix, ja que aquesta serà la que marcarà el posicionament dins del mercat turístic-cultural i serà determinant per crear l'interés de la demanda potencial.

Sobre aquests objectius s'assentarà la posterior organització del producte consistent en la ruta cultural, havent-se de realitzar, en primera instància, un inventari dels recursos turístics clau al voltant dels quals es realitze el traçat de la ruta, i la identificació d'aquells més adients per la seua singularitat i autenticitat. En segona instància, serà necessari definir la estructura de serveis i el disseny del producte on es determinen els elements que faran possible la prestació del servei tals com les infraestructures de recolzament, equipaments, serveis turístics d'informació turística, senyalització, entre altres. Serà en aquest punt quan es plantege la distribució del recorregut de la ruta i la manera de realitzar-la. En tota aquesta fase, s'han de complir tot un seguit de condicions de caràcter social i institucional, amb un bon tractament dels recursos que tinga en consideració tots els agents socials, com la comunitat local, i agents econòmics que es veguen representats en una estructura institucional forta.

Una vegada s'han superat les fases anteriors, cal iniciar la fase de comercialització i promoció de la ruta cultural, la qual es desenvoluparà baix una marca, es definiran els mercats potencials, la definició dels canals de distribució i comunicació, amb la creació de material i esdeveniments promocionals. Però aquesta etapa cal iniciar-se quan la ruta ja ha sigut condicionada i executada.

Finalment, una vegada la ruta cultural haja estat executada, posada a l'abast dels visitants i iniciada la prestació dels serveis, és indispensable sotmetre la ruta cultural a un procés d'avaluació i supervisió, tenint en compte el feedback que ha creat, la coordinació entre els diferents elements de la ruta, i l'articulació de les relacions entre aquests i l'àmbit privat econòmic i empresarial de la zona. En

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

la majoria de casos, la presència de l'administració pública és molt important siga a través dels organismes ordinaris de gestió o un organisme que gestione directament la ruta, no solament perquè exerceixen la tutela de molts dels elements patrimonials inclosos en les rutes culturals i proveeixen alguns serveis com els d'informació turística, sinó també degut a que han de donar espai i protagonisme als agents econòmics i empresarials d'iniciativa privada, i a la població local que són parts essencials en els processos de gestió perquè siga possible el gaudiment i manteniment de les rutes culturals.

2.4.4. Gestió turística sostenible del patrimoni cultural

Quan es parla de desenvolupament sostenible dins del turisme, la cultura i el patrimoni, cal remetre's en primer lloc, als Objectius de Desenvolupament Sostenible que ha establert recentment l'ONU per a l'any 2030, si bé cap dels 17 que es poden trobar actualment se centra específicament en matèries com la cultura o el turisme, sí que hi ha presents entre algunes de les metes marcades que hi fan referència, com és la Meta 11.4 on es menciona la necessitat d'augmentar els esforços per a la protecció i salvaguarda del patrimoni cultural i natural mundial, o també les Metes 8.9 i 12.b on es destaca la necessitat realitzar i posar en marxa polítiques enfocades a fomentar un turisme sostenible, a través de la cultura i els productes locals, així com la necessitat de realitzar eines adequades per aconseguir-ho.

En aquest cas, una bona gestió turística del patrimoni cultural pot crear beneficis en diferents vessants com són la social, la econòmica i com no, la cultural, tant per als visitants com per la comunitat local (Pastor, 2003), sempre i quan aquesta gestió estiga basada en criteris de sostenibilitat, per al foment d'un turisme ètic, respectuós i responsable i sobre tot, de qualitat, que siga capaç de potenciar els aspectes positius i beneficiosos del turisme per a la cultura i el patrimoni com són: (Jamieson, 2000; Shahzalal, 2016)

- Preservació de la cultura local, i revitalització de costums i tradicions.
- Potenciació de la identitat col·lectiva i el patrimoni comú.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

- Construcció de noves infraestructures institucionals.
- Suport a l'economia local i el benestar del territori.

Tanmateix, si aquesta activitat es troba amb una situació de escassa gestió o de gestió insostenible, l'ús turístic del patrimoni cultural pot suposar un risc per a la seua conservació i preservació, sent aquest l'objectiu bàsic de gestió turística del patrimoni cultural (Velasco, 2009). Per exemple, Ruiz Baudrihayé (1997) estableix els següents riscos i amenaces negatius del turisme cultural:

- Invasió i massificació del turisme, cosa que pot provocar la pèrdua de l'autenticitat que fa atractiu el bé cultural i la seua degradació, i fins i tot la seua destrucció.
- Banalització de la cultura, provocada per la devaluació del turisme i el l'esdeveniment de la cultura com un espectacle, mitjançant escenificacions, creant marques de prestigi sense tenir en compte la conservació del patrimoni cultural i la seua essència.
- Limitació temporal i cicle de vida dels productes turístics, sense haver una demanda captiva ni un producte etern, sent les destinacions turístiques culturals les més fràgils davant els impactes negatius del turisme, ja que són les més complicades de recuperar al no ser destinacions creades ex professo com sí ho són les destinacions purament d'oci.

En canvi, Jamieson (2000) enumera de forma concisa els següents efectes negatius del turisme cultural, destacant sobre tot, aquells que involucren a la comunitat local d'una destinació:

- Mercantilització de la cultura.
- Augment del cost de vida per a la població local.
- Desplaçament dels residents locals tradicionals.
- Increment de la criminalitat.
- Soscavament de les tradicions i modes de vida locals.
- Augment de la contaminació.
- Alta pressió en els serveis i equipaments locals.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Finalment, i de manera més recent, Shahzalal (2016) destaca els següents impactes negatius del turisme per al patrimoni cultural:

- Efectes de l'aculturació, és a dir, es produeix la pèrdua dels trets culturals tradicionals d'una comunitat per l'adquisició i substitució de trets culturals d'una altra dominant, sent els joves el col·lectiu més vulnerable davant aquest efecte.
- Hibridació cultural, quan la comunitat local barreja trets culturals aliens i els combina amb els seus propis tradicionals, creant així una cultura híbrida.
- Mercantilització de la cultura, que suposa la pèrdua de l'autenticitat del patrimoni cultural, fent-lo servir com un mitjà pel qual s'obté beneficis econòmics, i atorgant-li un caràcter artificial.

La gestió turística del patrimoni cultural ha de perseguir principalment evitar, o almenys, minimitzar tot el possible aquests efectes negatius de l'activitat turística per garantir la supervivència i preservació del patrimoni cultural, sense que aquest perda el valor que el fa ser únic, autèntic i atractiu per als visitants i la població local. Així doncs, davant aquests reptes de gestió sostenible es fa palesa la necessitat d'establir estratègies que l'asseguren. Velasco (2009) estableix tres enfocaments diferents per a un desenvolupament sostenible del turisme cultural, sent aquests:

- La planificació serà el procés mitjançant el qual es determinaran les línies d'acció amb les quals es pretén aconseguir arribar als objectius de sostenibilitat fixats amb antelació. Aquest procés tindrà en compte a tots els agents implicats, tant públics, com privats i també a la comunitat local.
- L'avaluació és necessària per realitzar una valoració completa dels programes. Aquesta es pot fer abans de la posada en marxa de la proposta de gestió, per valorar si el plantejament de la situació és el correcte, o si els objectius són els més adients. També es pot realitzar durant l'execució dels programes per valorar si s'estan assolint els objectius d'una manera satisfactòria o analitzar si les actuacions que s'estan duent a terme són eficaces, si escau, reconduir

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

les accions en una situació d'equivocació. Per últim, l'avaluació també es pot realitzar una vegada executat el programa per realitzar un seguiment i emetre una valoració general.

- Conceptualització del bé, la seua conservació i els usos que se li donarà. En primer lloc, assegurar la conservació i preservació del bé cultural en qüestió, a través d'una proposta de principis pels quals es protegirà el bé dels efectes negatius del turisme, les estratègies que faran possible la conservació d'aquells elements materials susceptibles de ser danyats, i els mètodes pels quals es conservarà el seu valor simbòlic. Per altra part, es realitzarà una anàlisi dels usos turístics que tindrà el bé, tals com l'accessibilitat, els fluxes i tipus de visitants, la senyalització, entre d'altres aspectes.

Shahzalal (2016) enumera també aspectes clau a tenir en compte dins del procés de gestió dels impactes negatius del turisme en la cultura, aquests serien:

- Una gestió democràtica que empodere la comunitat local i el seu patrimoni cultural autòcton.
- Donar prioritat al procés de gestió respecte al producte turístic final.
- Reforçar el valor cultural d'allò local.
- Consideració dels impactes sobre la salut, treballant i col·laborant amb els organismes pertinents.

Així doncs, una gestió turística basada en aquests principis de sostenibilitat podrà, en primera instància, propiciar la conservació del patrimoni cultural, i per altra part, potenciar els efectes positius i beneficiosos que suposa el turisme cultural, i evitar els impactes negatius de l'activitat turística per als béns culturals i la pròpia comunitat local. En apartats posteriors, s'incidirà en un model de gestió i governança turística proposat per a la "Ruta Cultural d'al-Azraq", que garantisca un desenvolupament sostenible, responsable i democràtic de la ruta cultural plantejada en el present treball de final de màster.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

2.5. El turisme cultural i la difusió del patrimoni

Atesa la natura del projecte de la Ruta Cultural d'al-Azraq, objectiu principal de la qual és difondre el llegat històric i cultural de la figura d'aquest cabdill musulmà i la seua empremta en la història valenciana, serà necessari fer-ho a través d'un dels pilars fonamentals de la gestió cultural i turística, el de la difusió del patrimoni, amb la qual s'acosta el patrimoni cultural al públic i es satisfan les seues necessitats culturals.

2.5.1. La difusió cultural i la interpretació del patrimoni

L'experiència turística, segons Pine i Gilmore (2002) serà més enriquidora per als visitants si aquesta aconsegueix abraçar diversos aspectes de quatre dominis diferenciats com són: el domini de l'entreteniment, el domini de l'educació, el domini de l'escapisme i el domini de l'estètica. Per fer-ho possible, és necessari utilitzar i implementar les eines de la difusió del patrimoni més adients perquè l'experiència del públic siga entretinguda i els permeta tenir una immersió profunda durant la seua visita.

La difusió del patrimoni "*permet convertir l'objecte patrimonial en un producte patrimonial, a través d'un projecte que integre la interpretació en sí, és a dir, la materialització de la definició conceptual del bé convertit en missatge apropiable i intel·ligible, i la transmissió, compresa com un procés d'identificació i satisfacció de les necessitats de l'usuari, i que implica un conjunt d'activitats destinades a donar a conèixer, valorar i facilitar l'accés a l'oferta cultural*" (Guglielmino, 2007:5). Així doncs, un dels elements més importants i essencials dins de la difusió cultural serà la interpretació del patrimoni, que constitueix una eina estratègica en els processos de gestió cultural i turística.

Aquestes accions de difusió i interpretació del patrimoni que fan conèixer de primera mà el patrimoni cultural poden resultar beneficioses, ja que d'una banda, s'estarà aconseguint que els visitants compreguen aspectes la identitat dels seus amfitrions, i per l'altra, que la pròpia comunitat local es preocupe per activar i

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

preservar elements, que d'altra manera, quedarien oblidats, fomentant el respecte i el coneixença del patrimoni que visiten els turistes (Pastor, 2003).

La interpretació del patrimoni, consisteix principalment en un "*procés de comunicació estratègica, que ajuda a connectar intel·lectualment i emocionalment al visitant amb els significats del recurs patrimonial visitat, perquè l'aprecie i gaudisca*" (Morales, 2008:56). D'aquesta manera, quan es parla d'interpretació del patrimoni, és referent a la realització d'una tasca d'intermediació, o també anomenat mediació dins l'àmbit museístic. Aquest procés d'intermediació passa pels anomenats mitjans interpretatius a través dels quals la informació dels recursos arriba al públic, i cal que aquests s'adapten a les necessitats de cada recurs i a la dels propis visitants perquè els cause l'impacte suficient.

2.5.2. Classificació dels mitjans interpretatius

Lillian Stewart (1981) realitza la classificació genèrica més acceptada dels mitjans interpretatius del patrimoni, estant dividits i agrupats segons la seua efectivitat i capacitat de permanència en el temps. Així doncs, la primera classificació és la dels mitjans interpretatius personals, són aquells que impliquen una relació directa entre els visitants i una persona que es el guia o intèrpret. Aquest és el professional qualificat qui acosta d'una manera directa la informació relativa de l'atractiu en qüestió als visitants. D'aquesta manera, la interpretació del patrimoni destaca com un element de treball molt important per aquest tipus de professionals del turisme, els quals han de tenir les competències i les habilitats necessàries per connectar el patrimoni amb els visitants.

Com a exemple d'aquest fet, Mendoza-Oltiveros et altri (2011) diferencien entre el guia turístic tradicional i el guia intèrpret. El guia turístic tradicional exposa d'una manera excessivament formal i automàtica la informació relativa al recurs patrimonial, tenint majorment en compte el volum de la informació que fa arribar als visitants amb la intenció de demostrar la seua saviesa. Un guia intèrpret, en canvi, té al seu abast les habilitats i competències requerides per entretenir als visitants, informant-los sobre el recurs patrimonial que estan visitant d'una

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

manera en la qual s'aconsegueix cridar la seua atenció, despertar la seua curiositat i meravellar-los.

D'altra banda, els mitjans interpretatius de caràcter no personal, presents en aquells recursos turístics on les visites són autoguiades o autònomes, és a dir, aquelles visites que no estan ateses per personal, de forma que és el propi visitant que mitjançant una correcta senyalització i unitats d'informació *in situ*, realitza la visita i accedeix a la informació per ell mateix de manera lliure, concedint-li major exploració individual. Aquest tipus de mitjans també poden ser útils per al suport dels professionals en el cas d'una visita amb mitjans personals de manera predominant.

Mitjans Interpretatius Personals	Mitjans Interpretatius No Personals
Recorreguts guiats	Senyals i marques
Passejos a peu o amb vehicles (motoritzats o no)	Publicacions
Audiovisuals assistits pel personal	Mitjans de comunicació
Demostracions en viu, activitats o conferències	Sendes autoguiades
Animació activa o passiva	Audiovisuals Automàtics
Servei d'atenció, informació o assistència espontània	Exposicions i Exhibicions

Taula 2: Classificació dels Mitjans Interpretatius Personals i No Personals.

Font: Taula d'elaboració pròpia a partir de Stewart, L. (1981)

2.5.3. Les etapes del procés d'interpretació del patrimoni

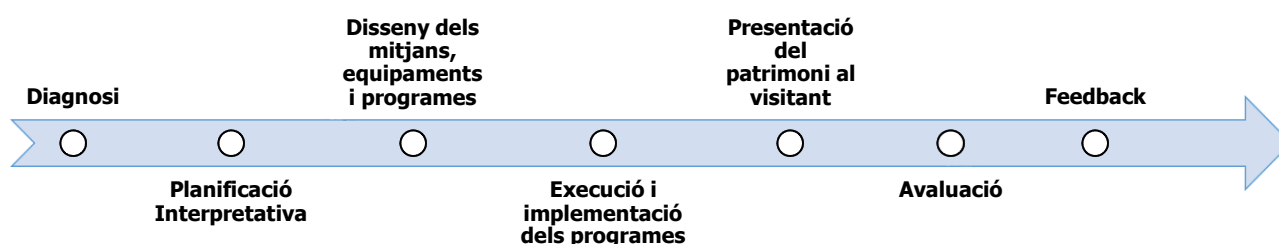
Quan es vol iniciar un procés d'accions per a la interpretació del patrimoni dels recursos, cal no oblidar, que aquest és un procés comunicatiu que compta amb diversos moments d'acció o etapes, segons Morales (1998), la posada en marxa dels mitjans interpretatius, ha de comptar en primera instància, amb la realització d'un diagnosi per avaluar la situació real d'aquests en el moment de posar-lo en marxa.

En segona instància, és necessari planificar els mitjans interpretatius i el missatge que es pretén transmetre, per posteriorment, dissenyar tot el conjunt dels propis mitjans, equipaments i programes. Després d'aquesta fase, es produeix l'execució i implementació dels programes dissenyats anteriorment, ja que una vegada fet, cal presentar el patrimoni al visitant mitjançant les tècniques pròpies

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

de la interpretació del patrimoni. Una vegada superades les etapes anterior, cal realitzar una avaluació i un seguiment, per comprovar que efectivament, els programes i els mitjans interpretatius estan funcionant de manera correcta i eficaçment. Per últim, la retroalimentació és necessària per la implementació de mesures de millora, sorgits dels resultats de l'avaluació.

En els següents apartats, com ja s'ha dit es realitzarà un inventari dels recursos turístics i els municipis inclosos en la ruta cultural, sent la referència sobre la qual s'assentarà una proposta dels mitjans interpretatius personals i no personals, on s'inclou un sistema de senyalització i informació de municipis i recursos patrimonials inclosos dins el traçat de la ruta final, amb la clara finalitat de dotar a la ruta cultural d'una accessibilitat intel·lectual i física a través d'aquests mitjans interpretatius que acosten la informació del patrimoni als visitants. Aquest sistema tindrà un caràcter homogeni i una identitat informativa i corporativa uniforme, creant una correlació informativa i la inclusió dels recursos inclosos dins d'una mateixa una ruta genèrica basada en al-Azraq.

Il·lustració 2: Fases dins del procés d'interpretació del patrimoni.

Font: Elaboració pròpia a partir de Morales Miranda, J. (1998).

3. Anàlisi del context del turisme cultural a nivell internacional, estatal i autonòmic.

3.1. Tendències del turisme cultural a l'àmbit internacional i relació amb Espanya

Primerament, cal observar les tendències presents dins del mercat del turisme cultural a nivell internacional, tenint en compte la mida d'aquest mercat en el context global. Els viatges amb un element cultural important suposaven un 37%

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

del total dels viatges internacionals cap a l'any 2018, i s'espera que aquest tipus de viatges tinguen una taxa de creixement anual del 15% (OMT, 2018).

L'augment global de la demanda del turisme cultural es pot trobar en diferents factors, tals com: el creixement de l'interés per part dels turistes en la cultura popular i l'estil de vida autòcton de la comunitat local, l'increment en el consum de productes turístics culturals lligats al patrimoni immaterial, presència creixent de les arts dins el turisme cultural, augment del segment del turisme cultural creatiu i l'augment de la varietat en el consum turístic-cultural (Richards, 2014). D'aquesta manera, l'increment de la demanda ve donada principalment pels canvis produïts en la satisfacció de les seues necessitats culturals i al mateix temps, en els àmbits de consum que ja van més enllà del tradicional turisme cultural lligat a monuments i patrimoni cultural material.

També és destacable l'evolució que ha tingut el concepte de l'oferta turística cultural, ja que aquesta ha vingut diversificant-se i fragmentant-se, passant d'estar relacionada principalment amb elements patrimonials artístics o històrics, a també relacionar-se amb el patrimoni immaterial. Aquest factor s'ha traduït en una especialització dels nínxols de mercat com són el turisme gastronòmic, el turisme cinematogràfic o l'arquitectònic, cobrant importància aquelles experiències turístiques lligades als estils de vida locals de la destinació que es visita, així com a la cultura contemporània. (OMT, 2018).

Tanmateix, el turisme de "sol i platja" segueix sent la tipologia imperant, degut principalment a la climatologia i la curta distància respecte als seus principals mercats emissors, no obstant, és una tipologia madura que pot veure's afectada per la recuperació de les destinacions competidores de l'arc mediterrani (OMT, 2019), fent palesa la necessitat de reforçar i diversificar l'oferta turística potenciant altres tipologies turístiques com la cultural, ja que Espanya posseeix un gran avantatge competitiu tal com ho reflexa l'informe de "Competitivitat en Viatges i Turisme 2019" del Fòrum Econòmic Mundial, Espanya a l'any 2018, es mantenia com la destinació turística internacional més competitiva del món, per tenir una economia focalitzada en el turisme, on la meitat del turisme provenen

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

directament del turisme internacional, l'ampla oferta d'allotjaments i transports, i la gran capacitat d'acollida del turisme de creuers per part dels ports espanyols.

Més específicament relacionat amb el turisme cultural, dins del mateix informe, es destaca l'avantatge competitiu d'Espanya respecte als competidors pel que fa als recursos naturals i encara més, els culturals, on destaca la pujada en el nombre reconeixements per part de la UNESCO de patrimonis naturals i culturals espanyols (Fòrum Econòmic Mundial, 2019) amb un total de 48 béns declarats Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO a l'any 2019, dels quals: 42 són béns culturals, 4 naturals i 2 mixtes, dels quals 18 són patrimoni immaterial. Aquest factor el converteix en el tercer país amb més quantitat de béns declarats Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO, per darrere de Itàlia i Xina amb 55 béns declarats cadascun (UNESCO, 2020).

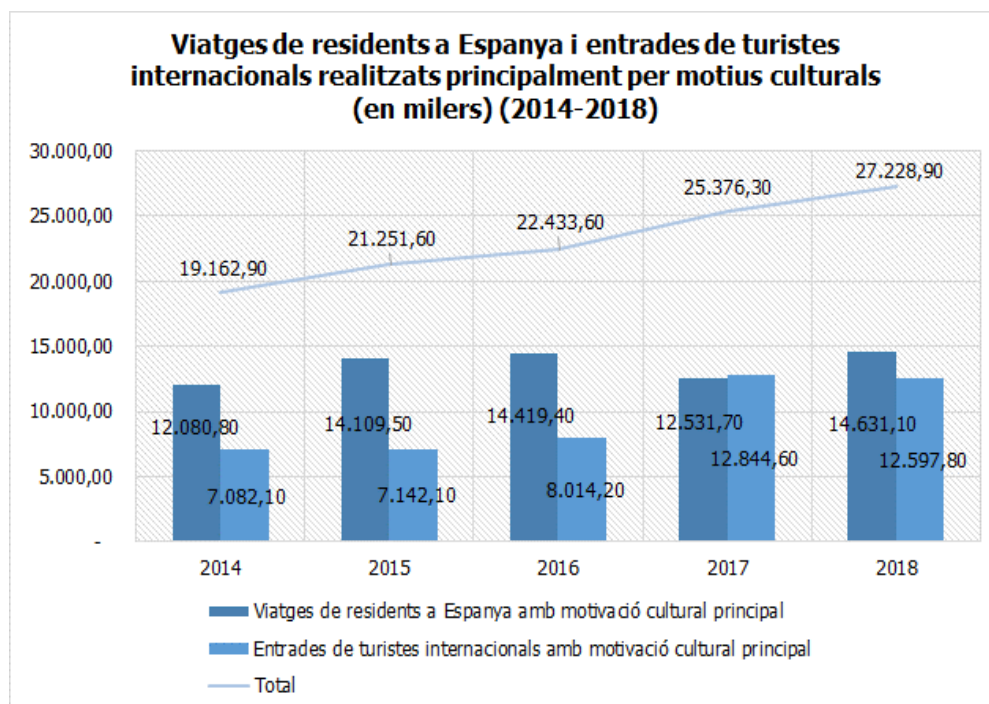
Així doncs, observem que a un nivell global, i també a escala europea el turisme cultural és una tipologia de turisme que està gaudint d'un procés de puixança respecte a altres tipologies madures com és la de sol i platja, protagonitzat per una demanda que ha trobat altres motivacions per viatjar i consumir d'una manera diferent altres tipus de productes turístics com són els culturals. En aquest cas, Espanya es troba situada en un bon context per atraure visitants dins aquesta tipologia de turisme i ser un referent, ja que tenim el potencial i els atractius per aconseguir-ho.

3.2. Tendències del turisme cultural a l'Estat espanyol.

En aquest apartat es realitzarà un anàlisi del context i de les tendències en els últims anys pel que respecta al turisme cultural a nivell de l'Estat Espanyol segons les dades disponibles consultades i recopilades, tenint en compte, en primer lloc, els factors clau de la demanda turística amb una motivació cultural principal, com són l'evolució del nombre de visitants, la despesa turística i el seu pes que tenen dins dels turistes que realitzen el viatge per motius genèrics d'oci, esbarjo i vacances en general.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Pel que fa a la demanda del turisme cultural del context espanyol, com es pot observar al gràfic 1, els viatges de residents a Espanya amb una motivació cultural principal, han anat augmentant amb els anys, tenint una lleugera caiguda a l'any 2018. Les entrades de turistes internacionals, en canvi, van tindre una caiguda al 2017, però es va recuperar al 2018 amb uns nivells superiors als registrats el 2016. Així doncs, es pot observar que el total, incloent-hi els turistes de la demanda turística associada a una motivació cultural principal a Espanya té una tendència genèrica a l'alça en els últims, tenint un total de 14,6 milions de viatges amb motivació cultural per part dels turistes residents a Espanya, i un total de quasi 12,6 milions arribades de turistes internacionals amb una motivació cultural principal a Espanya, fent un total de quasi 27,3 milions.

Gràfic 1: Viatges de residents a Espanya i entrades de turistes internacionals realitzats principalment per motius culturals (en milers) (2014-2018).

Font: Enquesta de Moviments Turístics de Residents (FAMILITUR), Estadística de Moviments Turístics en Frontera (FRONTUR), Institut Nacional d'Estadística.

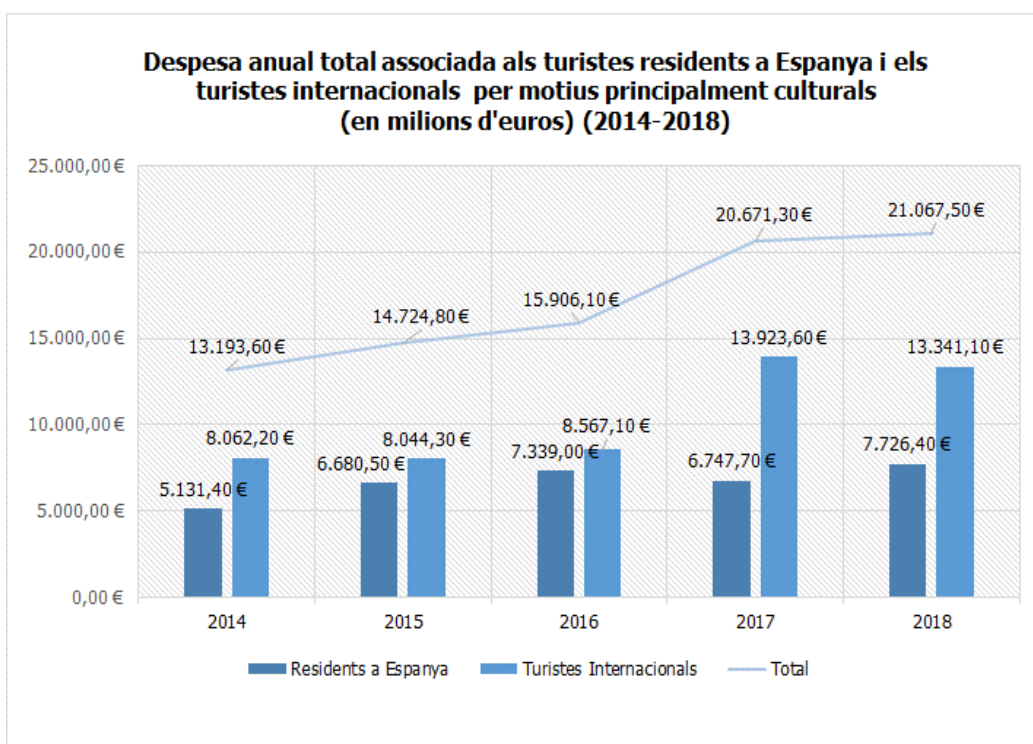
Elaboració pròpia.

Pel que fa a la despesa turística acumulada anual associada als turistes nacionals i internacionals amb una motivació cultural principal, es pot apreciar una clara tendència a l'alça generalitzada tant en la despesa dels turistes residents a

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Espanya, així com la dels turistes internacionals, exceptuant una lleugera caiguda de les despeses dels turistes residents Espanya a l'any 2017. Així doncs, Espanya va percebre uns ingressos totals associats als turistes culturals amb un total de 21.067,50 mil milions d'euros, majoritàriament provinents dels turistes culturals, com la resta dels últims anys amb 13.341, 10 mil milions d'euros, sent la despesa dels turistes nacionals de 7.726,40 milions d'euros.

A pesar de que a l'any 2018, tal com s'ha observat, el nombre de turistes culturals residents a Espanya ha superat lleugerament a aquells turistes internacionals, no s'ha traduït en un augment de la despesa associada, ja que els turistes culturals internacionals segueixen caracteritzant-se per una notable despesa en consum d'activitats i productes culturals en les destinacions que visiten, respecte a aquells turistes residents a Espanya que tenen una generalitzada despesa menor.

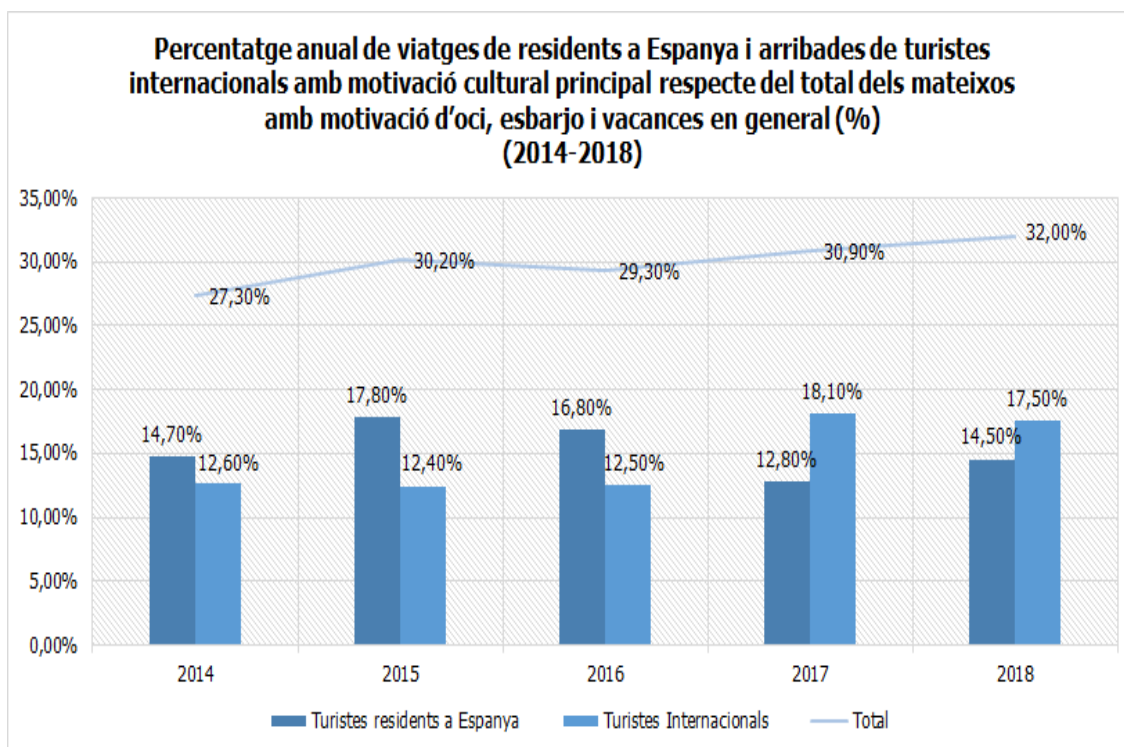
Gràfic 2: Despesa anual associada als turistes residents a Espanya i als turistes internacionals per motius principalment culturals (en milions d'euros) (2014-2018).

Font: Enquesta de Despesa Turística (EGATUR), Institut Nacional d'Estadística.

Elaboració pròpia.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Altre punt important a destacar és l'evolució del percentatge de viatges dels turistes residents a Espanya i de les arribades de turistes internacionals, que dins del total de turistes que es desplacen per oci i vacances en general, ho fan amb una motivació cultural principal. Pel que fa als turistes culturals residents a Espanya, es veu com té una tendència irregular, sent l'any 2015 quan es registra un major percentatge amb un 17,80% del total, per decaure l'any posterior i augmentar fins a un 14,50% del total al 2018. En quant als turistes internacionals, cal destacar que entre els anys 2014 i 2018 hi ha un període estable, mantenint-se al voltant del 12,50%, sent més baix respecte als mateixos percentatges registrats pels turistes residents a Espanya, excepte en el anys 2017 i 2018, que augmenta sobtadament fins al 18,10% i el 17,50% respectivament.

Gràfic 3: Percentatge anual de viatges de residents a Espanya i arribades de turistes internacionals amb motivació cultural principal respecte al total dels mateixos amb motivació genèrica d'oci, esbarjo i vacances en general (%) (2014-2018).

Font: Enquesta de Moviments Turístics de Residents (FAMILITUR), Estadística de Moviments Turístics en Frontera (FRONTUR), Institut Nacional d'Estadística.

Elaboració pròpia.

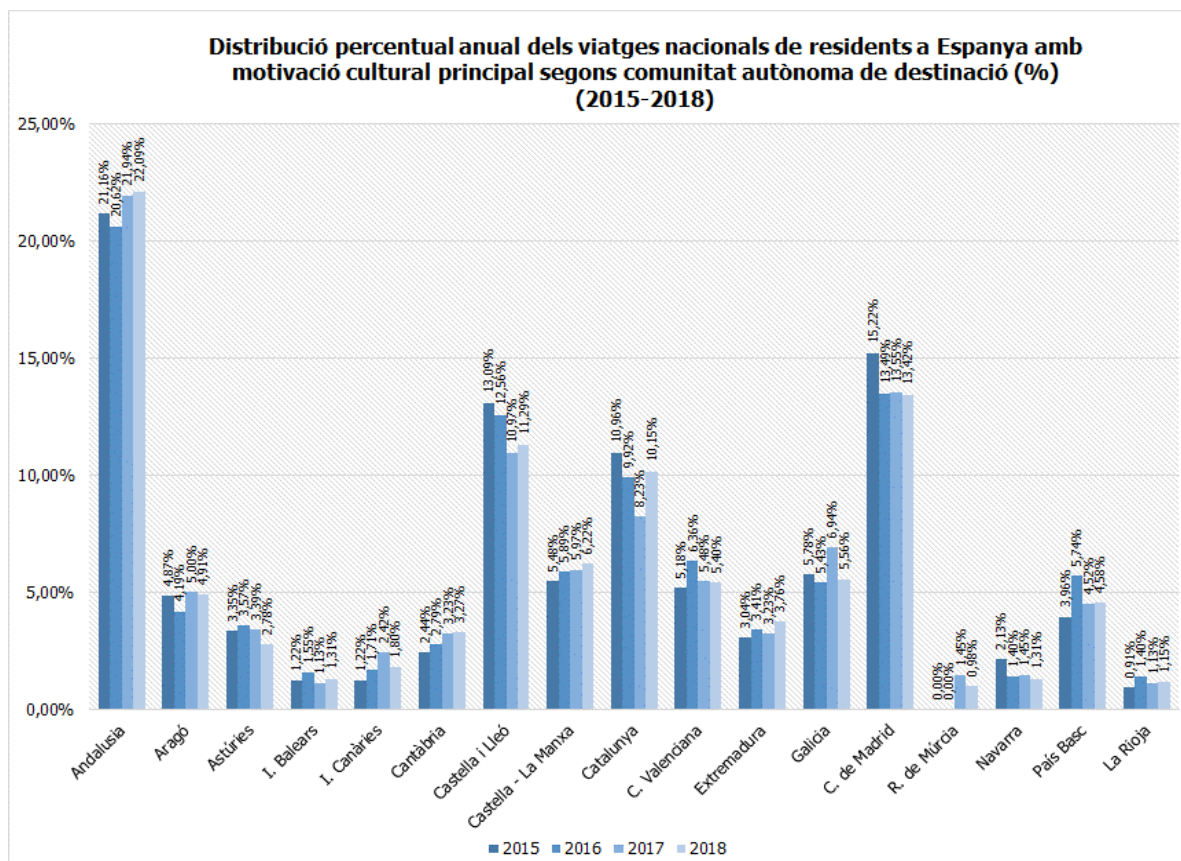
Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Quant a la tendència conjunta i general, es pot observar un increment generalitzat, malgrat una lleugera caiguda a l'any 2016, el percentatge proporcional de turistes culturals respecte al total de turistes amb una motivació d'oci, esbarjo i vacances en general, ha augmentat d'un 27,30% al 2014, a un 32%, consolidant la tendència a l'alça del pes de la motivació cultural dins dels turistes amb motivació d'oci i vacances en general.

Pel que fa a les destinacions de l'Estat més visitades, el gràfic 4 recull l'evolució de la distribució percentual dels viatges dels turistes residents a Espanya amb una motivació cultural principal segons la comunitat autònoma de destinació entre els anys 2015 i 2018, destacant en primer lloc Andalusia amb uns percentatges entorn al 21%, la qual, atrau anualment quasi la quarta part dels turistes culturals nacionals de tota Espanya. Seguida per les comunitats de Madrid, Castella i Lleó i Catalunya com a les destinacions de turisme cultural més consolidades en els últims anys amb percentatges al voltant del 13,5%, del 12% i del 10% respectivament.

Ubicada dins d'aquestes comunitats líders es concentra l'oferta de turisme cultural i per tant, són pols amb una gran capacitat d'atracció de visitants, comptant amb béns culturals i ciutats declarades Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO, com són Salamanca, Segovia, Alcalà d'Henares o Tarragona, o altres reclams coneguts internacionalment com són el Museu del Prado de Madrid, la Sagrada Família de Barcelona o el Palau de l'Alhambra a Granada, monuments més visitats a l'Estat espanyol. Per altra part, i amb percentatges d'entre el 5 i 6% de mitjana, Castella – La Manxa, País Valencià i Galícia, estant així a un volum percentual molt semblant. Aquestes últimes, marquen certa distància amb les comunitats autònomes que no arriben a un percentatge del 5% de mitjana, com és el cas d'Aragó, per poc, i del País Basc.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Gràfic 4: Distribució percentual dels viatges nacionals de residents a Espanya amb motivació cultural principal segons comunitat autònoma de destinació (%) (2015-2018). Font: Enquesta de Moviments Turístics de Residents (FAMILITUR), Institut Nacional d'Estadística.

Dins l'oferta turística cultural a Espanya en els últims temps, destaca en primer com ja s'ha dir anteriorment, l'avantatge que suposa per a Espanya el fet de ser tercer país del món amb més béns declarats Patrimoni de la Humanitat, amb un total de 48 (UNESCO, 2020), circumstància que permet emprar-los com un reclam singular i atractiu per al desenvolupament de productes turístics que siguin capaços d'atraure i incrementar els fluxos turístics on la motivació cultural siga un element important, o fins i tot principal.

En aquesta direcció, cal destacar una de les actuacions a nivell de estatal en matèria de turisme cultural més importants que s'han dut a terme recentment, ja que a l'any 2019 i per primera vegada, el Ministeri d'Assumptes Exteriors, Unió Europea i Cooperació, el Ministeri de Cultura i Esport, i el Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç firmen un Protocol d'Actuacions en matèria de turisme cultural,

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

destacant sobre tot la promoció exterior de l'oferta turística cultural d'Espanya de manera conjunta, creant-se una marca pròpia per a aquest propòsit, fomentant el deslligament l'oferta turística cultural del producte de "sol i platja" i promocionant el turisme cultural com un producte singular, independent i diferenciat de la resta.

El turisme creatiu o taronja, és una modalitat de turisme cultural que està cobrant importància en els últims temps, i que està molt relacionada amb els canvis de consum dels productes turístics culturals per part de la demanda és la de l'anomenat turisme creatiu o turisme taronja, definida per Raymond i Richards (2000:19) com el "*turisme que ofereix als visitants l'oportunitat de desenvolupar el seu potencial creatiu a través de la participació activa en cursos i experiències d'aprenentatge, els quals són característics de la destinació vacacional on tenen lloc*". Aquesta modalitat ha contribuït en gran mesura a diversificar l'oferta del turisme cultural i a desestacionalitzar la demanda turística, mitjançant aquestes experiències que fomenten la participació activa del turista i la seua cocreació durant la seua estada. Destaquen com a destinacions del turisme creatiu Eivissa, Lucena i Barcelona, totes elles dins la Xarxa Internacional per la Promoció del Turisme Creatiu.

En síntesi, segons les dades anteriorment analitzades, es podria assegurar que la tendència del turisme cultural a Espanya ha sigut a l'alça en els últims anys, mantenint un fluxos de visitants semblants en els principals pols turístics culturals d'Espanya com són Andalusia, Comunitat de Madrid i Catalunya, almenys per als turistes residents a Espanya. La despesa turística associada als viatges amb motivació cultural també s'ha incrementat en els últims temps, sent els turistes culturals internacionals els qui contribueixen en gran mesura a aquest augment. Per altra part, la tendència dels viatges amb una motivació principal per la cultura, o turisme cultural a l'Estat Espanyol té una tendència general a incrementar-se, sobre tot, dins la demanda nacional conformada pels turistes culturals residents a Espanya, notant-se un progressiu increment del pes de la motivació cultural dins dels turistes amb motivació d'oci i vacances en general,

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

tenint una tendència a l'augment des de l'any 2016, arribant a un pes percentual del 32% al 2018.

Tot i això, veiem que aquesta tendència a l'alça del turisme cultural té un caràcter moderat, ja que la motivació cultural per al desplaçament del turistes residents a Espanya i els turistes internacionals a penes ha arribat a un màxim del 32% del total general al 2018, posant de manifest que la motivació principal dels desplaçament dels turistes en general segueix sent la del turisme de "sol i platja, tenint el turisme cultural un sentit de complementarietat a aquesta. Al mateix temps, Espanya compta a una gran quantitat de recursos culturals amb potencialitat per esdevenir una potència dins del turisme cultural, tenint la capacitat de fomentar modalitats de turisme cultural com el creatiu, el qual està en expansió actualment. Al mateix temps, posseix reclams turístics de gran atractivitat com poden ser els nombrosos béns declarats patrimonis de la Humanitat, portant a terme polítiques culturals i turístiques que aborden de manera específica el desenvolupament d'aquesta tipologia de turisme a tot l'Estat, sobre tot en matèria de promoció exterior com ja s'ha destacat anteriorment.

3.3. Context del turisme cultural al País Valencià.

Un cop s'han analitzat les diferents tendències quant al turisme cultural a nivell estatal i internacional, a continuació, es realitzarà un breu anàlisi de context del turisme cultural al País Valencià, on es tindrà en compte l'oferta associada a aquesta tipologia de turisme, el perfil de turista que visita terres valencianes amb una motivació cultural majoritària, així com alguns dels antecedents en productes turístics culturals que s'han dut a terme al territori valencià.

3.3.1. Anàlisi de l'oferta lligada al turisme cultural.

En primer lloc, cal destacar els diferents recursos culturals ubicats dins del territori valencià que constitueixen l'oferta dins del mercat del turisme cultural, especificat a mode de resum a la taula 3. Es destacarà l'oferta relativa al patrimoni cultural sobre tot a aquell reconegut per la UNESCO i els museus, a

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

més del patrimoni agrícola i industrial, el patrimoni gastronòmic lligat a les Denominacions d'Origen arreu del territori, per a acabar amb l'oferta lligada a les arts escèniques i musicals, i les festes amb reconeixement d'interés turístic.

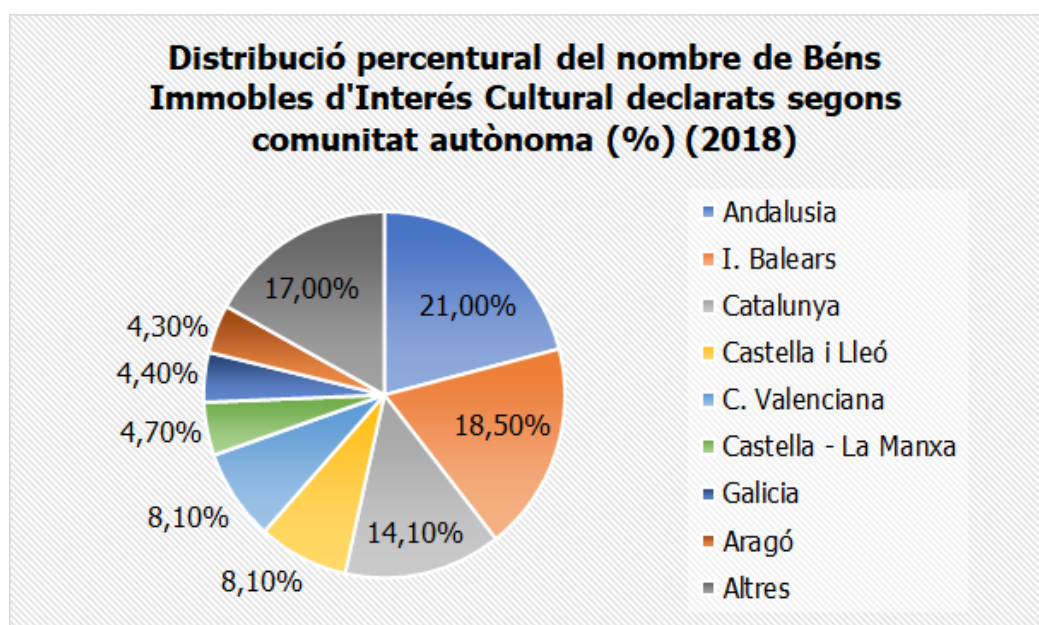
Principals recursos turístics culturals del País Valencià				
	Total	Alacant	València	Castelló
Béns d'Interés Cultural Inscrits (2019)	1.817	511	663	643
Monuments	1007	286	414	307
Conjunts històrics i artístics	43	18	10	15
Zones arqueològiques	767	207	239	321
Patrimonis de la Humanitat (2019)	10	4	7	4
Béns materials	3	1	2	1
Béns immaterials	7	3	5	2
Museus i Col·leccions Musístiques (2019)	278	86	134	57
Festes d'Interés Turístic (2019)	193	72	75	46
Internacional	14	10	2	2
Nacional	24	6	11	7
Autonòmic	35	13	14	8
Provincial	61	26	13	22
Local	46	12	27	7
Música i Arts Escèniques (2018)				
Representacions teatrals	3.540	-	-	-
Representacions líriques	61	-	-	-
Representacions de dansa	105	-	-	-
Concerts de música clàssica	2.519	-	-	-
Concerts de música popular	4.451	-	-	-
Festivals de teatre	67	-	-	-
Festivals de Música	95	-	-	-
Festivals i concursos de jazz	12	-	-	-

Taula 3: Principal oferta de recursos per al turisme cultural del País Valencià.

Fonts: Conselleria d'Educació, Cultura i Esport, Turisme Comunitat Valenciana, UNESCO, Ministeri de Cultura i Esport. Font: Elaboració pròpia.

El País Valencià comptava al 2018 amb 1.271 Béns d'Interés Cultural (BIC) declarats, el que suposava el 8,1% del total de tot l'Estat convertint-la en la cinquena autonomia amb més béns culturals d'aquesta tipologia declarats com a BIC, estant empatada en percentatge amb Castella i Lleó. Segons les dades de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport, a l'any 2019 hi havia un total de 1.817 béns immobles inscrits a l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià, inclosos aquells declarats i els incoats. La majoria es troben repartits entre les províncies de València i Castelló, sent una gran part d'aquests monuments i zones arqueològiques.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Gràfic 5: Distribució percentual del nombre de Béns Immobles d'Interés Cultural declarats segons comunitat autònoma (%) (2018).

Font: Ministeri de Cultura i Esport. Subdirecció de Protecció del Patrimoni Històric. Elaboració pròpia.

Alguns d'aquests béns culturals inscrits a l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià han estat reconeguts en les últimes dècades com a Patrimoni Cultural de la Humanitat per la UNESCO, sent declarats, per una part, béns culturals de caràcter material i tangible, i de categoria mixta (cultural i natural):

- La Llotja de la Seda de la ciutat de València (declarada al 1996 com a bé mixt).
- Les Pintures Rupestres de l'Arc Mediterrani Oriental (declarades al 1998 com a bé mixt), trobant-se la majoria d'abrills a la província de Castelló, compartit amb Andalusia, Aragó, Castella – La Manxa, Catalunya i la Regió de Múrcia.
- El Palmeral d'Elx (declarat al 2000 com a bé mixt).

Per altra part, també es troben presents dins les llistes de la UNESCO altres béns culturals immaterials i de natura intangible:

- El Misteri d'Elx (declarat al 2008).
- El Tribunal de les Aigües de la ciutat de València, compartit amb la Regió de Múrcia (declarat al 2009).
- La Festa de la Mare de Déu de la Salut d'Algemesí (declarada al 2011).

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

- La Dieta Mediterrània (declarada al 2013), compartida amb altres territoris de Grècia, Itàlia i el Marroc.
- Les Falles de Sant Josep de la ciutat de València (declarades al 2016)
- Les Tamborrades de L'Alcora i Alzira (declarades al 2018), compartit amb altres municipis d'Andalusia, Aragó, Castella – La Manxa i la Regió de Múrcia.
- Les Tècniques i Coneixements de Construcció de la Pedra en Sec (declarades al 2018), sobre tot localitzades a Castelló i Alacant, compartit amb altres territoris d'Espanya i Croàcia, Xipre, França, Grècia, Itàlia, Eslovènia i Suïssa.

Altres béns del territori valencià, en canvi, estan en procés de ser proposats per ser declarats també Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO, alguns exemples serien els Camins del Penyagolosa al 2015, i més recentment, la Paella o les Fogueres de Sant Joan de la ciutat d'Alacant al 2019. A més a més, és molt destacable el fet que en els últims anys dues ciutats valencianes s'han incorporat a la Xarxa de Ciutats Creatives de la UNESCO, creada al 2004 per enfortir lligams de cooperació i creativitat entre diferents ciutats del món, aquestes són Dénia, reconeguda com a Ciutat Creativa de la Gastronomia al 2015 pel seu patrimoni culinari i gastronòmic, i Llíria com a Ciutat Creativa de la Música al 2019 pel seu patrimoni musical i artístic. En aquest camí es troba també la ciutat de València que ha sigut proposada per ser reconeguda Ciutat Creativa de la UNESCO pel disseny. Pel moment, a l'any 2019 es va aconseguir que la capital del Túria fora declarada Capital Mundial del Disseny per a l'any 2022.

Per a la difusió cultural i la interpretació del patrimoni, el País Valencià al 2019 compta amb un total de 278 museus i col·leccions museístiques reconegudes, estant repartides majorment a la província de València amb 134, seguida per la d'Alacant amb 86, i la de Castelló amb un total de 57. D'aquests destaquen com els museus amb més visitants al País Valencià segons l'Anuari Estadístic del 2019 de l'Ajuntament de València, el Museu Príncep Felip amb un total 777.027 visitants al 2018, seguit a molta distància pel Centre Cultural del Carne amb 343.284 visitants, el MuVIM amb 213.500 visitants i el Centre Cultural de la Beneficència amb un total de 202.063. Per altra banda, destaca el Museu

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Arqueològic d'Alacant (MARQ), amb un total de 190.206 visitants al 2019, com un dels museus més visitats al País Valencià.

Altra pota dels recursos culturals del País Valencià són els diferents paisatges culturals que posseeix, clars exemples són els arrossars com el de l'Albufera de València, la Marjal de Pego-Oliva o les salines com les de Calp, Santa Pola o Torrevella. Seguint amb el patrimoni agrícola, convé ressaltar el paisatge cultural de les oliveres mil·lenàries concentrades sobre tot a les terres del riu Sènia, a les comarques de Els Ports i el Baix Maestrat, per on transcorre una ruta turística-cultural, i el qual, juntament amb l'Horta de València, gran exponent d'aquest tipus de patrimoni, estan declarats com a Patrimoni Mundial Agrícola per la Organització Mundial de les Nacions Unides per a l'Agricultura i l'Alimentació (FAO), ostentant així dos reconeixements d'aquesta institució al territori valencià, tractant-se així d'un fet singular ja que aquesta declaració tan sols l'ostenta un altre paisatge cultural a tot l'Estat espanyol fora de terres valencianes, sent aquesta la Vall Salada d'Araña, ubicada al País Basc.

Relacionat a aquest patrimoni cultural agrícola, existeixen diverses Denominacions d'Origen (D.O.) de diversos productes arreu del territori valencià i al voltant dels quals s'ha articulat part de l'actual oferta de turisme cultural gastronòmic o enològic valencià, sent algunes de les més importants:

- D.O. de la xufa de València, amb la qual s'elabora la beguda valenciana més representativa, l'orxata.
- D.O. de l'oli elaborat a El Maestrat i Els Ports, gràcies a les oliveres mil·lenàries que s'han destacat anteriorment.
- D.O. protegida de les magranes mollar d'Elx.
- D.O. del caqui de la Ribera, característic pel seu color roig viu.
- D.O. de la carxofa de Benicarló, on es celebra anualment una festa dedicada a aquest producte.
- D.O. de les cireres de les Muntanyes d'Alacant, destacant l'interior de la Marina Alta, i el Comtat entre altres comarques de l'interior d'Alacant i València.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

- D.O. del torró elaborat tradicionalment a la localitat alacantina de Xixona.

Sumats a aquests, hi ha dos dels productes amb Denominació d'Origen més representatius, com són, primerament, les Denominacions d'Origen vinculades al producte vinícola valencià, posseint-ne el País Valencià tres diferents: la D.O d'Alacant, la D.O d'Utiel-Requena i la D.O de València. En aquest cas, destaquen la Ruta del Vi d'Alacant, que transcorre per tota la província i, la Ruta del Vi d'Utiel-Requena, sent les dos dels productes enoturístics més consolidats al territori valencià.

L'arròs és altre producte que també compta amb Denominació d'Origen al territori valencià, destacant tres varietats principals: el sènia, l'albufera i la bomba. La producció d'arròs baix aquesta D.O es concentra sobre tot al Parc Natural de l'Albufera de València, amb un 85% de la producció total d'arròs d'aquesta denominació. També la tradicional producció arrossera d'un altre indret que també forma part d'aquesta D.O. d'arròs de València, la Marjal de Pego-Oliva, on se situa el cultiu d'una varietat autòctona i endèmica de la resta, l'arròs de varietat bombó, recuperada fa pocs anys.

Pel que respecta a l'oferta lligada al patrimoni cultural industrial del territori valencià existeix una gran varietat del llegat des les indústries històriques del País Valencià, sent remarcables: en primer lloc, el patrimoni industrial d'Alcoi vinculat a la seua indústria tradicional del tèxtil i el calçat. Per altra banda, l'artesania de la fusta i el tèxtil de la Vall d'Albaida, és referent la ciutat d'Ontinyent, el qual es pot conèixer mitjançant la Ruta de les Xumeneres. El patrimoni industrial del Port de Sagunt destaca pel seu patrimoni industrial relacionat amb el seu passat siderúrgic i als alts forns, com el conegut i visitable forn de foneria número 2, i a la memòria obrera dels actuals habitants.

A la zona de les comarques de l'Alt Vinalopó i Vinalopó Mitjà destaca el patrimoni industrial associat a la indústria del calçat, del vi i de l'oli. Els municipis limítrofs d'Onda i L'Alcora, i el de Manises, destaquen per ser el bressol de la indústria ceràmica artesanal valenciana. Per finalitzar, cal destacar el patrimoni industrial

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

de Xixona lligat a la elaboració dels seus famosos torrons, i el de la Vila Joiosa, un patrimoni relacionat amb l'elaboració del xocolate, amb un museu i una ruta que recorre les seues fàbriques.

Per altra part, altra peça fonamental de l'oferta turística cultural al País Valencià és la relacionada amb la música, les arts escèniques i els festivals. Pel que fa a les representacions, l'any 2018, van tindre lloc 3.540 representacions teatrals al territori valencià, el que suposa el 7,5% de tot l'Estat, també representacions de dansa amb 105 i líriques, el que representa en termes percentuals el 4,97% i 4,8% del total estatal. Quant al nombre de concerts, destaquen els de música popular amb 4.451 concerts, el que suposa el 5% del total estatal, i els de música clàssica amb 2.519, el que representa el 16% del total d'Espanya, fent del País Valencià el territori on més concerts d'aquest tipus es van celebrar al 2018.

També calen destacar els diferents festivals, com els de teatre amb 67 festivals, sent un dels més coneguts el de Sagunt a Escena, que ja duu 36 edicions. Els festivals de música amb 95, representen el 10,6% del total estatal, sent els més consolidats any rere any els del Festival Internacional de Benicàssim, el Rototom del mateix municipi i l'Arenal Sound de Borriana. Els festivals i concursos de jazz amb un total de 12, destacant el Festival de Jazz de València, suposen del total estatal el 14,76%.

Finalment, cal destacar les festes declarades de d'interés turístic, aquelles que van ser declarades fins al 2006 com a Festes d'Interés Turístic, sumant aquelles que, per una part, estan declarades d'interés nacional i internacional, distintiu que atorga l'administració general de l'Estat, sent les més representatives i amb més renom del País Valencià, i les d'interés autonòmic, provincial o local que atorga la Generalitat Valenciana. Les Festes d'Interés Turístic de totes les categories, el País Valencià són en total 193, sent la província amb més festes declarades la de València amb 76, seguida per Alacant amb 72 i Castelló amb 46. Quant a Festes d'Interés Turístic Internacional (taula 4) al territori valencià, hi ha un total de 14, destacant Alacant amb 10 del total, sent 4 les de València i Castelló, amb 2 cadascun. El total de Festes d'Interés Turístic Nacional (taula 5)

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

és de 24, destacant en aquest cas València amb 11. Així mateix, les festes declarades com d'Interés Turístic Autonòmic sumen un total de 35, sent les Festes d'Interés Provincial i Local, un total de 61 i 46 respectivament.

Província	Municipi	Festes d'Interés Turístic Internacional (fins 2019)
Alacant	Elx	Misteri d'Elx
	Alcoi	Moros i Cristians
	Alacant	Fogueres de Sant Joan
	Torrevel·la	Certamen Internacional d'Habaneres i Polifonia
	Elx	Processó de Diumenge de Rams
	La Vila Joiosa	Moros i Cristians
	Oriola	Setmana Santa
	Crevillent	Setmana Santa
	Crevillent	Moros i Cristians
	Cocentaina	Fira de Tots Sants
València	València	Falles de Sant Josep
	Bunyol	La Tomatina
Castelló	Castelló	La Magdalena
	Sogorb	Entrada de Bous i Cavalls

Taula 4: Festes d'Interés Turístic Internacional del País Valencià declarades fins al 2019. Font: Turisme Comunitat Valenciana. Elaboració pròpia.

Província	Municipi	Festes d'Interés Turístic Nacional (fins 2019)
Alacant	Banyeres de Mariola	Festa de Moros i Cristians en honor a Sant Jordi Màrtir
	Dénia	Bous a la Mar
	Alcoi	Cavalcada dels Reis Mags
	Xàbia	Escacs Vivents
	Villena	Moros i Cristians
València	Oriola	Festes de la Reconquesta de Moros i Cristians
	Alzira	Setmana Santa
	Xàtiva	Fira d'Agost
	Bocairent	Festes de Moros i Cristians
	Sagunt	Setmana Santa
	Alzira	Falles
	Ontinyent	Festes de Moros i Cristians
	València	Setmana Santa Marinera
	Sagunt	Falles
	Paterna	La Cordà
Castelló	Canals	Festes Patronals en Honor a Sant Antoni Abad
	Gandia	Setmana Santa
	Peníscola	Festes Patronals en honor a la Verge Ermitana
	La Vall d'Uixó	Festes Patronals de Sant Vicent Ferrer
	La Vall d'Uixó	Festes Patronals en honor a la Sagrada Família i al Santíssim Crist
Sogorb	Festes Patronals	
Morella	Anunci i Sexenni	

Taula 5: Festes d'Interés Turístic Nacional del País Valencià declarades fins al 2019. Font: Turisme Comunitat Valenciana. Elaboració pròpia.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Província	Municipi	Festes d'Interés Turístic (fins 2006)
Alacant	Petrer	Feste hispano-àrabs en honor a Sant Bonifaci
	Elda	Moros i Cristians
	Callosa de Segura	La Passió
	Callosa d'Ensarrià	Moros i Cristians en honor a la Verge de les Injúries
	Cocentaina	Festa de Moros i Cristians a Sant Hipòlit
València	Requena	Fires i Festes de la Vendimia
	Sueca	Festa de l'Arròs
	Moncada	Misteri de la Passió
	Algemesí	Festes de la Mare de Déu de la Salut
	Gandia	Setmana Santa
	Gandia	Falles
	L'Olleria	Moros i Cristians
	Guadassuar	Danses

Taula 6: Festes d'Interés Turístic del País Valencià declarades fins al 2006.

Font: Turisme Comunitat Valenciana. Elaboració pròpia.

Finalment, cal mencionar una última categoria que correspon a les Festes d'Interés Turístic (taula 6), tenint-ne València un total de 8, i Alacant, un total de 5 festes declarades, Castelló, en canvi, no en posseeix cap. Aquesta era l'única categoria específica per a l'atorgament d'aquest distintiu fins al 2006, però a partir de l'Ordre ITC/1763/2006, del 3 de maig, aquest distintiu i les successives declaracions es modifiquen subdividint-se en les dos categories anteriorment esmentades, és a dir, festes d'interés nacional o internacional, estant vigents aquestes abans de la modificació del 2006.

3.3.2. Demanda turística cultural i perfil del turista cultural.

Una vegada analitzats els recursos culturals més importants del País Valencià inclosos dins l'actual oferta de turisme cultural, en aquest apartat es procedirà a realitzar un breu anàlisi de l'actual demanda turística cultural i el perfil de turista amb una motivació cultural principal que es poden trobar actualment a terres valencianes.

Primerament, pel que fa a l'evolució dels nombre de turistes culturals que visiten el País Valencià (gràfic 6), s'observa com en termes generals la demanda estrangera ha tingut un pes més elevat que la nacional, exceptuant l'any 2016, on és al contrari, aportant més volum de visitants. És destacable l'augment de nombre d'entrades de turistes internacionals per motivació cultural entre el 2016 i el 2017, passant de 387,14 mil a 710,02 mil, suposant un increment interanual

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

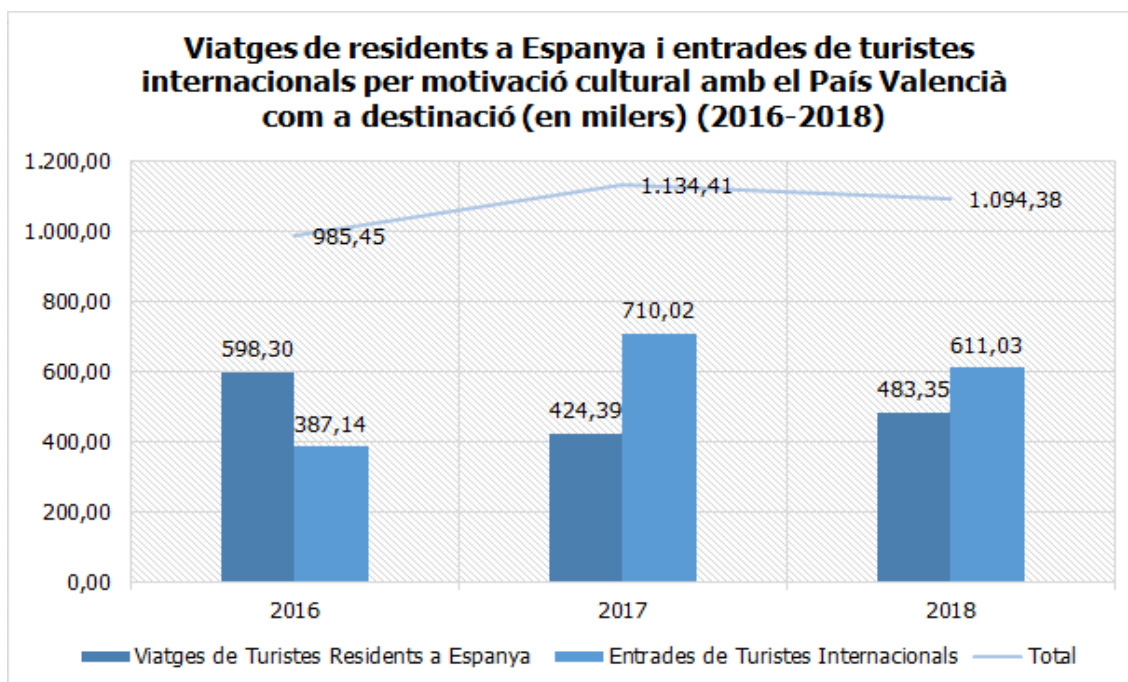
del 83,4%, per posteriorment tenir una baixada de -16,2% al 2018 amb un total d'entrades de turistes internacionals al País Valencià per motius culturals de 611,03 mil turistes internacionals, tot i això, quedant per nivells del 2016. Quant als turistes culturals residents a Espanya, s'observa una davallada acusada entre el 2016 i el 2017, passant de quasi 600 mil visitants a 424,39 mil visitants, per augmentar lleugerament al 2018 amb 483,35 mil turistes culturals residents a Espanya.

En termes generals, la tendència general sembla portar a una certa consolidació del nombre de turistes culturals al País Valencià, ja que a pesar de ser el 2017 l'any amb més visitants, superant el milió, amb 1.134,41 milions de visitants, per baixar lleugerament a 1.094,38 milions al 2018, així i tot mantenint-se per dalt del 2016 quan no es va arribar al milió de visitants, amb 985,45 mil turistes culturals al País Valencià.

D'aquesta manera, i segons les dades anuals disponibles a l'Institut Nacional d'Estadística, pel nombre de visitants culturals residents a Espanya, el País Valencià al 2018 va ser la setena destinació turística cultural de l'Estat, rebent el 5,4% dels turistes culturals residents a Espanya, estant per dalt d'Aragó amb el 4,9% del total, i per baix de Galícia amb el 5,6%, tal com s'ha pogut observar al gràfic 4. En canvi, al mateix any 2018, el País Valencià va ser la quarta destinació de l'Estat pel nombre de turistes culturals internacionals amb un 4,9% del total estatal dels viatges, per dalt del País Basc amb una quota del 4,7% del total i per baix de Catalunya, que va rebre el 21,1% de les visites de tot l'Estat.

Cal destacar que les destinacions líders, tant en recepció de turistes culturals residents Espanya, com turistes internacionals són les comunitats d'Andalusia, en primera posició, i la Comunitat de de Madrid, en segona posició, rebent cadascuna el 22% i el 13,3% total estatal de turistes culturals nacionals respectivament, i d'igual manera ocorre amb els de procedència estrangera, rebent Andalusia el 29,6% dels turistes culturals internacionals, i el 25,4% la Comunitat de Madrid.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Gràfic 6: Viatges de residents a Espanya i entrades de turistes internacionals per motivació cultural amb el País Valencià com a destinació (en milers) (2016-2018).

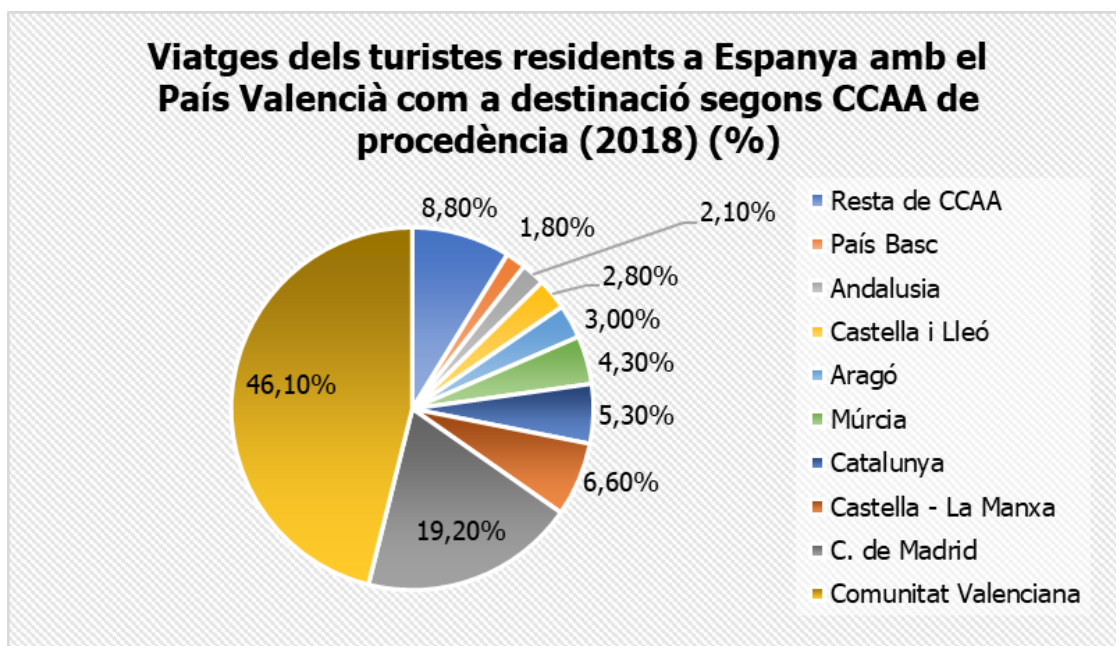
Fons: Enquesta de Moviments Turístics de Residents (FAMILITUR), Estadística de Moviments Turístics en Frontera (FRONTUR), Institut Nacional d'Estadística.

Elaboració pròpia.

Com s'ha vist, al 2018 el País Valencià va rebre un total de 483,35 mil viatges de turistes amb una motivació cultural principal, tanmateix, la procedència segons les CCAA d'origen d'aquests no apareix desglossada en cap de les estadístiques consultades. En canvi, en el gràfic 7 es pot observar la procedència dels turistes residents a Espanya que han tingut al País Valencià com a destinació turística al 2018 independentment de la raó principal del desplaçament, i on es veu reflectit un fet que cal tenir en consideració, i que també influeix amb la tipologia de turisme cultural i el consum turístic dels recursos històrico-culturals, el fet que els principals consumidors de l'oferta turística valenciana són els propis habitants del País Valencià, quedant reflectit al gràfic 7, el qual mostra com del total dels viatges al País Valencià dels turistes residents a Espanya, un 46,10%, gairebé la meitat van ser realitzats pels propis valencians, triant així com destinació la seua pròpia comunitat autònoma de residència.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Dins d'aquesta demanda turística genèrica destaca per darrere de la demanda valenciana, la provinent de la C. de Madrid amb un 19,20% del total dels viatges, i Castella – La Manxa amb un 6,60%.

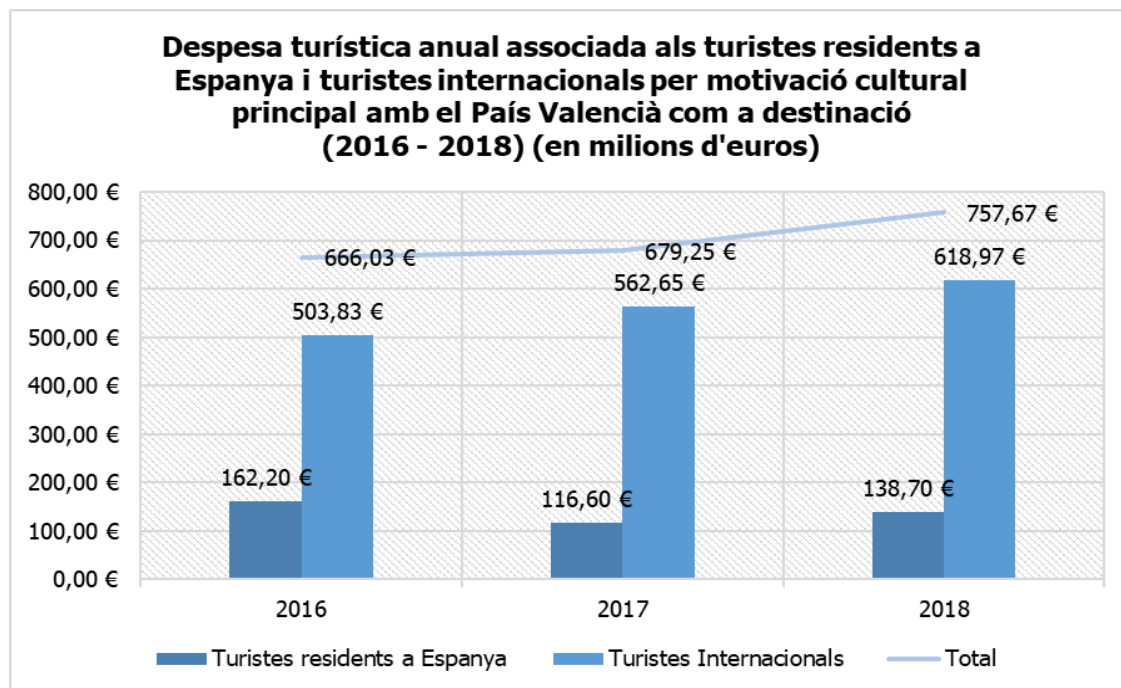

Gràfic 7: Viatges de turistes residents a Espanya amb el País Valencià com a destinació segons CCAA d'origen (2018) (%).

Font: Enquesta de Turisme de Residents, Institut Nacional d'Estadística.

Quant a l'evolució de la despesa per viatge dels turistes culturals al País Valencià entre els anys 2016 i 2018, es pot apreciar per una part, de la mateixa manera que ocorre a nivell estatal, els turistes internacionals són els qui més aporten al total anual de les despeses dels turistes culturals que visiten terres valencianes, creixent any rere any, passant dels 503,53 milions d'euros al 2016 als 618,97 milions al 2018. Per altra banda, la despesa anual dels turistes culturals residents a Espanya va tenir una tendència a la baixa al 2017 respecte a la despesa total anual del 2016, passant de 162,20 milions d'euros a 116,60 al 2017, per tornar a augmentar al 2018 fins als 138,70 milions d'euros, no obstant, baix nivells registrats a l'any anterior. La tendència general del total de la despesa turística associada als visitants amb una motivació cultural principal que visiten el País Valencià és a créixer, associada a l'augment continuat de la despesa per part dels turistes culturals internacionals, arribant als 757,67 milions d'euros al 2018.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

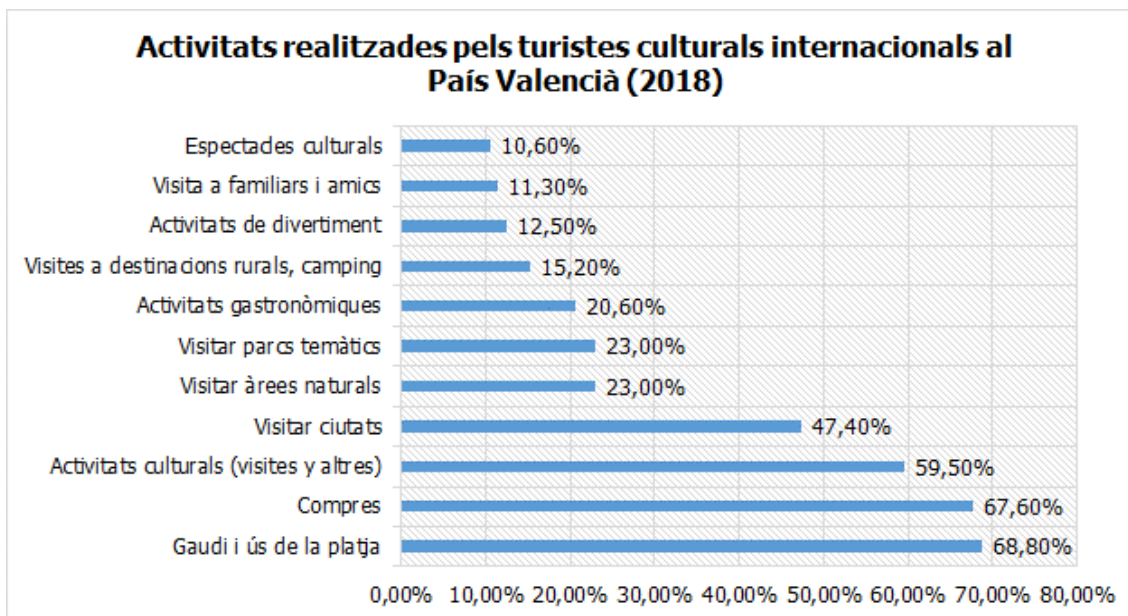

Gràfic 8: Despesa turística anual associada als turistes residents a Espanya i turistes internacionals per motivació cultural principal amb el País Valencià com a destinació (2016-2018) (en milions d'euros). Font: Enquesta de Despesa Turística (EGATUR), Institut Nacional d'Estadística. Elaboració pròpia.

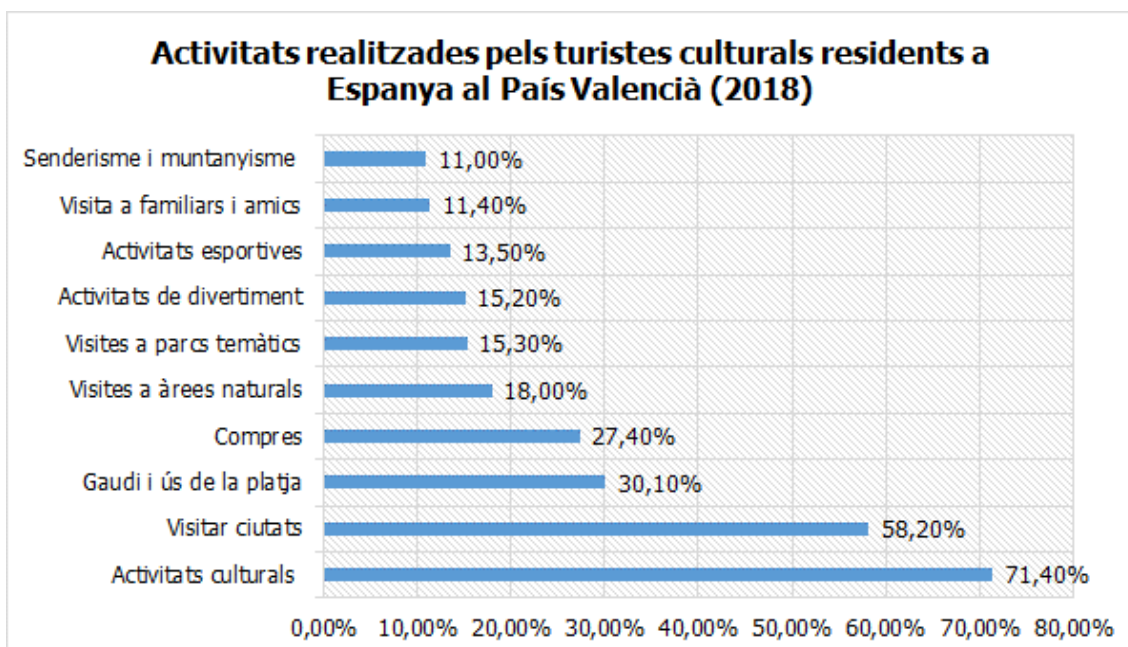
Altre factor clau a analitzar són aquelles activitats que declaren haver realitzat els turistes culturals que visiten el País Valencià al 2018, on existeixen diferències respecte a les activitats que realitza la demanda nacional i la internacional. Els turistes culturals internacionals tenen com a activitats més realitzades durant la seua estada (gràfic 8), el gaudi de les platges (68,8%), seguit per activitats relacionades amb les compres (67,6%) i altres activitats culturals com són visites culturals guiades, entre altres (59,5%). Els turistes culturals residents a Espanya, en canvi, tenen com a activitats més realitzades (gràfic 9): les activitats culturals (71,4%) , la visita a altres ciutats (58,2%) i el gaudi i ús de les platges (30,1%).

Hi ha algunes activitats que són més o menys realitzades segons el tipus de la demanda, divergint entre demanda nacional o la internacional. Així doncs, part dels turistes internacionals, en menor mesura, també realitzen activitats gastronòmiques (20,6%) o assisteixen a espectacles culturals (10,60%). En canvi, part dels turistes culturals nacionals, i també de manera limitada, realitzen activitats esportives (13,50%) o activitats de senderisme i muntanyisme (11%).

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Gràfic 9: Activitats realitzades pels turistes culturals internacionals al País Valencià (2018). Font: Enquesta de Despesa Turística (EGATUR), Institut Nacional d'Estadística; Informe "*Turisme Cultural en la Comunitat Valenciana 2018*", Turisme Comunitat Valenciana. Elaboració pròpia.

Gràfic 10: Activitats realitzades pels turistes culturals residents a Espanya al País Valencià (2018). Font: Enquesta de Despesa Turística (EGATUR), Institut Nacional d'Estadística; Informe "*Turisme Cultural en la Comunitat Valenciana 2018*", Turisme Comunitat Valenciana. Elaboració pròpia.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Finalment, cal destacar el perfil de turista cultural que visita el País Valencià, per això, cal remetre's a l'últim informe anual de turisme cultural disponible elaborat per Turisme Comunitat Valenciana referent al 2018 anomenat *Turisme Cultural en la Comunitat Valenciana 2018*, on es realitza una divisió del perfil de turista d'aquell any, entre el turista cultural nacional i el turista cultural internacional que visita el País Valencià.

- Perfil de turista cultural de procedència nacional: prové d'altres comunitats autònomes de l'Estat (65%), tenint una estada mitjana de 3,6 dies i una despesa mitjana diària de 78,9 euros. Es desplaça en vehicle propi (70,5%), sent els hotels (69%) l'allotjament més utilitzat. La majoria de visites es produeixen majorment el segon i quart trimestre de l'any, sent les destinacions més visitades les de València (49,3% de les visites), i la d'Alacant (31%) .
- Perfil de turista cultural de procedència internacional: procedeix majorment de Itàlia i França, (21% i 20% del total respectivament). Utilitzen el transport aeri com el mitjà més utilitzat per desplaçar-se (60,1%), té una estada mitjana de 9,7 dies i una despesa mitjana diària de 104 euros. Aquest turista opta majorment pels hotels amb (47,5%) i el lloguer turístic (25,4%). La província més visitada és la de València (69,3%), majorment en els dos últims trimestres de l'any (26,6% i 26,9% respectivament).

En conjunt, es pot veure com, en termes generals, el turisme cultural al País Valencià és una tipologia turística en procés de desenvolupament i consolidació, ja que malgrat la lleugera davallada en el nombre de visitants per motius culturals al País Valencià a l'any 2018, veiem que no pateix unes fluctuacions acusades, amb una tendència bastant estable. A més, la despesa turística s'incrementa any rere any fins al 2018 en termes generals, gràcies a l'augment registrat de la despesa anual associada a la demanda internacional.

El mercat turístic cultural valencià posseeix en primer lloc, un fort component de la demanda local, igual que les altres tipologies de turisme una demanda internacional amb un pes major que la demanda de procedència nacional, tal

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

com manifesten les dades que s'han vist anteriorment, tant en volum de visitants i de despesa turística. La demanda internacional es caracteritza també per unes estades mitjanes més llargues i per una concentració de les seues visites a la província de València, a més. En canvi, la demanda nacional té estades mitjanes més curtes i una despesa diària més baixa, no obstant, a pesar de que la província de València segueix sent la més visitada, la província d'Alacant ix reforçada dins de les visites realitzades pels turistes culturals residents a Espanya, respecte de les que realitzen els turistes culturals internacionals.

Igual que ocorre a nivell estatal, dins les activitats que realitzen aquests turistes, aquelles que estan relacionades amb el turisme de sol i platja, el turisme urbà o el turisme rural continuen tenint un gran pes dins de les activitats que realitzen els turistes que visiten el País Valencià amb una motivació cultural principal, tant en els residents a Espanya com els internacionals, variant segons aquest factor, reflectint aquest caràcter complementari de l'oferta cultural del País Valencià al turisme de sol i platja, entre altres.

3.3.3. Antecedents en projectes de turisme cultural executats al País Valencià

Una vegada analitzades l'oferta dels recursos més importants del turisme cultural al País Valencià, i els trets de la demanda dins d'aquesta tipologia de turisme, a continuació es veuran quatre antecedents de programes de turisme cultural que han sigut executats, d'iniciativa pública i amb col·laboració publicoprivada que actualment estan integrades en l'oferta de turisme cultural al País Valencià, estant lligades a les polítiques turístiques i culturals dutes a terme en els últims anys, i les quals, han esdevingut connectors dels eixos culturals que es troben arreu del territori valencià.

Primerament, veurem els exemples de la Ruta dels Camins del Cid i la Ruta dels 100 Castells de la Costa Blanca. Posteriorment, es destacaran la ruta de Territori Borja i les Rutes de Jaume I, dos productes turístics culturals que s'han realitzat dins la estratègia Creaturisme de Turisme Comunitat Valenciana, amb la qual es

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

pretén impulsar projectes de turisme experiencial dirigits a una demanda específica, especialitzada i segmentada que facilite incloure els recursos culturals disponibles dintre d'un paquet turístic, per així comercialitzar-los i introduir-los a l'oferta de turisme cultural existents al País Valencià.

Així doncs, a continuació, s'esmentaran aquestes iniciatives presents al territori i a l'oferta turística cultural, i les quals, atenent a la seua natura guarden característiques i finalitats semblants als de la Ruta Cultural d'al-Azraq proposada en aquest treball, ja que es tracten de rutes històriques i culturals executades basades en personatges i fets íntimament relacionats amb la història valenciana, objectiu de les quals és difondre-les i donar-les a conèixer al públic i els visitants.

3.3.3.1. Ruta del "Camí del Cid"

Primerament, cal destacar la ruta dels Camins del Cid, el qual va ser implementat i senyalitzat al País Valencià a l'any 2015, tal com el seu nom indica està basada en els recorreguts del personatge històric de finals de s. XI, Rodrigo Díaz de Vivar, conegut com el Cid, i en la seua obra literària de referència anomenada *Cantar de mio Cid*. Aquest itinerari cultural, té una longitud total d'aproximadament 2000 kilòmetres, podent-se realitzar per carretera o senders, transcorre per diferents municipis de les províncies de Burgos, Sòria, Guadalajara, Saragossa, Terol, Castelló, València i Alacant, diputacions de les quals formen part del Consorci del Camino del Cid, entitat gestora d'aquesta ruta. Està estructurada en 10 trams diferenciats, ordenades per temàtica i cronologia dels fets relacionats amb el Cid, i on també s'enllacen diferents ramals a l'itinerari principal i cinc anells temàtics diferents.

En el cas del País Valencià, la ruta recorre les tres províncies del seu territori, iniciant-se al nord de Castelló, concretament a la comarca de Els Ports continuant fins arribar a la zona de la costa, passant per Xèrica. En aquesta etapa es troba l'anell de l'Alt Maestrat, itinerari de 200 km inclòs dins aquesta ruta més genèrica, tenint com a eix principal la ciutat de Morella. Enllaçant amb la província de València, la ruta passa per Sagunt i la ciutat de València, rememorant

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

l'assetjament i posterior conquesta d'aquesta ciutat per part del Cid, per seguir cap al sud passant per Xàtiva, Cullera, Gandia i el Benicadell. Arribant a la província d'Alacant, les localitzacions més importants incloses dins aquest itinerari són Dénia, Elx i Alacant per acabar a Oriola.

Il·lustració 3: Recorregut del "Camí del Cid". Font: Portal web de "Camí del Cid"

3.3.3.2. Rutes dels 100 Castells de la Costa Blanca

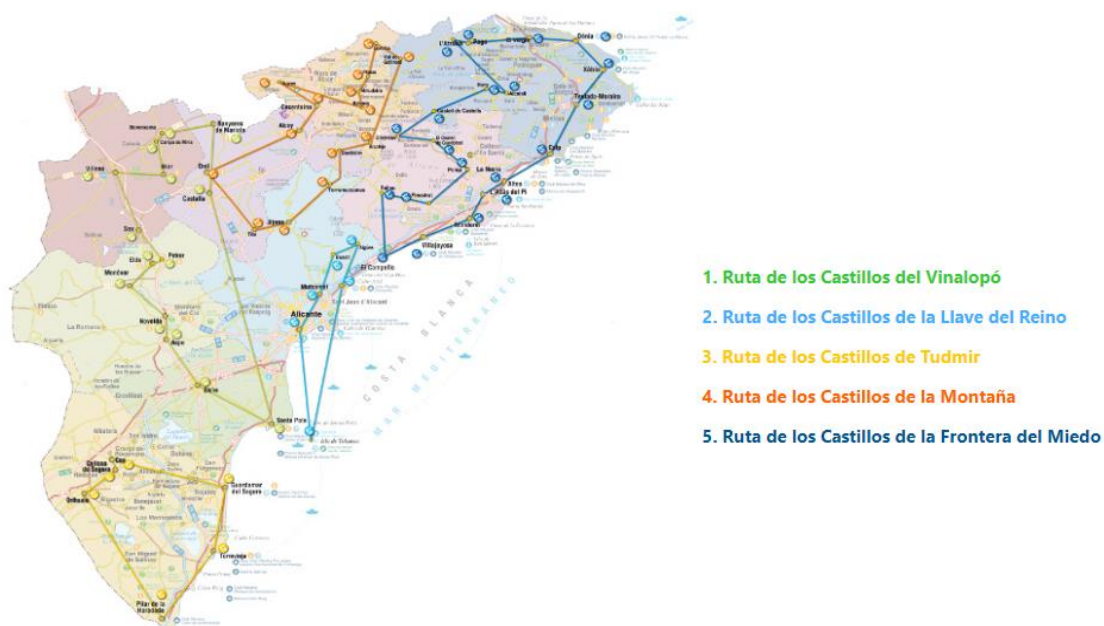
L'any 2016, es van posar en marxa les Rutes dels 100 castells de la Costa Blanca, altra iniciativa impulsada pel Patronat de Turisme de la Costa Blanca, la qual és un conjunt de cinc rutes diferenciades d'itineraris culturals a la província d'Alacant que recorren, per 60 diferents municipis, cent llocs d'interés arquitectònic, cultural, artístic i històric tals com castells, torres de caràcter defensiu, torres vigia de la costa, baluards, atalaies, forts defensius, palaus i entre altres llocs que giren al voltant d'una temàtica comuna, ser el reflex d'antigues batalles i la necessitat de sistemes defensius pel temor a ser terra envaïda.

Així doncs, consten cinc rutes diferenciades on s'inclouen els béns culturals més importants de la temàtica anteriorment anomenada de diferents municipis, sent la primera d'aquestes la dels Castells del Vinalopó, que recorre diversos municipis de la Vall del riu Vinalopó marcats pel Tractat d'Almisrà (1244), i que com el seu

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

nom indica, sent aquests: Santa Pola, Elx, Asp, Novelda, Monòver, Elda, Petrer, Sax, Villena, Biar, Camp de Mirra, Beneixama, Banyeres de Mariola i Castalla. En segon lloc, els Castells de la Clau del Regne, rellevants en la guerra dels dos Peres (1356-1369), i que transcorre pels municipis de: Alacant-Illa Nova de Tabarca, Alacant, Mutxamel, Busot, El Campello i Aigües.

En tercer lloc, situada al sud de la província d'Alacant, la ruta dels Castells de Tudmir, inclou castells que pertanyien al territori de la Taifa de Múrcia o Tudmir, i passa pels municipis de: Cox, Callosa de Segura, Oriola, Guardamar del Segura, Torrevella i Pilar de la Foradada. En quart lloc, els Castells de la Muntanya transcorre pels municipis de l'interior de la província: Benifallim, Torre de Les Maçanes, Xixona, Tibi, Onil, Alcoi, Cocentaina, Agres, Almudaina, Alcoleja, Balones, L'Orxa i La Vall de Gallinera. Per últim i en cinquè lloc, la ruta dels Castells de la Frontera de la Por que inclou municipis de costa, que destaquen pel seu passat d'atacs pirates i el seu caràcter defensiu des del litoral, transcorre així per: El Campello, la Vila Joiosa, Relleu, Finestrat, Benidorm, Polop, El Castell de Guadalest, Confrides, L'Alfàs del Pi, Altea, Calp, Teulada-Moraira, Xàbia, Dénia, El Verger, Pego, L'Atzúvia, Murla, Alcalalí i Castell de Castells.

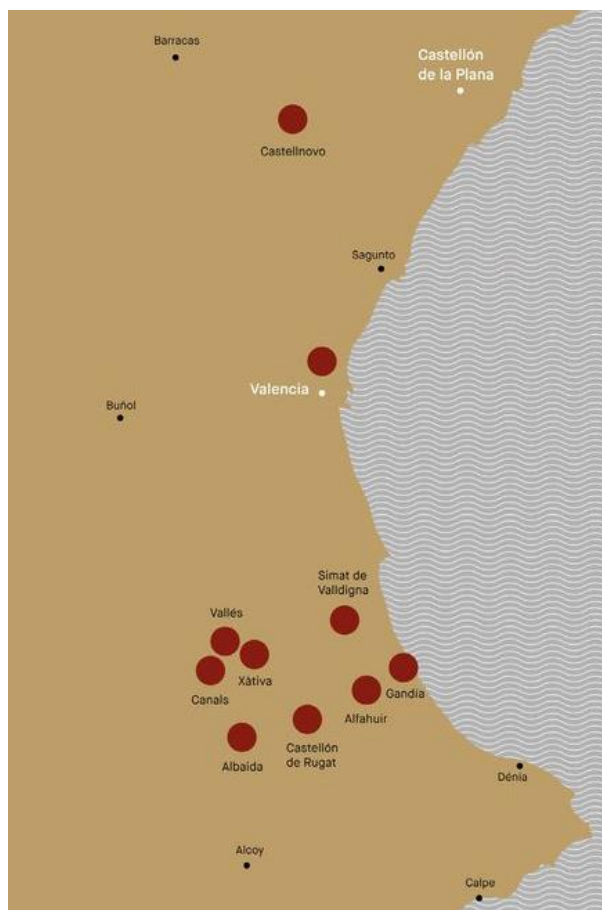
Il·lustració 4: Recorregut de les rutes dels "100 Castells de la Costa Blanca".

Font: Portal web del Patronat de Turisme de la Costa Blanca

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

3.3.3.3. Ruta del Territori Borja

Altra ruta posada en marxa en últims temps, concretament a l'any 2018, ha sigut la de Territori Borja, mitjançant la qual es connecten els llocs més emblemàtics relacionats amb els Borja, una de les famílies més conegudes de la història valenciana d'entre els segles XV i XVI, connectant així diversos municipis de la província de València, tals com: Canals i Xàtiva, bressol d'aquesta família, amb les de Gandia, Vallés, Albaida, Castellnovo, Alfahuir, Simat de la Valldigna, Castelló de Rugat i la pròpia ciutat de València. Inclosa dins d'aquesta ruta s'entremesclen els llocs monumentals, la gastronomia i els paisatges més importants i relacionats amb aquesta poderosa família valenciana sent exemples el Castell de Beatriu de Borja a Castellnovo, el Reial Monestir de Santa Maria de la Valldigna, l'església de la Col·legiata de Santa Maria de Gandia, el Convent de Santa Clara a València, el Palau Ducal de Gandia, les restes del palau ducal situat a Castelló de Rugat, o el Palau dels Borja de València, actual edifici de Les Corts Valencianes.

Il·lustració 5: Municipis que formen part de "Territori Borja".

Font: Receptari de la Ruta dels Borja

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

3.3.3.4. Rutes de Jaume I:

Les Rutes de Jaume I són una xarxa temàtica estable de rutes culturals que transcorren de dalt a baix del País Valencià, les quals evoquen i transcorren pels camins que va seguir el rei catalanoaragonés Jaume I durant el conquesta del territori valencià al s. XIII. Aquesta xarxa constitueix un dels projectes més importants posats en marxa en els últims temps en matèria de turisme cultural per part de Turisme Comunitat Valenciana, ja que aquesta engloba i estructura el patrimoni cultural i paisatgístic més rellevant relacionat amb aquest monarca i el seu llegat sorgit de les seues gestes.

Així doncs, aquestes rutes estan basades en la reconstrucció dels itineraris que va realitzar el monarca Jaume I el Conqueridor, juntament amb les seues hosts, per les localitats i nuclis de població que van esdevenir escenaris dels fets ocorreguts durant el procés de conquesta de terres valencianes del s. XIII, tal com ja s'ha destacat, i els quals, van ser decisius per la posterior creació de l'antic Regne de València.

Les rutes incloses dins d'aquesta xarxa transcorren per un total de 29 poblacions, i s'agrupen segons la província a la que pertanyen, tot i això, sense formar una ruta lineal, sinó que els diferents punts s'articulen a través de les diferents rutes que tenen en diferents municipis de la geografia valenciana, els seus punts de referència i als voltant dels quals s'estructuren les rutes incloent-hi poblacions complementàries que també són d'interés. D'aquesta manera, hi ha un total de nou rutes a la província de Castelló: rutes de Castelló, Benicàssim, L'Alcora, Onda, Peníscola, Sant Mateu, Segorbe, Vila-real i Vilafranca. Altres onze a la província de València: rutes de Ademús, Alpont, Alzira, Gandia, Lliria, Ontinyent, Requena, Sagunt, Torrent, València i Xàtiva. Finalment, en podem trobar huit a la província d'Alacant: rutes d'Alcoi, Alacant, Dénia, Castell de Guadalest, Elx, Pego, Petrer i Villena.

Els fets i itineraris en els qual es basen les rutes culturals d'aquesta xarxa es troben plasmats en els relats que es poden llegir a les cròniques de Jaume I, com

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

el *Llibre dels Feits*, així com altra documentació i bibliografia més actuals que també s'han tingut en compte per a la realització d'aquestes rutes, com són les estades del monarca documentades en certes localitzacions, però que no apareixen en les pròpies cròniques de Jaume I. Cal afegir, que aquest projecte s'ampliarà a altres territoris mitjançant altres itineraris que recorreran Aragó, Illes Balears, Múrcia, Castella i Lleó, França i Itàlia, seguint el fil argumental de les rutes que ja s'han posat en marxa al País Valencià.

Il·lustració 6: Municipis principals inclosos en les "Rutes de Jaume I".

Font: Guia oficial de les "Rutes de Jaume I"

Les iniciatives que han sigut destacades en aquest apartat fan palesa la tendència que hi hagué en els últims temps de gestionar projectes amb el propòsit de diversificar i potenciar l'oferta de turisme cultural al País Valencià, fomentant la posada en valor del patrimoni cultural valencià i la diferenciació d'aquesta

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

tipologia turística cultural respecte a la del turisme de sol i platja, imperant a la geografia valenciana. Tanmateix, es pot veure com aquestes iniciatives han estat planificades seguint una marcada pauta territorial emmarcada en els actuals límits administratius provincials, havent una manca d'execució de projectes que vagen més enllà dels nivells provincials i que tinguen en compte altres criteris territorials per a la seua gestió, trencant així la lògica imperant d'articular aquests projectes de turisme cultural atenent a criteris de fronteres administratives que permeten concentrar-se en el seu àmbit d'actuació.

Per altre costat, és important destacar el fet que gran part d'aquestes iniciatives es concentren en connectar punts turístics consolidats, tals com són la ciutat de València o Alacant amb nuclis més petits, existint cert centralisme en la ciutat de València, fent visible la necessitat de desenvolupar altres programes de turisme cultural que descentralitzen els fluxos turístics del territori valencià i permeten traçar itineraris alternatius per nuclis i localitats que fomenten el seu desenvolupament turístic i cultural que se sumen a les opcions ja existents per redistribuir l'afluència de visitants.

A més a més, la ruta cultural que es proposa en apartats posteriors pot constituir un valor afegit per a l'oferta d'itineraris culturals ja existents al País Valencià, ja que hi ha la possibilitat de crear un gran engranatge de rutes culturals pel territori, on es potencie la complementarietat i les sinergies. La Ruta Cultural d'al-Azraq podria ser enllaçada amb algunes de les rutes culturals anteriorment destacades degut a dos factors principals, d'una banda, part dels nuclis i béns culturals i paisatgístics que s'inclouran dins d'ella són compartits amb les "Rutes de Jaume I" i les "Rutes dels 100 Castells de la Costa Blanca", i per altra banda, per l'estreta relació de les temàtiques d'aquestes dues iniciatives amb la temàtica de la ruta proposada en apartats següents, la qual gira entorn d'al-Azraq "el Blau", personatge coetani de Jaume I, i contrapart del monarca en les seues gestes, protagonistes de batalles i episodis bèl·lics que van marcar la història valenciana.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

4. Les Comarques Centrals Valencianes com a escenari turístic per a la Ruta Cultural d'al-Azraq.

L'escenari territorial d'actuació per al disseny i la creació de la Ruta Cultural d'al-Azraq està emmarcat en l'àmbit de les anomenades Comarques Centrals Valencianes, ja que aquesta ruta transcorrerà per diversos municipis de les comarques que conformen aquesta regió del País Valencià, també anomenada de manera tradicional com La Muntanya, o també Diània o Contestània (Pellicer, 2002) o Regió de Xàtiva-Alcoi-Gandia (Piqueras, 2002).

En el següent apartat, es realitzarà una descripció d'aquesta regió amb el propòsit de conèixer el territori que serà recorregut per diversos punts de la seua geografia per la ruta d'al-Azraq. D'aquesta manera, la descripció d'aquest territori es realitzarà mitjançant la seua contextualització geogràfica, territorial, històrica i econòmica, que posaran de manifest la unitat i diferenciació d'aquest territori del País Valencià front a la resta, i que per les característiques que a continuació es descriuran, forma una única àrea funcional estratègica d'actuació per a la posada en marca de projectes, com el que es proposa en el present treball, dins del seu marc territorial.

4.1. Delimitació territorial

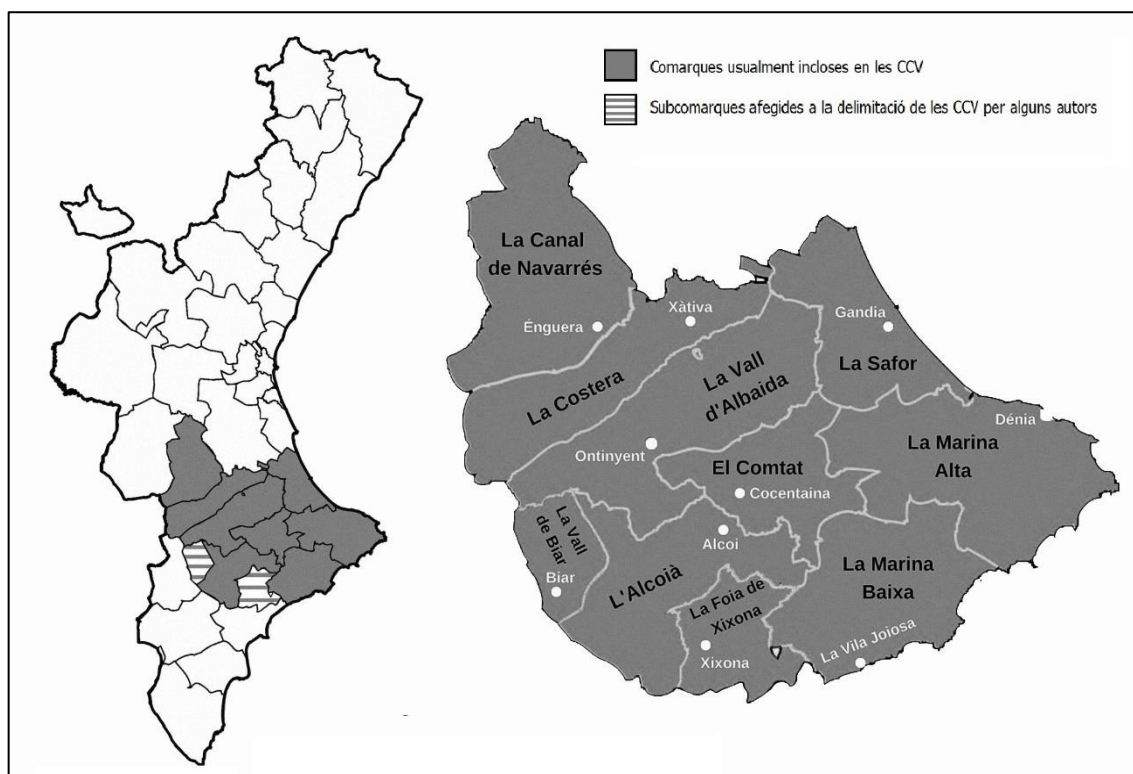
Les Comarques Centrals Valencianes (CCV) constitueixen una regió del País Valencià que conformen un espai intermedi a cavall entre les províncies de València i Alacant, i del qual formen part huit comarques principals: la Marina Alta, la Marina Baixa, la Safor, el Comtat, l'Alcoià, la Vall d'Albaida, la Costera i la Canal de Navarrés. Juntament a aquestes comarques incloses en la delimitació clàssica de les CCV, sovint també han sigut incloses per part d'alguns autors com Novell (2015) i Piqueras (2002), altres subcomarques adjacents, que tradicionalment i històricament han format part o han tingut lligams destacats amb les comarques anteriorment enumerades, com són alguns dels territoris que formaven la línia defensiva de Biar-Xixona-Busot, els quals marcaven la frontera

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

sud de l'antic Regne de València amb el Regne de Múrcia, i posteriorment la línia divisòria entre la Governació de Xàtiva i la d'Oriola a partir de l'any 1305.

Un d'aquests territoris és el conformat per la Vall de Biar, una subcomarca històrica que va pertànyer a la comarca de l'Alcoià, amb la qual encara hui dia manté forts vincles socioeconòmics, culturals i lingüístics, sobre tot, amb les poblacions de la Serra de Mariola com Banyeres, però que amb l'actual divisió comarcal realitzada per la Generalitat Valenciana l'any 1987, va ser incorporada a la comarca de l'Alt Vinalopó per donar-li a Villena rang de capital comarcal.

Per altra part, la subcomarca de la Foia de Xixona, actualment inserida dins la comarca de l'Alacantí, també ha sigut inclosa o proposada perquè s'incorpore dins les CCV, a causa de la seua històrica relació amb la comarca de l'Alcoià, amb la particularitat dels municipis d'Aigües i Busot pertanyents a la Foia de Xixona, sent dos poblacions molt més pròximes geogràficament i culturalment a les de la veïna comarca de la Marina Baixa, que a les poblacions de l'Horta d'Alacant.

Il·lustració 7: Mapa administratiu de les Comarques Centrals Valencianes.

Font: Elaboració pròpia.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

En aquest cas, s'han tingut en compte les subcomarques de la Vall de Biar i la Foia de Xixona per integrar-les dins la delimitació territorial de les CCV, no solament per les raons anteriorment exposades, sinó també com a importants territoris que s'han tingut en consideració, i els quals també formen part de l'àmbit d'actuació per al disseny i creació de la ruta d'al-Azraq, ja que aquesta transcorrerà per alguns punts localitzats en aquestes subcomarques.

Comarca/Subcomarca	Superfície (Km ²)	Pes percentual (%)
El Comtat	377,81	7,45%
L'Alcoià	539,67	10,64%
La Marina Alta	758,05	14,95%
La Marina Baixa	578,67	11,41%
La Canal de Navarrés	709,29	13,99%
La Costera	528,26	10,42%
La Vall d'Albaida	722,21	14,24%
La Safor	429,81	8,48%
La Vall de Biar	174,22	3,44%
La Foia de Xixona	252,4	4,98%
Total	5070,39	100%

Taula 7: Superfície (km²) i pes percentual (%) respecte del total de les CCV.

Font: Elaboració pròpia a partir de l'Institut Valencià d'Estadística

D'aquesta manera, amb la delimitació territorial de les Comarques Centrals Valencianes proposada dins d'aquest apartat, la seua superfície total és de 5.070,39 km², tal com s'observa a la taula 7, incloent-hi les subcomarques de la Vall de Biar i la Foia de Xixona, juntament amb les comarques de la Marina Alta, la Marina Baixa, el Comtat, la Safor, l'Alcoià, la Vall d'Albaida, la Costera i la Canal de Navarrés, sent aquestes últimes les més estables, acceptades i reconegudes en àmbit general de manera ampla.

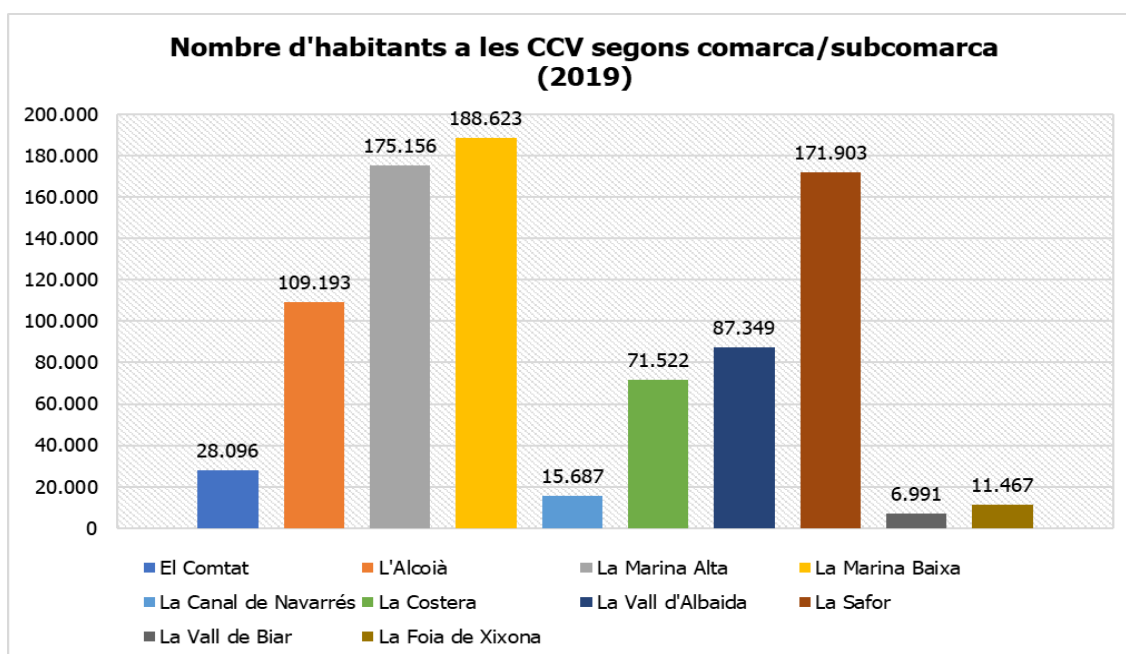
La comarca amb més superfície és la Marina Alta amb 758,21 km², el que suposa el 14,95% del territori de les CCV, seguida per poc per les comarques d'interior de la Vall d'Albaida amb 722,21 km² i la Canal de Navarrés amb 709,29 km², que equival al 14,24% i 13,99% respectivament de la superfície total de les CCV. Seguidament, les comarques limítrofs de l'Alcoià 539,67 km² i la Costera amb 528,26 km², posseeixen el 10,64% i el 10,42% del total del territori el que les fa d'una grandària similar. Les comarques de la Safor i el Comtat tenen una superfície de 429,81 km² i 377,81 km² cadascuna, el que suposa que ocupen el

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

8,48% i 7,45% del territori. Finalment, les àrees de la Foia de Xixona amb 252,40 i la Vall de Biar amb 174,22 km, ocupen el 4,98% i el 3,44% del territori de les CCV, sent les de menor superfície pel seu caràcter subcomarcal.

4.2. Població

Pel que fa a la població de les Comarques Centrals Valencianes, cal destacar el nombre total d'habitants que era de 865.987 a l'any 2019 en el conjunt d'aquesta regió del País Valencià, sent les comarques més habitades i on es concentra la major part de la població, aquelles situades a la costa mediterrània, concretament la Marina Baixa amb 188.623 habitants, seguida per la Marina Alta amb 175.156 i la Safor amb 171.903 habitants, suposant en el total de la població de les CCV uns percentatges del 21,78%, el 20,23% i el 19,85% respectivament. En terme mitjà, les comarques de l'Alcoià amb 109.193 habitants i un pes percentual del 12,61% del total, la Vall d'Albaida amb 87.349 habitants i un pes percentual del 10,09%, i la Costera amb 71.522 habitants i un 8,26% de la població total.

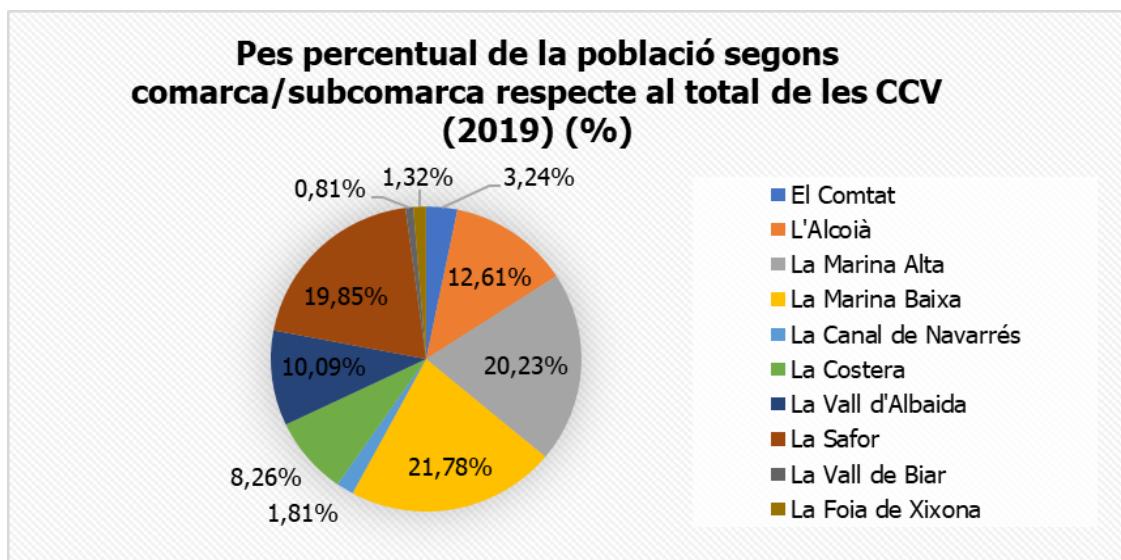
Gràfic 11: Nombre d'habitants a les CCV segons comarca/subcomarca (2019).

Font: Elaboració pròpia a partir de l'Institut Valencià d'Estadística i Institut Nacional d'Estadística

Per acabar, les comarques amb menys habitants són les del Comtat amb 28.096 habitants i un percentatge del 3,24% de la població, la Canal de Navarrés amb

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

15.687 habitants i un 1,89% de pes percentual, seguida en últim lloc per les subcomarques de la Foia de Xixona amb 11.467 habitants i la Vall de Biar amb 6.991 habitants, el que suposa un pes percentual de l'1,32% i un 0,81% del total del nombre d'habitants de les CCV.

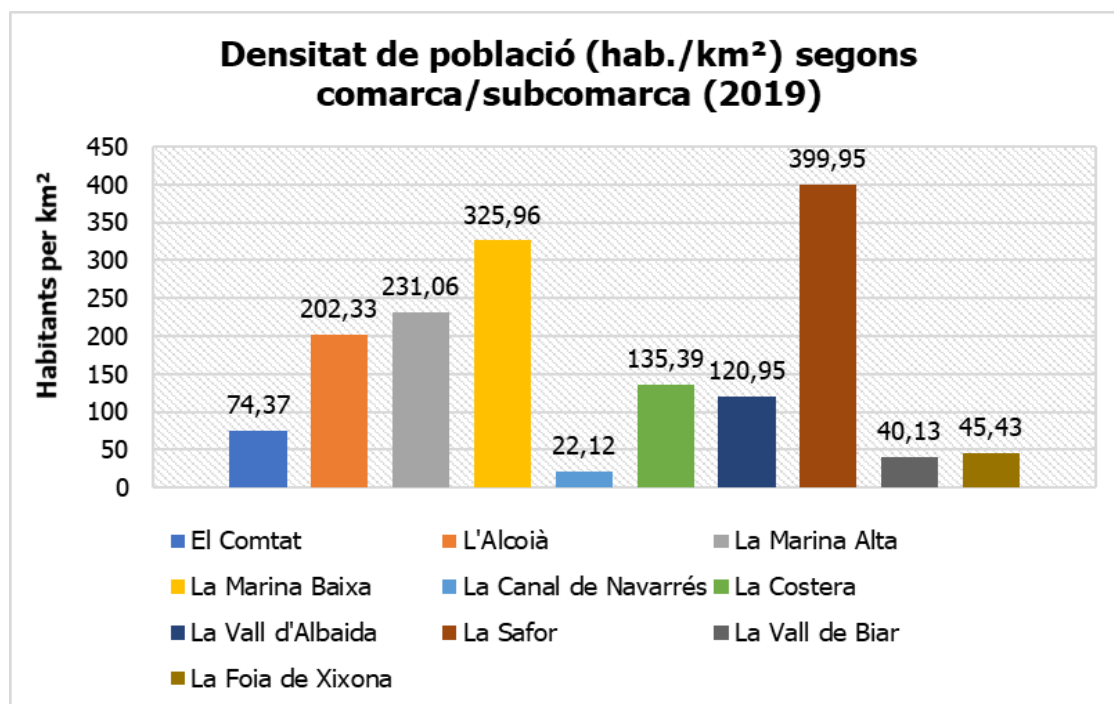

Gràfic 12: Pes percentual de la població segons comarca/subcomarca respecte al total de les CCV (2019) (%).

Font: Elaboració pròpia a partir de l'Institut Valencià d'Estadística i Institut Nacional d'Estadística

Finalment, cal destacar la densitat de població present a les Comarques Centrals Valencianes, que té 170,79 hab. per km² en el conjunt del seu territori al 2019. Les comarques amb més densitat de població són altra vegada, aquelles comarques costaneres, on es troba la major part dels habitants del territori, com són la Safor amb una densitat de 399,95 hab./km², la Marina Baixa 325,96 hab./km² i la Marina Alta amb 231,06 hab./km². Pel que fa a les comarques de l'interior destaca l'Alcoià amb 202,33 hab./km², la Costera amb 135,39 hab./km², la Vall d'Albaida amb 120,95 hab./km² i el Comtat amb 74,37 hab./km². La Vall de Biar i la Foia de Xixona, en canvi, tenen una densitat molt semblant de 40,13 i 45,43 hab./km² cadascuna. Com a última, destaca la Canal de Navarrés 22,12 hab./ km², tenint una població escassa en un ample territori.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

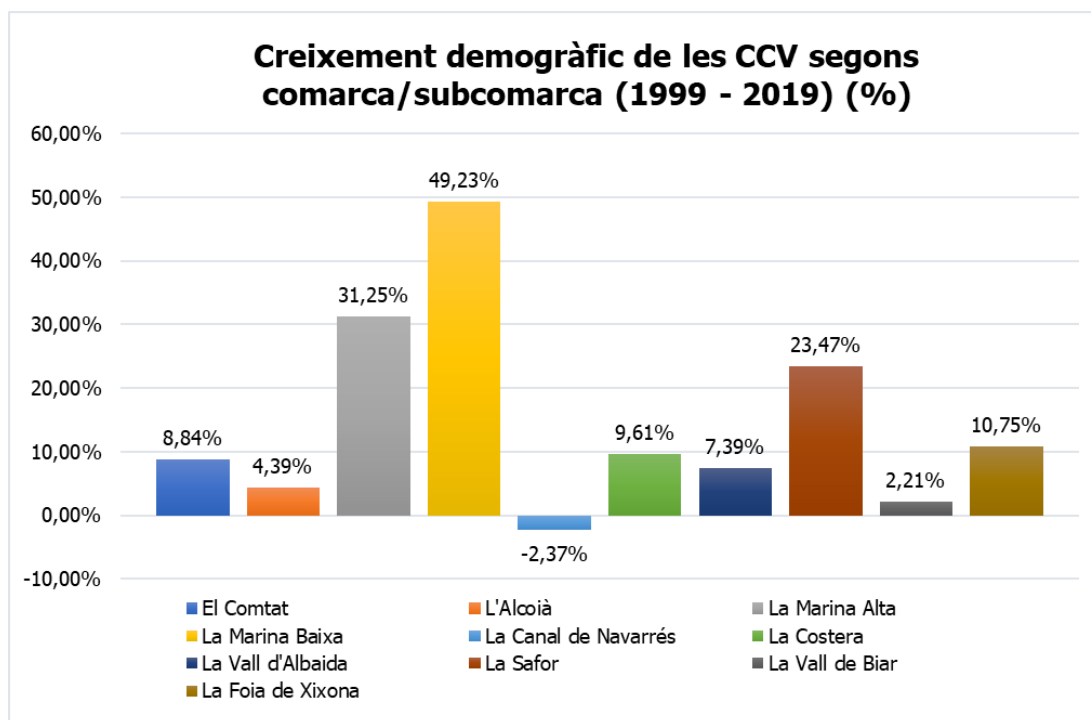
Gràfic 13: Densitat de població (hab./Km²) segons comarca/subcomarca (2018).

Font: Elaboració pròpia a partir de l'Institut Valencià d'Estadística.

Pel que fa al creixement demogràfic, cal destacar que des de l'any 1999 fins al 2019, la població a les CCV ha augmentat una mitjana del 14,41% a tot el territori, sent un cas destacat, el de la Marina Baixa, on en els últims vint anys la població quasi s'ha doblat amb un augment del 49,23% respecte a la població que registrava al 1999. També ha sigut considerable l'increment a les comarques de la Marina Alta i la Safor, amb un augment del 31,25% i un 23,47% en les últimes dos dècades. Per altre costat, les comarques on el creixement demogràfic ha sigut més moderat com són les de la Foia de Xixona amb un 10,75%, la Costera amb un 9,61%, el Comtat amb un 8,84% i la Vall d'Albaida amb un 7,39%. La comarca de l'Alcoià registra un creixement escàs amb un increment del 4,39%, d'igual manera que la Vall de Biar amb un 2,21%.

Com a última, cal destacar la comarca de la Canal de Navarrés, que és l'única amb un creixement demogràfic negatiu, perdent en vint anys el 2,37% de la seua població, posant de manifest el progressiu procés de despoblament d'algunes comarques i municipis de l'interior, o fins i tot d'alguns municipis de comarques costaneres, com són les Valls de Laguar, Gallinera, Ebo i Alcalà a La Marina Alta, en benefici de les comarques i municipis de la costa tal com mostra el gràfic 13.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Gràfic 14: Creixement demogràfic de les CCV segons comarca/subcomarca (1999 - 2019) (%). Font: Elaboració pròpia a partir de l'Institut Valencià d'Estadística i l'Institut Nacional d'Estadística.

Com ja s'ha destacat anteriorment, la població del territori de les Comarques Centrals Valencianes està concentrada sobre tot en les àrees de costa, no obstant, també es troba concentrada en les capitals de les comarques que conformen les Comarques Centrals Valencianes, creant així un mosaic de ciutats mitjanes per tota la regió. A la taula 8, es troben ordenats els trenta municipis amb més població de les CCV, destacant Gandia com la localitat més poblada (74.562 hab.), seguida per Benidorm, que a pesar de no ser la capital de La Marina Baixa és el seu principal nucli poblacional i econòmic, amb un total de 68.721 habitants. Per darrere, destaquen de manera consecutiva cinc capitals de comarca, sent aquestes Alcoi (58.994 hab.), Dénia (42.166 hab.), Ontinyent (35.347 hab.), La Vila Joiosa (34.673 hab.) i Xàtiva (29.231 hab.). Amb xifres més reduïdes, els altres dos capitals són els municipis de Cocentaina (11.511 hab.) i Xixona (6.865 hab.).

Dins d'aquestes trenta ciutats amb més població, s'observa una tendència clara pel gran pes demogràfic que tenen els nuclis poblacionals de les comarques costaneres de La Marina Baixa, La Marina Alta i La Safor, ja que, com s'ha

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

destacat anteriorment, és l'àrea on més habitants es concentren, on predomina l'economia basada en el sector serveis i turisme, atraient a fluxos de població des de les zones més interiors i rurals cap a la litoral causada per una recerca de millors oportunitats d'ocupació i en la qualitat de vida.

Municipi	Nombre d'Habitants (2019)	Comarca
Gandia	74.562	La Safor
Benidorm	68.721	La Marina Baixa
Alcoi	58.994	L'Alcoià
Dénia	42.166	La Marina Alta
Ontinyent	35.347	La Vall d'Albaida
La Vila Joiosa	34.673	La Marina Baixa
Xàtiva	29.231	La Costera
Xàbia	27.604	La Marina Alta
Oliva	25.101	La Safor
Ibi	23.489	L'Alcoià
Calp	22.725	La Marina Alta
Altea	22.290	La Marina Baixa
L'Alfàs del Pi	20.482	La Marina Baixa
La Nucia	18.603	La Marina Baixa
Tavernes de la Valldigna	17.201	La Safor
Canals	13.587	La Costera
Cocentaina	11.511	El Comtat
Teulada	11.112	La Marina Alta
Benissa	11.005	La Marina Alta
Pego	10.128	La Marina Alta
Castalla	10.124	L'Alcoià
Muro d'Alcoi	9.324	El Comtat
L'Olleria	8.281	La Vall d'Albaida
Pedreguer	7.699	La Marina Alta
Onil	7.507	L'Alcoià
Callosa d'En Sarrià	7.373	La Marina Baixa
Banyeres de Mariola	7.068	L'Alcoià
Ondara	6.894	La Marina Alta
Xixona	6.865	La Foia de Xixona (L'Alacantí)
Finestrat	6.715	La Marina Baixa

Taula 8: Relació dels trenta municipis amb més població de les CCV ordenats pel nombre dels seus d'habitants (2019). Font: Elaboració pròpia a partir de l'Institut Valencià d'Estadística.

Finalment, és remarcable que, atenent al seu escàs pes poblacional, no hi apareixen dins la relació d'aquests municipis dos nuclis de població concrets, ostentant en canvi, una gran importància en els seus respectius territoris, en proporció. Es tracta d'Énguera, capital de la Canal de Navarrés que amb població total de 4.752 habitants agrupa el 30,39% de la població de la seua comarca.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Per altra banda, destaca la localitat de Biar, principal municipi de la seua vall homònima, que posseeix un total de 3.671 habitants i aglutina a més de la meitat de la seua població d'àmbit subcomarcal, amb el 52,51% del total d'habitants de La Vall de Biar.

4.3. Característiques geogràfiques físiques

4.3.1. Orografia

Les Comarques Centrals Valencianes constitueixen una unitat geogràfica física diferenciada respecte a la resta del territori valencià, estant situada entre la plana litoral de València, per on transcorren els rius Xúquer i Túria, i les planes litorals que s'estenen pel transcurs del riu Vinalopó i el riu Segura. Entre aquestes dues planes, se situa un relleu marcat per les serralades prebètiques valencianes que configuren el territori des del sud-oest, en direcció nord-est cap a la mar mediterrània fins a l'anomenada falla sud-valenciana, que comença a la costa mediterrània a l'altura de Xeresa, a La Safor, per estendre's en direcció recta cap a La Costera, arribant a Almansa ja a la Messeta.

Així doncs, les serralades prebètiques valencianes creen un paisatge pel territori diànic que conjuga serres i valls pronunciades, com mostra la pròpia toponímia d'algunes comarques o subcomarques de les CCV, per obrir-se en arribar a les xicotetes planures litorals com són les de Dénia, Benissa o els raiguers de La Vila Joiosa més al sud de les CCV. Aquestes petites planes costaneres es troben marcades per diferents promontoris i accidents geogràfics que arriben al peu mateix de la mar com el massís del Montgó (753 m) endinsant-se dins la mar amb el cap de Sant Antoni, el penyal d'Ifac (332 m) a Calp, la serra de Bèrnia (1.128 m) que desemboca a la mar amb el Morro de Toix, servint així com a frontera natural entre les dos marines, o la Serra Gelada a La Marina Baixa.

Aquesta orografia pronunciada de la costa ha permés la formació de sistemes de cales, com alguns exemples coneguts ubicats als municipis de Xàbia (cales d'Ambolo, Sardinera o Portitxol), Benissa (Cala de la Fustera), Poble Nou de Benitatxell (cala de Moraig) o la cala de Finestrat (al municipi homònim), intercalant-se amb algunes platges d'arena a mesura que anem baixant per la

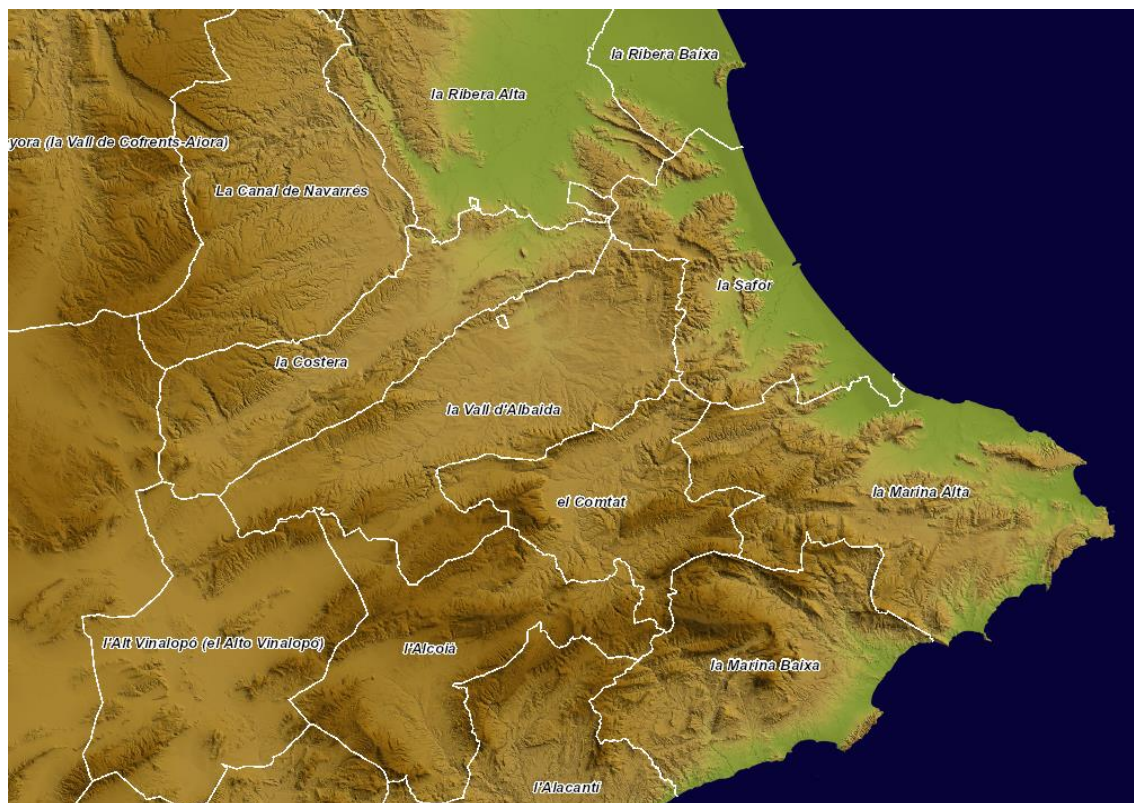
Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

costa de les Marines, i que contrasten amb el contínuum de les costes baixes i platges arenoses amb importants sistemes dunars del nord de la Marina Alta i de la Safor al golf de València. Al litoral de les CCV també compta amb la presència d'alguns illots com els del Portitxol o el Descobridor a Xàbia, l'illot de L'Olleria a Altea o el més conegut, l'illot de Benidorm.

Les serralades prelitorials més importants són les del massís del Mondúber (841 m) a La Safor que separa l'Horta de Gandia i la Valldigna. També destaquen la Serra d'Ador, amb el seu punt més alt a la muntanya de la Cuta (680 m) i la muntanya del Circ de La Safor (1.013 m). A les Valls de La Marina destaquen les serres de L'Almirall i de la Foradada, destacant les muntanyes del Xarporlar (900 m) i la penya Foradà (737m), i la serra d'Almudaina amb la Lloma Alta (1.017 m) com a punt més alt, estant separades per la Vall de Gallinera. La serra de Segària (506 m) separa la Vall de Pego, i la Vall de la Retoria juntament amb la conca del riu Girona.

Més cap al sud a la Marina Baixa destaquen les serres de la Serrella i la d'Aitana (1.558 m) que compta amb el Puig Campana (1.406), sent els dos cims més elevats de totes les CCV. La Foia de Xixona s'ubica entre les serres de Grana i la Carrasqueta. Aquesta última, juntament amb el massís de Maimó (1.296 m) a l'extrem sud i les serres del Menejador (1.356 m) i de la Fontanella a l'interior, amb la muntanya de Blasca (1.120 m) com el cim més elevat, enclaustran a la Foia de Castalla. Seguint amb aquestes serres d'interior de nord a sud, calen destacar la serra Plana que separa La Canal de Navarrés i la Vall de Xàtiva-Montesa a La Costera. La serra del Benicadell (1.104 m), al cor de les CCV, marca la frontera natural entre La Vall d'Albaida i la subcomarca de la Foia d'Alcoi i Cocentaina, tancada a l'oest per la serra de Mariola, amb el Montcabrer (1.390 m) com el cim més elevat de la serra, i el tercer de les CCV.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Il·lustració 8: Mapa geogràfic físic de les Comarques Centrals Valencianes.

Font: Institut Cartogràfic Valencià.

4.3.2. Hidrografia

El territori de els CCV està comprés al sud de l'anomenada Conca Hidrogràfica del Xúquer, juntament amb quasi la totalitat de la resta de terres valencianes, llevat de una petita part del nord de Castelló i el sud d'Alacant, i les províncies de Conca, Albacete, Terol i l'extrem sud de Tarragona, comprenent rius importants com són els del Sènia al nord del País Valencià, els rius de Millars, Palància, Túria o el propi Xúquer que desemboquen al golf de València, o el riu Segura al sud valencià.

En el cas de les CCV, transcorren diversos rius de longitud molt variables, contant alguns amb pantans i embassaments que s'utilitzen per abastir el consum de la població i l'agricultura, i controlar les crescudes sobtades dels torrents d'aigua en èpoques de pluges degut al clima mediterrani. Els rius que es destacaran a continuació tenen règims fluvials propis de la conca mediterrània, de cabdal irregular amb cursos d'aigua baixos o mitjans, marcats per l'estacionalitat de les

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

precipitacions sovint més abundants durant la tardor i primavera, que poden fer augmentar el cabdal a nivells bastant més elevats que la seua mitjana anual. Al mateix temps aquests rius i cabdals d'aigua posseeixen una gran importància ecològica i mediambiental, ja que configuren i dibuixen el paisatge de les serres i valls fluvials diàniques, que en molts casos pertanyen a la xarxa d'espais protegits per l'administració valenciana, cosa que posteriorment es veurà amb més detall.

En primer lloc, naix als brolladors i les fonts del Racó de Bodí a la Serra de Mariola entre Bocairent i Banyeres, el riu Vinalopó (81 km), el més llarg dels rius presents a les CCV, que transcorre per la Vall de Biar, i ja fora de les CCV, per la resta de L'Alt Vinalopó, i les comarques del Vinalopó Mitjà i Baix Vinalopó, per desembocar a les Salines de Santa Pola, comptant amb dos afluents de curt recorregut i cabdal, el riu Marjal (10 km) i el Tarafa (12 km).

El riu Serpis (74,5 km) té el seu naixement entre la serra de Mariola i el paratge de la Font Roja d'Alcoi, transcorrent per Alcoi i Cocentaina, entre altres municipis fins arribar a l'embassament de Beniarrés (268 ha) i desaiguar finalment a la ciutat de Gandia. El riu Serpis té com a fluents principals el riu d'Agres (12 km) que transcorre des de la vall homònima d'Agres fins desembocar amb el riu Serpis a Alcosser de Planes (el Comtat), el riu Penàguila (14 km) que naix a la Serra d'Aitana per confluïr amb el Serpis a Benilloba (El Comtat), i el riu Vernissa (29 km) que naix a Pinet (la Vall d'Albaida) i s'ajunta al Serpis a dos km de Gandia. També a La Safor es situa el riu Vaca (16,6 km) és un riu de curt recorregut que naix a al massís del Mondúber i desemboca a Xeraco, localitat de La Safor.

Altres rius destacables de més curt recorregut serien el riu Montnegre (39,8 km) el qual naix a la serra d'Onil (l'Alcoià) i desemboca a El Campello, a La Marina Baixa destaca el riu Amadòrio (24,8 km) que comença el seu recorregut a la serra d'Aitana, abans de desembocar a La Vila Joiosa passa pel pantà d'Amadòrio (103 ha), situant-se entre els municipis de La Vila Joiosa i L'Orxa a la Marina Baixa, a tan sols quatre kilòmetres de la costa, fent que siga l'embassament més proper a la mar de tot l'Estat. També a la mateixa comarca el riu Algar (12,2 km) que

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

naix a Callosa d'En Sarrià, amb el destacable paratge de les Fonts de l'Algar, per arribar al mar a la badia d'Altea, tenint com a afluents el riu Bolulla (4 km) que naix a la vall de Tàrbena, i el riu Guadalest (20 km), l'afluent principal i les aigües del qual rep l'embassament del mateix nom (86 ha) a l'altura del municipi del Castell de Guadalest.

A La Marina Alta els rius més importants són el riu Gorgos (50 km) el qual naix Fageca (Vall de Seta, el Comtat) per desembocar a Xàbia, i per altra part, el riu Girona (32 km) més al nord, el qual naix a la Vall d'Alcalà, l'interior de La Marina Alta, passant per la presa d'Isbert a la Vall de Laguar, per desaiguar finalment entre els municipis d'Els Poblets i Dénia, traçant així una frontera entre els termes municipals d'aquestes poblacions.

Per les CCV, també naixen i transcorren diferents afluents d'un dels rius més importants de la península ibèrica, el riu Xúquer i que li dona nom a la seua conca hidrogràfica homònima. Per la ribera dreta del Xúquer, naixen dos afluents d'aquest riu a la Canal de Navarrés que formen sistemes de cataractes i xorradors d'aigua com l'Albufera d'Anna, els xorros de Navarrés o la cascada del Salt a Quesa. El primer d'ells és el riu Escalona que naix a partir de la confluència de varis barrancs i rius menors com el riu Grande, per arribar l'embassament de l'Escalona (460 ha) a la localitat de Navarrés i confluïr amb el riu Xúquer a la pròxima presa de Tous, en part de la mateixa comarca. Altre afluent a la Canal de Navarrés és el riu Sellent (14 km), que naix per la confluència d'alguns barrancs i rambles a la Serra d'Énguera, per arribar a la seua confluència amb el riu Xúquer a Cotes (La Ribera Alta).

Seguint amb els afluents del Xúquer pel seu marge dret, un dels afluents més importants, el riu Albaida (52,4 km) que naix a la Serra de Benicadell li dóna nom a la vall per la qual travessa, i on està l'embassament de Bellús (703 ha) pel qual passa aquest riu, per transcórrer breument per la Costera i confluïr amb el riu Xúquer a l'altura d'Alberic i Castelló de la Ribera (la Ribera Alta). Al mateix temps, el riu Albaida també compta amb els seus afluents, concretament el riu Clariano

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

(40 km) on es troba el paratge del Pou Clar passant prop del seu pas per Ontinyent.

Altre important afluent del riu Albaida és el riu Cànyoles (40 km), que naix al paratge del Caputxo a la Font de la Figuera, municipi situat a l'interior de La Costera, comarca que recorre aquest riu per arribar a La Ribera Alta i confluir amb el riu Albaida juntament amb el riu Barxeta (11 km) que té el seu origen a la Serra del Buixcarró al terme de Quatretonda (la Vall d'Albaida). Per últim destaca el riu Micena (10,8 km) que naix a la serra del Benicadell per unir-se al riu Albaida a la confluència dels termes d'Otos i Sant Pere d'Albaida (la Vall d'Albaida).

Il·lustració 9: Sud de la conca hidrogràfica del Xúquer.

Font: Sistema d'Informació de l'Aigua de la Confederació Hidrogràfica del Xúquer.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

4.3.3. Climatologia

Pel que fa a la climatologia, les CCV es caracteritzen per tenir un clima mediterrani templat, tanmateix, aquest pot presentar alguns trets diferents depenent de l'àrea de referència, podent-se trobar tres varietats principals amb característiques que divergeixen d'unes comarques a altres segons factors com l'orografia o el grau de proximitat al mar.

A gran part de les CCV, igual que a la majoria del territori valencià, es troba present l'anomenat clima mediterrani típic, caracteritzat per temperatures mitjanes anuals al voltant dels 22°C, hiverns curts i suaus, i estius secs i calorosos, i amb unes precipitacions irregulars concentrades als mesos de primavera i tardor i d'entre 400 i 700 mm anuals, fins i tot amb alguns episodis de precipitacions torrencials a causa de les gotes fredes de la tardor. El clima mediterrani típic està present a les comarques de la Safor, la Marina Alta, el Comtat, la Foia de Xixona, gran part de l'Alcoià, la Vall de Biar i la Vall d'Albaida, a les meitats orientals de la Canal de Navarrés i la Costera, i al sector muntanyenc de la meitat nord de la Marina Baixa.

A l'interior de les CCV, concretament a la meitat occidental de la Canal de Navarrés i la Costera, a l'interior de la Vall d'Albaida, al nord de la Vall de Biar i alguns sectors del nor-oest de l'Alcoià, es localitza el clima mediterrani continentalitzat, el qual es caracteritza per una ampla amplitud tèrmica a causa de l'aire sec i per l'absència de l'efecte suavitzador i termorregulador de la mar mediterrània, tenint així hiverns molt freds i llargs amb valors de temperatura negatius i freqüents gelades, i estius molt calorosos on la temperatura supera sense dificultat els 30°C, arribant moltes vegades als 40°C. El clima mediterrani sec té també escasses precipitacions, però més repartides durant el transcurs de l'any, amb valors d'entre 400 i 600 mm anuals, amb nombrosos episodis de precipitacions en forma de neu a l'hivern.

Finalment, a la meitat sud de la Marina Baixa, per la façana litoral de la comarca hi ha present un clima mediterrani sec, caracteritzat per una gran escassetat anuals de precipitacions d'entre 200 i 400 mm, causant així una gran aridesa,

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

estant concentrades també als mesos de la tardor i primavera. Aquesta tipologia presenta temperatures mitjanes anuals al voltant d'entre 17°C i 22°C, amb estius llargs i molt calorosos on s'assoleixen fàcilment temperatures per dalt dels 30°C, i hiverns molt suaus amb temperatures mitjanes en torn als 12°C.

4.3.4. Medi Ambient

Les condicions paisatgístiques, orogràfiques i climatològiques descrites en apartats anteriors configuren tot un seguit d'espais naturals al territori de les CCV, que conformen una única bioregió, dins la qual es troben diversos espais protegits per l'actual legislació valenciana en aquesta matèria, podent trobar de diferents tipologies i categories que esmentarem a continuació.

En primer lloc, a es CCV destaquen cinc espais protegits declarats com a parcs naturals per la Generalitat Valenciana, alguns d'ells destacats anteriorment, a la Marina Alta s'ubiquen els parcs naturals, declarats com a tal al 1987, del Massís del Montgó (2.117,68 ha) i la reserva marina del cap de Sant Antoni entre Dénia i Xàbia, el Penyal d'Ifac (53,3 ha) a Calp també declarat parc natural al 1987, i La Marjal de Pego-Oliva (1.255 ha) que és compartit amb La Safor, i va ser declarada parc natural al 1995.

Ubicada a la Marina Baixa i compartida entre els municipis d'Altea, Benidorm i L'Alfàs del Pi es troba la Serra Gelada i el seu entorn marítim (5.655 ha en total), els quals van ser declarats com a parc natural a l'any 2005. La Serra de Mariola (17.257 ha) és altre parc natural declarat com a tal al 2002, sent el de major extensió a les CCV i estant compartit entre municipis de tres comarques diferents, els quals són Agres, Alfafara, Cocentaina i Muro d'Alcoi a El Comtat, també Alcoi i Banyeres de Mariola a L'Alcoià i Bocairent de la Vall d'Albaida. Entre Ibi i Alcoi a L'Alcoià es troba el parc natural de La Font Roja (2.298 ha) declarat com a tal el 1987.

En segon lloc, existeixen sis paisatges protegits, sent el primer d'ells i més al sud de les CCV, la Serra del Maigó i del Sit (15.842 ha) sent el més gran d'aquesta tipologia al País Valencià, més al nord i també a l'interior el riu Serpis i el seu entron també són un paisatge protegit, en un trancurs de 50km i unes 10.000

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

ha, des del seu naixement a L'Alcoià i la seua desembocadura a Gandia, destacant el corredor verd del Serpis que passa pels municipis d'Alcoi a L'Alcoià, Cocentaina, Muro d'Alcoi, Gaianes, Beniarrés i L'Orxa a El Comtat, i Vilallonga, Potries, Beniarjó, Almoines i Gandia a La Safor, estant parcialment condicionat i podent-se realitzar a peu, bicicleta o a cavall.

Adjacent a aquest paisatge, es troba el veí paisatge protegit de la Solana del Benicadell i L'Ombria (3000 ha en total). A la zona costanera a la Marina Baixa, destaquen els paisatges del Puig Campana i Ponotx (2.485,17 ha) entre els municipis de Finestrat, Benidorm, Polop i La Nucia. A La Marina Alta es troba el paisatge protegit de la Serra de Bèrnia i Ferrer (2.843 ha), entre els municipis de Benissa i Xaló. Finalment, també a la Marina Alta, a Teulada es troba el paratge de Les Sorts (100,52 ha).

Per altra part, es poden trobar diversos paratges municipals protegits tals com, en primer lloc, pratges fluvials com el Racó de Sant Bonaventura – Canalons a Alcoi, la Font del Baladre-Fontanars-Riu d'Agres, la serra de l'Ombria – Pou Clar a Ontinyent, la Cova Negra de Xàtiva, i el Riu Barxeta al municipi homònim. Altres espais municipals protegits serien els de les serres prelitorials com la de les Penyes Albes, a Montitxelvo, el de Parparalló Borrell a Gandia, la Serra de Quatretonda, el Barranc de la Fosch a Montesa, el Barranc de la Hoz i els Barrancs Carrasca-Gatillo a Énguera, i els Plantadets de Xixona. Els paratges protegits municipals de caire singular són La Cabrentà a Estubeny, Les Salines a Manuel i el Surar de Llutxent. Els Arcs de Castell de Castells són l'únic paratge protegit municipal de caràcter màgic. I en últim lloc, els paratges municipals protegits de tipus cultural L'Ermita a Castelló de Rugat, Umbria la Plana a Énguera i el de Sant Pasqual-Torretes a Ibi

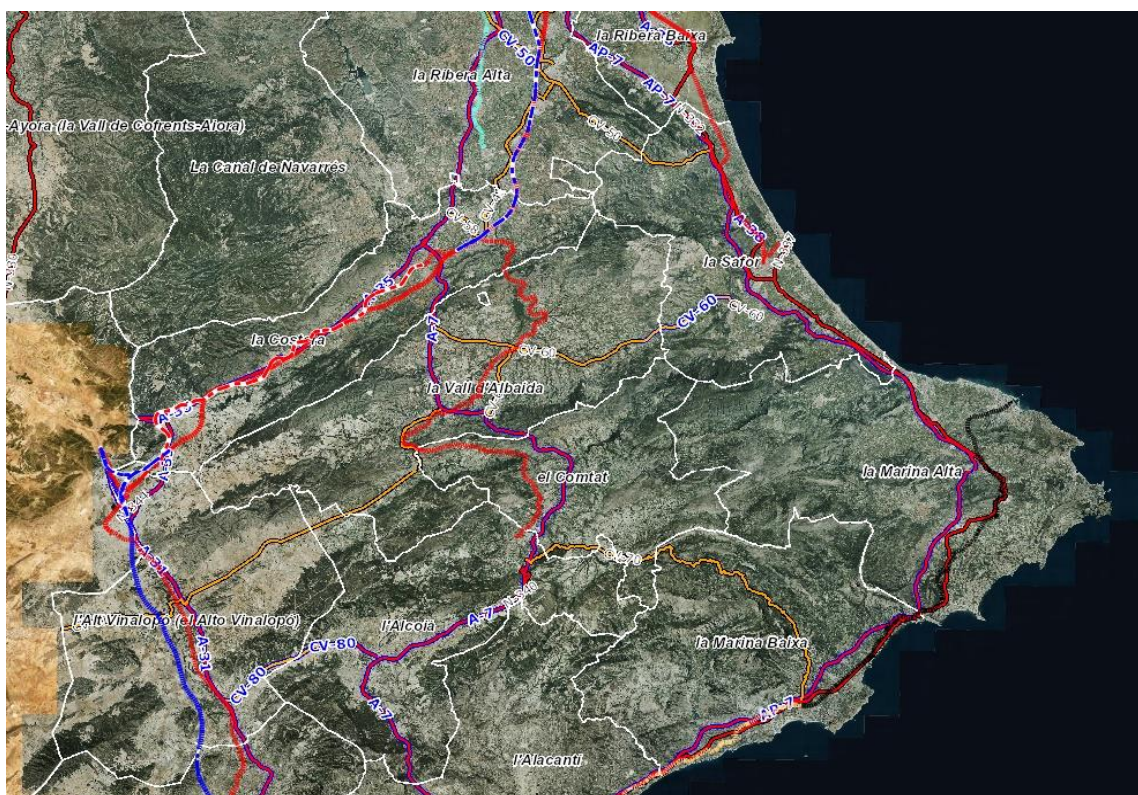
Com a zones humides protegides a les CCV, destaquen: la Font dels Sants a l'Alcúdia de Crespins, l'embassament de Mosquet a Moixent, el Parc Natural de la Marjal de Pego-Oliva i les desembocadures dels rius Bullent i Racons a Oliva, les Fonts de l'Algar a Callosa d'En Sarrià, la desembocadura del riu Algar, les Salines

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

de Calp, l'embassament de Relleu i les Marjals de la Safor entre els termes de Gandia, Tavernes de la Valldigna, Xeraco i Xeresa.

Finalment, cal destacar que molts dels paratges anteriors estan classificats com a Llocs d'Interés Comunitari (LIC), integrats a la Xarxa Europea 2000 d'espais d'especial protecció i conservació de flora i fauna. Els espais d'aquesta tipologia presents al territori de les CCV, serien els de: les Marjals de La Safor, la serra de Corbera, el riu Albaida, la serra d'Énguera, els Alforins, la serra de La Safor, les valls de la Marina, la serra de Mariola i la Font Roja, les serres d'Aitana, Puigcampana i Serrella, les serres de Maigmó i Xixona, l'Almadrava, els penyassegats de la Marina, la serra Gelada i l'Illa de Tabarca, els massissos del Mondúver i la Marxuquera, el penyal d'Ifach i les serres de Bèrnia i Ferrer.

4.4. Infraestructures i accessos

Il·lustració 10: Mapa d'infraestructures principals presents a les CCV.

Font: Institut Cartogràfic Valencià

A la també anomenada regió de Diània, hi ha diferents infraestructures que fan possible l'accés i el desplaçament a les CCV, entre les que es troben les xarxes de carreteres, les xarxes ferroviàries, així com ports i aeroports pròxims que es

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

destacaran a continuació, fent d'aquest un territori fàcilment accessible des de diferents punts i mitjans de transport i mobilitat.

4.4.1. Xarxa de carreteres

Les infraestructures de xarxa de carreteres que transcorren pel territori que comprén a les CCV, es troben les carreteres de competència estatal, per les quals es pot accedir fàcilment a les CCV. En primer lloc, les carreteres que travessen la regió en eix vertical de nord-sud, connectant per l'arc mediterrani per la costa les capitals de València i Alacant la carretera nacional N-332, que actualment presenta alguns problemes de congestió al pas per l'interior d'algunes poblacions com Oliva, Bellreguard i Palmera, i fins i tot diversos trams considerats punts negres de concentració d'accidents de trànsit a La Marina Alta i La Safor. També per la costa, transcorre l'autopista AP-7, recentment alliberada del pagament de peatges a l'any 2020, recorrent la Marina Baixa, la Marina Alta i la Safor. Per l'interior (l'Alcoià, el Comtat, la Vall d'Albaida i Lla Costera) transcorren la carretera nacional N-340 i l'autovia A-7.

L'autovia A-31 provinent de Madrid, via popular entre el centre de l'Estat i les destinacions de sol i platja a la costa mediterrània valenciana, transcorre cap al sud-est amb direcció a Alacant. Aquesta autovia té una bifurcació abans d'entrar al territori valencià a l'altura d'Almansa (Albacete) en direcció a València mitjançant l'A-35 que passa per tota La Costera, per connectar-se finalment a l'A-7 a l'altura de Xàtiva.

La xarxa de carreteres autonòmiques també és destacable, ja que connecta de forma horitzontal les CCV, i les xarxes de carreteres de la costa amb les de l'interior, clars exemples són la CV-60 que connecta en direcció est les comarques de la Costera i la Vall d'Albaida amb la Safor, en concret L'Olleria a la Vall d'Albaida amb Gandia i Oliva a la Safor, enllaçant, encara que no de manera directa, amb la N-332 a la costa. Altre exemple és el de la CV-70, que connecta Alcoi i la seua comarca, amb Benidorm a la Marina Baixa, passant per Polop i La Nucia a la mateixa comarca. La CV-81 connecta La Vall de Biar des de La Canyada, amb Ontinyent i enllaça, a la seua altura, amb A-7.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

4.4.2. Xarxa ferroviària

Les infraestructures ferroviàries presents a les CCV, serien primerament, les de Renfe, amb dos línies principals de rodalies, la C-1 per la costa, que connecta València i Gandia, i la C-2 per l'interior, connectant València i Xàtiva i L'Alcúdia de Crespins, amb una prolongació que arriba fins Montesa, Vallada i Moixent, a l'interior de La Costera.

També hi ha una línia regional de mitja distància, la L47 que enllaça Alcoi i Xàtiva, i aquesta amb València mitjançant la línia C-2, anteriorment destacada. La L47 travessa també les capitals comarcals de Cocentaina i Ontinyent, tanmateix, presenta algunes deficiències que causen sovint increments imprevistos en els temps de desplaçament d'aquesta línia, com són els retards i cancel·lacions en el trànsit ferroviari, la descoordinació entre els trens regionals de la L47 amb els de rodalies de València de la C-2 en els transbords que es poden realitzar a Xàtiva, i l'accidentada orografia de les CCV que condiciona el recorregut dels trajectes al tindre forts desnivells.

De Renfe també es pot destacar a les CCV les connexions d'Alta Velocitat, ja que a la capital de la Costera, Xàtiva, es troba una parada d'AVE, degut a que per aquest municipi transcorre un dels ramals provinents d'Albacete que es bifurca cap a València des d'Almansa, i cap al sud-est amb Alacant com a destinació. Encara que no es troben a les comarques centrals, també són destacables les connexions d'AVE entre Madrid i València, amb parada a Requena-Utiel, a poc més de 60 km de la Canal de Navarrés, i també la connexió entre Madrid i Alacant amb parada a Villena, capital de l'Alt Vinalopó, comarca administrativa en la que es troba ubicada la Vall de Biar.

Com a última infraestructura ferroviària present a les CCV, cal destacar les línies L1 Alacant-Benidorm i la L9 Benidorm-Dénia del Tram Metropolità d'Alacant, que gestiona Ferrocarrils de la Generalitat Valenciana. Actualment, no obstant, el tram de la L9 des de Dénia fins a Calp està en fase de remodelació i adequació per donar solució als problemes de seguretat i antiguitat que patia aquesta part de recorregut ferroviari, aquesta carència de mobilitat a la comarca de La Marina

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Alta s'ha intentat satisfer de manera provisional, fins que les obres de remodelació finalitzen, amb una línia de bus substitutiva.

4.4.3. Connexions aèries i marítimes

Com a últimes infraestructures clau, cal destacar per un costat, els dos aeroports més pròxims a les CCV, que reben tràfic de passatgers tant de l'Estat com de procedència internacional, aquests són l'aeroport de València o Manises, situat a menys de 10 km de la capital valenciana i amb connexió directa a la ciutat per autobús i tren. L'altre aeroport destacable és el d'Alacant-Elx, que rep un tràfic de passatgers superior al que rep l'aeroport de València, situant-se a 10 km tant d'Elx com d'Alacant, també comunicat per línies de bus urbanes d'Alacant.

Per altre costat, a banda dels ports esportius presents en la majoria de localitats costaneres de les CCV, són destacables els ports de Dénia i Gandia, que disposen de connexions marítimes directes i en poques hores amb les Illes Balears, concretament amb Eivissa, Formentera i Mallorca, mitjançant ferris que permeten el desplaçament tant de trànsit de persones com rodat.

4.5. Activitats econòmiques

Dins de les CCV cal remarcar dos àrees diferenciades pel que fa als sectors econòmics d'activitat, divergint en importància segons l'àrea del territori. D'una banda, les comarques costaneres de la Marina Alta, la Marina Baixa i la Safor, predomina una economia fonamentada principalment en el sector de serveis com el comerç, el turisme i la indústria agroalimentària. D'altra banda, a les comarques de l'interior, concretament l'Alcoià, la Costera, la Vall d'Albaida i el Comtat han tingut tradicionalment una economia basada en les indústries del tèxtil, la fusta i els joguets, i les quals s'han anat adaptant i transformant als nous temps, constituint un important eix de producció de béns i logística. El teixit a les empresarial a les CCV es caracteritza per estar conformat en la seua majoria per petites i mitjanes empreses, moltes d'elles de tipus familiar.

Aquest fet es mostra clarament al gràfic 14, el qual mostra la mitjana anual del 2019 de treballadors afiliats a la Seguretat Social segons els sectors d'activitat i

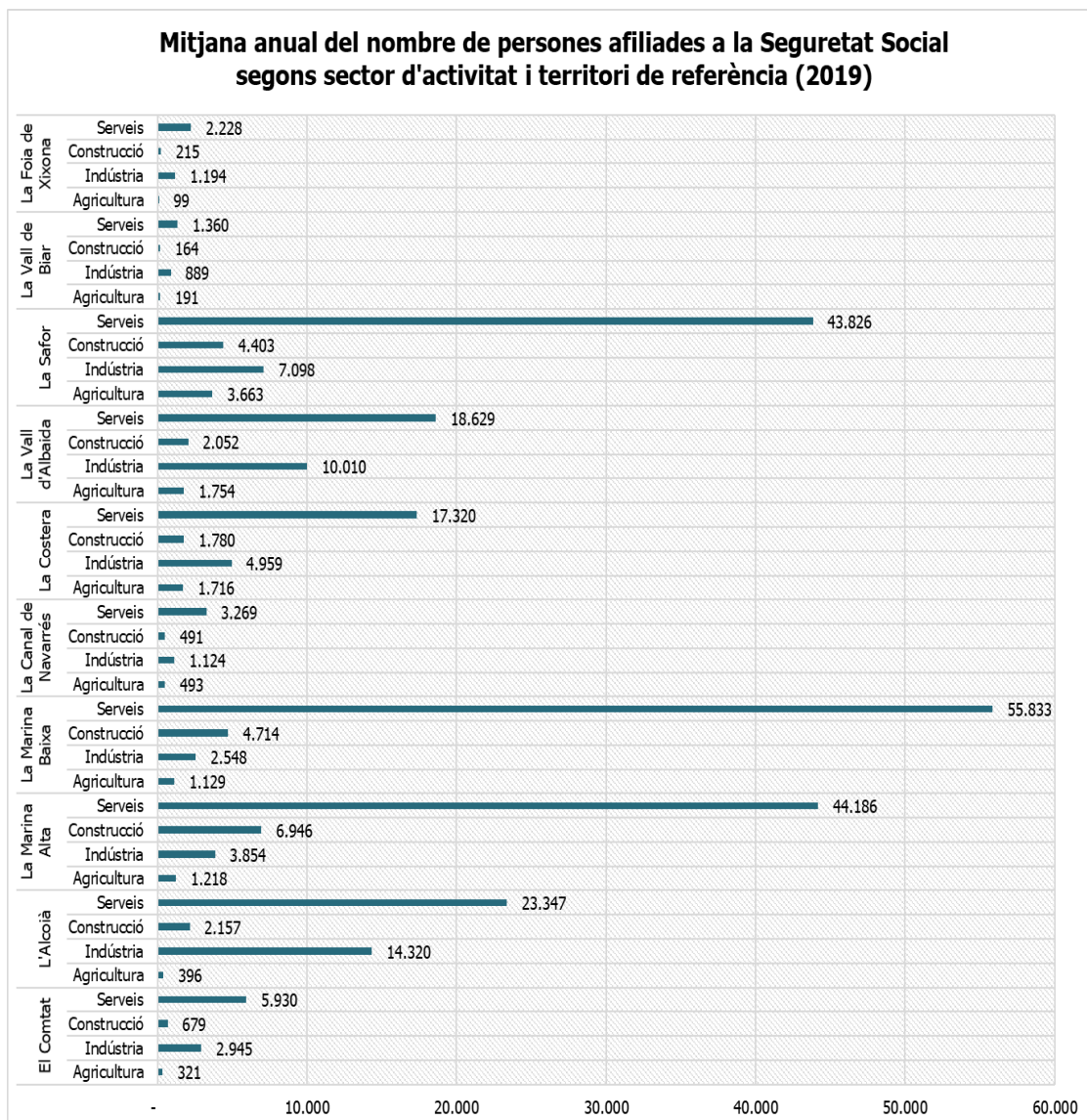
Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

comarca, destacant en primer lloc, el gran volum de treballadors que hi ha en el sector servei a les comarques centrals costaneres de la Marina Baixa, la Marina Alta i la Safor amb una mitjana cadascuna de 55.338, 44.186 i 43.826 treballadors respectivament fent palesa la importància del sector del comerç i majorment, del sector turístic i hostaler gràcies a la condició de destinacions turístiques consolidades en turisme de sol i platja, i de segones. No obstant, de manera general veiem que el sector serveis és el majoritari en major o menor grau a la resta de comarques que pertanyen a la regió de les CCV, tenint molta importància a la Vall d'Albaida, la Costera o l'Alcoià amb mitjanes en torn dels 20.000 treballadors d'aquest sector.

Per altra banda, el sector industrial destaca sobre tot a L'Alcoià amb una elevada mitjana de 14.320 de treballadors al sector industrial ja que la zona de La Foia de Castalla hi ha una consolidada indústria del metall i el plàstic. Seguint a l'Alcoià, es troba la Vall d'Albaida, que amb una destacada indústria del tèxtil i confecció, té una mitjana de 10.010 treballadors, per després trobar a la Safor on destaca la indústria agroalimentària, i una mitjana de treballadors en el sector industrial de 7.098. Importants, en la seua proporció, són també els sectors industrials de la Costera i el Comtat, tenint cada comarca una mitjana corresponent a cadascuna de treballadors en aquest sector productiu de 4.959 i 2.945 en total respectivament, i també a les subcomarques de la Foia de Xixona i la Vall de Biar, amb una mitjana anual de 1.194 i 889 respectivament de treballadors en el sector industrial.

Pel que fa al sector de la construcció, lligat sobre tot a la realització de segones residències per l'ús turístic, tornen a destacar les comarques costaneres com als territoris amb més treballadors a aquest sector liderant la Marina Alta amb una mitjana anual de 6.946 treballadors, seguida per la Marina Baixa amb una mitjana anual de 4.714 treballadors, i la Safor amb 4.403 treballadors lligats al sector de la construcció de mitjana anual.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Gràfic 15: Mitjana anual del nombre de persones afiliades a la Seguretat Social segons sector d'activitat i territori de referència (2019).

Font: Elaboració pròpia a partir de l'Institut Valencià d'Estadística, Tresoreria General de la Seguretat Social i Conselleria d'Economia Sostenible, Sectors Productius, Comerç i Treball.

Per últim, cal destacar el sector més minoritari en la totalitat de les CCV, l'agricultura. La comarca amb una major mitjana de treballadors que es dediquen a aquest sector és la Safor amb 3.663, seguida a molta distància i quasi empatades per la Vall d'Albaida amb una mitjana anual de 1.754 i per La Costera amb una mitjana de 1.716 treballadors. La Marina Alta i la Marina Baixa també tenen mitjanes molt semblants de treballadors dins del sector agrícola amb un

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

total de 1.218 i 1.129 treballadors respectivament, on destaquen els cultius de regadiu majorment i el de secà en menor mesura. A la resta de comarques centrals la mitjana de treballadors a aquest sector es redueix a uns pocs centenars. A la costa predominen els conreus de cítrics, raïm a les zones vinícoles, arbres fruiters i hortalissa, amb una presència menor del cultiu de secà com els ametllers i oliveres. A les comarques de l'interior, en canvi, predominen els cultius de secà com les oliveres, els ametllers, els cereals en gra com l'avena i l'ordi, i en menor mesura les hortalisses.

4.6. Contextualització històrica

El territori que actualment coneixem com a les Comarques Centrals Valencianes va tindre el seu primer antecedent com a unitat administrativa amb la creació de la Governació de Xàtiva dins del recent creat Regne de València al s. XIII, no obstant, convé repassar algunes etapes històriques anteriors que també han marcat aquesta regió per conèixer el llegat cultural i històric que posseeix actualment.

Al territori de les CCV es pot trobar presència humana des de temps del paleolític, sent una bona mostra d'això la gran quantitat d'abrics i pintures rupestres que hi ha per tota la regió, tals com els de l'art paleolític (entre 40.000 i 10.000 a. C.) a la Cova del Parpalló i la Cova de les Meravelles a Gandia, l'art llewantí (entre 6.000 i 4.000 a. C.) a la Cova de les Alcusses al massís del Caroig de la Canal de Navarrés, i l'art esquemàtic (entre 4.000 i 1000 a. C.) que es pot apreciar a l'abric del barranc de Bosquet a Moixent, La Costera. Totes aquestes manifestacions formen part de l'Art Rupestre de l'Arc Mediterrani, declarades Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO al 1998.

Les terres entre els rius Xúquer i Segura van ser la llar dels contestans, un dels grups ibèrics més avançats de la península, com manifesta l'elaboració de ceràmica, escultures i artesania. La Costestània ibèrica es va veure influenciada per diferents pobles provinents des d'altres costats del mar mediterrani, tals com els fenicis i després, els grecs, baix la influència dels quals va estar bona part de les actuals CCV pel que mostren troballes de ceràmica d'aquesta civilització, i que

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

aquests fundaren tres colònies focees dependents de Massàlia (Marsella) entre els segles IV i V a. C. entre els rius Xúquer i Segura, Akra Leuke (Alacant), i altres dos que s'ubiquen hipotèticament a l'actual regió de les CCV, per una part, l'assentament de Hemeroscopeion identificada amb l'actual Dénia, i per altra, Alonis identificada amb La Vila Joiosa.

Posteriorment, en alguns d'aquests especulats assentaments grecs van esdevenir nuclis romans després de la conquesta romana i la península, com és el cas de Dianium (Dénia) que ja existia amb seguretat al voltant del segle I a. C. quan les tropes Sertori hi van establir una base naval, sent en un principi ciutat estipendiària en època de Juli Cèsar i posteriorment municipi ja a l'època de l'Alt Imperi, tenint una gran importància al litoral per la seua posició estratègica. D'altra banda, a la mateixa època va destacar la Saetabis Augusta romana que també va ostentar el títol de municipi, i va destacar com una ciutat de caràcter administratiu i comercial a l'interior del territori que fins i tot va arribar a emetre moneda pròpia. Va ser en aquesta etapa històrica, ja consolidat el procés de romanització, quan van esdevenir seus episcopals cristianes, apuntalant així la seua importància com a ciutats al territori.

Aquests dos nuclis estaven connectats amb la resta de dominis romans mitjançant la Via Augusta que anava des de Roma fins a Cadis, i que al territori valencià tenia dos ramals, bifurcant-se a l'alçada d'Albalat de La Ribera, el principal i de l'interior que transcorria per l'actual Xàtiva i La Costera fins La Font de la Figuera, i el ramal secundari de la costa, la Vía Dianium que transcorria per la ciutat que li dona nom fins arribar a Lucentum (Alacant) on s'unia al ramal principal que venia de l'interior altra vegada.

Amb la descomposició de l'imperi romà d'occident i la fundació del Regne de Toledo pels visigots a l'any 507, el territori de les CCV passa a formar-hi part d'ell, on les ciutats de Dénia i Xàtiva continuen com a eixos importants en la regió, ja que ambdues van ser seus bisbals a partir del segle VII fins l'entrada dels musulmans a la península, acudint els seus càrrecs eclesiàstics bisbals als concilis que se celebraven a la capital del regne, Toledo.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

A principis del segle VIII es produeix la invasió musulmana de la península ibèrica, i el territori que hui dia formen les CCV, formaran part juntament amb el territori de l'oest de la península i les Illes Balears del territori anomenat Xarq al-Àndalus que s'estenia des del cap de Gata a Almeria fins a aproximadament la meitat de l'actual Catalunya. En primera instància, els territoris del Xarq al-Àndalus estava baix el domini de l'Emirat de Còrdova, depenent de Damasc baix la dinastia dels Omeies, per independitzar-se a l'any 929 en el Califat de Còrdova sota al mandat de l'omeia d'Abd-ar-Rahman III.

Durant el període musulmà el territori es dividia en diferents demarcacions territorials anomenades "cora", les quals constituïen les principals seccions i circumscripcions en les quals s'organitzava Al-Àndalus, semblant-se al que podria considerar-se una província. Cadascuna d'aquestes demarcacions tenia una ciutat capital en la qual residia, normalment en recintes emmurallats o fortificats, un valí que feia la funció de governar el territori, juntament a un cadí, que tenia el rol de jutge i vigilar l'aplicació de la Xaria. Al mateix temps, aquestes cores estaven subdividides en seccions territorials menors de caràcter administratiu i econòmic anomenades *iqlim*, el que equivaldria a una comarca, estant cadascuna d'elles baix la jurisdicció d'una població o castell principal que encapçalava el territori, anomenat *hisn* i que servia com a centre d'organització i de defensa dins del seu àmbit territorial, i a entorn de les quals quedaven associades els poblats, alqueries i terres dels voltants.

En el període de l'Emirat de Còrdova i posterior califat independent, les actuals CCV estaven dins la mateixa demarcació territorial, la Cora de Balansiya, corresponent en gran mesura a l'actual província de València i l'actual territori de les CCV, limitant al nord amb la cora de Tortosa i al sud amb la Tudmir o Múrcia. Serà en aquest període quan Xàtiva i Dénia es consoliden com a urbs musulmanes dominants a la zona de les valls i serralades prebètiques valencianes, és a dir, el territori que hui dia configura les CCV, adquirint una mena de rang de capitals regionals. Així doncs, aquell territori intermedi entre Dénia i Xàtiva, baix les seues respectives jurisdiccions, ja constituïen des d'aquella època un espai geogràfic i administratiu diferenciat dels dos dominants en aquell moment, València i Múrcia,

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

sent així un dels primers antecedents del que posteriorment, després de la conquesta cristiana, seria la Governació de Xàtiva o dellà Xúquer, i les actuals Comarques Centrals Valencianes.

El Califat de Còrdova arriba a la seua fi a l'any 1009, quan després d'una guerra civil, es descompon en diferents emirats o estats independents menors, també coneguts com els primers regnes de taifes. En aquest període destacarà la Taifa de València, que s'estenia per l'actual província homònima i els sud de la de Castelló, però sobre tot, la Taifa de Dénia, fundada al 1010 per un esclau llibert anomenat Mujàhid, els dominis del qual es van estendre des de L'Alcoià al nord, baixant per l'actual província d'Alacant cap al sud fins al riu Segura, cap a l'interior per Albacete i les parts orientals d'Almeria i Jaén, i també incloïa la seua part insular de les Illes Balears. D'aquesta manera, la Taifa de Dénia va esdevindre un important empori marítim i comercial, i un dels pols culturals més d'Al-Àndalus i occident, fins i tot arribant a encunyar moneda pròpia. Aquesta primera taifa va ser annexada al 1076 a la Taifa de Saragossa governada pels Banu Hud fins la invasió des del nord d'Àfrica pels almoràvits.

L'estat almoràvit durà fins al 1144, any en el que es creen els segons regnes de taifes, en el que van sorgir altra vegada la Taifa de València i la de Múrcia, però a l'any 1147 la Taifa de València juntament amb les de Guadix i Baeza, serà absorbida per la Taifa de Múrcia governada per Muhàmmad Ibn Mardanix, convertint-se així en emir de Múrcia i València, i de quasi la totalitat del Xarq Al-Àndalus fins que va morir al 1172, i el territori passa a formar part d'un altre imperi nord-africà, l'almojade, que mantenen el poder sobre València fins al 1228, i fins un any després sobre Múrcia.

Amb la fi del període almohade, s'enceta una curta etapa històrica prèvia la conquesta cristiana dominada pels anomenats tercers regnes de taifes, en el cas del territori valencià, les taifes de València i Múrcia, i durant període molt curt de temps la de Dénia, districte que posteriorment reconeixerà l'autoritat de Múrcia, però seran conquerides progressivament pels catalanoragonesos al llarg del s. XIII, destacant la presa de València al 1238 per Jaume I i les seues hosts.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

En el moment que el monarca cristià decideix continuar la conquesta cap a la part meridional del territori valencià, es troba una gran oposició als territoris al sud del riu Xúquer i amb una forta resistència liderada per al-Azraq, que va encapçalar tres revoltes sarraïnes en contra del rei Jaume I i l'avanç de la dominació cristiana, en el període històric que transcorre des de 1242 a 1277. Els fets i escenaris d'aquest període seran exposats de manera més detallada en apartats posteriors per realitzar la contextualització històrica sobre la qual s'emmarcarà la Ruta Cultural d'al-Azraq proposada en aquest treball. Després d'aquesta etapa històrica i amb la mort del Jaume I al 1276, el seu fill, el rei Pere El Gran aconsegueix acabar de pacificar el Regne de València i assentar així el domini catalanoaragonés a terres valencianes al 1277.

D'aquesta manera, amb la presa de la ciutat de València al 1238, es crea el Regne de València, un territori autònom i amb les seues pròpies lleis anomenades els *furs*, i el qual va ser dividit en quatre governacions: la governació de Castelló, la governació de València, la governació d'Oriola, creada al 1305 amb la incorporació del nord del Regne castellà de Múrcia al Regne de València, i la governació de Xàtiva o dellà lo Xúquer. Aquesta última és el primer antecedent en una demarcació pròpia territorial formal de l'actual regió de les CCV, ja que s'estenia des del riu Xúquer al nord fins a la línia Biar-Xixona-Busot al sud, antiga frontera sud del Regne de València i posterior línia divisòria entre les governacions de Xàtiva i Oriola.

Amb la creació del Regne de València, es relega la població musulmana autòctona a les muntanyes i zones rurals, repoblant les ciutats amb nous catalans i aragonesos. Serà en aquesta etapa foral de la Governació de Xàtiva, quan la seua capital es convertirà en la segona ciutat més important no solament de la regió, sinó també del propi Regne de València.

En el període històric d'existència del Regne de València, quan en el s. XV es viu l'anomenat Segle d'Or de les Lletres Valencianes, quan naixen es viu una època d'esplendor en la literatura valenciana a través de la producció d'autors destacats com Joanot Martorell, Ausiàs March o Roís de Corella, tots tres relacionats amb

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

la ciutat de Gandia, igual que la molt coneguda família Borja, la qual adquirí gran poder a aquest segle, arribant a tindre dos papas d'aquesta dinastia a Roma, i molt vinculada a les ciutats de Xàtiva i Gandia, de la Costera i la Safor respectivament.

A finals del s. XV al 1492 els reis catòlics mitjançant el decret de Granada, ordenen l'expulsió dels jueus sefardites dels seus regnes, també el de València, deixant despoblades les seues comunitats o calls d'alguns municipis valencians, un dels més nombrosos, el de la ciutat de Xàtiva. Posteriorment, al 1609 el rei Felip III decreta l'expulsió dels moriscos del Regne de València, gran part dels quals van partir des del port de Dénia al seu exili forçat, alguns cronistes parlen de fins a 47.000 moriscos que van eixir de d'aquest port. Això va suposar la pèrdua de més de la tercera part de la població valenciana del moment, així doncs, es van repoblar amb gent procedent de les Illes Balears la zona de La Marina, i en menor mesura La Safor i altres parts interiors de les CCV, fet pel qual als pobles de Tàrbena i Vall de Gallinera tenen actualment una parla amb clars trets balears.

La Governació de Xàtiva com a tal desapareixerà amb l'abolició del Regne de València, instaurant-se així un règim centralista i absolutista, una vegada aplicats els Decrets de Nova Planta que van ser promulgats pel rei Felip V al 1707, després de guanyar la Guerra de Successió front a l'Arxiduc Carles d'Àustria, al qual els estats de la Corona d'Aragó li van donar suport. D'aquesta manera, la Governació de Xàtiva del Regne de València, gran part de la regió de les actuals CCV, va passar a dividir-se en diverses intendències o corregiments baix la nova administració borbònica, sent aquests els de Xàtiva, Montesa, Alcoi, Xixona i Dénia.

Al 1822 es va crear la província de Xàtiva durant el trienni liberal durant el regnat del rei Ferran VII, que englobava gran part de les actuals CCV i alguns territoris que històricament no van formar part de l'antiga Governació de Xàtiva com ara la Vall de Cofrents o Alzira, i deixant altres fora que sí hi havia format part com la Marina Baixa, el Comtat o les Foies de Xixona i Castalla. Aquesta província sols

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

va tenir un any de vida fins al 1823 any en què quan els absolutistes tornen al poder, quedant a partir del 1833 repartida en les actuals províncies de València i Alacant, quan s'aprova la divisió provincial proposada per Javier de Burgos, sent aquesta la que ha durat fins l'actualitat, amb lleugeres modificacions. Al mateix temps, les províncies es van subdividir en partits judicials, tenint cadascuna un municipi cap de partit, que finalment van acabar adaptant-se a les delimitacions de les comarques naturals. L'intent d'instaurar aquesta província va ser un intent fallit truncat de reinstaurar l'antiga unitat de la regió de les actuals CCV.

Durant el s. XIX la població de les CCV es va incrementar de manera generalitzada a les CCV quasi un 80%, juntament amb el desenvolupament i el creixement de les ciutats, a les zones industrials com Alcoi i Ontinyent, que s'han anat transformant i readaptant amb el pas del temps, i l'agricultura d'exportació com les panses a la Marina Alta que entrarà en crisi a principis del s. XX degut a la plaga de la fil·loxera que va afectar als camps de vinya.

Ja al s. XX, durant el règim franquista als anys 60, acompanyada d'una gran transformació demogràfica fent créixer la població de les principals ciutats, hi va haver un gran procés d'industrialització, consolidant i fent créixer la indústria de les comarques centrals interiors, mentre que a les comarques centrals de la costa es produeix a l'expansió dels sectors de serveis i el turisme a les localitats litorals, sent la pionera Benidorm i substituint així en importància a sectors com l'agricultura. El contrast entre les dos àrees ha arribat i marcat aquestes comarques fins a l'actualitat.

Amb el retorn de l'autogovern valencià, la Generalitat Valenciana, al 1982, les entitats comarcals han anat cobrant importància amb el pas del temps, creant-se en primer lloc, al 1987, les Demarcacions Territorials Homologades, que en el seu primer grau es corresponen majoritàriament a les tradicionals divisions comarcals. També és destacable, l'aprovació de la Llei 21/2018 de mancomunitats de la Comunitat Valenciana al 2018, mitjançant la qual els municipis que limiten entre ells i tinguen característiques conjuntes poden unir-se formant mancomunitats dins un marc comarcal tenint la categoria d'entitats

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

de caràcter local, podent així mancomunar serveis i activitats de gestió d'àmbit supramunicipal.

En el cas concret de les Comarques Centrals Valencianes, actualment són una unitat territorial sense reconeixement oficial ni tenen un corpus administratiu ferm i unificat, encara que és destacable que a l'any 1999 es va crear el Consorci de Promoció i Desenvolupament Econòmic i Ordenació Territorial de les Comarques Centrals Valencianes, arribant a presentar-se un pla de promoció socioeconòmica i ordenació territorial de les CCV, però finalment el projecte no va tenir un èxit satisfactori.

A l'any 2015 es va recuperar aquest òrgan, que actualment porta el nom de Consorci de les Comarques Centrals Valencianes, format per set de les huit comarques centrals principals, sense estar incorporada pel moment la Marina Baixa. Aquesta institució compta amb la missió de potenciar polítiques territorials comunes de caràcter supramunicipal en el marc de les CCV, dins del qual s'han anat impulsant plans estratègics i de dinamització en diferents àrees sectorials, tenint així una activitat més marcada i ferma que la institució predecessora. Afegit a això, és important destacar la recent presentació de l'esborrany del Pla d'Acció Territorial de les Comarques Centrals, reclamat per aquest consorci per tractar a les CCV com una unitat territorial diferenciada, i el qual planteja millorar la cohesió territorial i marca diferents línies estratègiques d'actuació en diferents aspectes com el social, econòmic o mediambiental de manera conjunta en l'àmbit supramunicipal de les CCV.

4.7. Serveis turístics

En aquest apartat es destacaran els diferents serveis turístics més importants que es poden trobar a les Comarques Centrals Valencianes, tals com els allotjaments que constitueixen un dels elements bàsics dintre del sistema turístic, així com altres de caràcter més complementari com són els restaurants, les agències de viatge, les empreses de turisme actiu i les oficines d'informació turística.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

4.7.1. Allotjaments

Per una banda, quant als establiments hotelers presents a les CCV a l'any 2018, hi ha un total de 303 d'hotels amb 61.686 places sent l'allotjament del tipus hotelier més present i repartit per tot el territori. Els hostals suposen un total de 1.584 places i 66 pensions amb un total de 1.262 places disponibles. A la Vall de Biar no hi ha presència d'hostals o pensions, semblant a la situació a la Foia de Xixona on no hi ha cap hostel. A l'Alcoià i a la Canal de Navarrés, en canvi, no es registra cap pensió.

Comarca/Subcomarca	Hotels (2018)		Hostals (2018)		Pensions (2018)	
	Nombre	Places	Nombre	Places	Nombre	Places
El Comtat	4	221	3	80	3	58
L'Alcoià	13	654	1	57	-	-
La Vall de Biar	4	141	-	-	-	-
La Marina Alta	63	7.465	20	582	28	391
La Marina Baixa	165	46.055	18	662	16	499
La Foia de Xixona	3	55	-	-	2	28
La Canal de Navarrés	2	58	1	22	-	-
La Costera	4	175	1	16	3	59
La Vall d'Albaida	9	294	1	11	9	137
La Safor	36	6.568	6	154	5	90
Total	303	61.686	51	1.584	66	1.262

Taula 9: Nombre d'allotjaments hotelers i places segons comarca/subcomarcal i tipus d'establiment a les CCV (2018). Font: Turisme Comunitat Valenciana.

Per altra banda, pel que respecta als allotjaments extrahotelers al 2018, la tipologia d'aquests més estesa pel territori i amb més oferta és la dels apartaments turístics amb un total de 36.146 amb 177.117 places disponibles que estan força presents a les comarques centrals de la costa, destacant les dos Marines, havent un nombre més reduït a la resta de comarques de l'interior. Pel que fa als càmpings, amb un total de 62 i 31.058 places disponibles, concentrats sobre tot a les comarques de la costa, i no estant presents a les comarques de el Comtat, l'Alcoià, la Vall de Biar i la Costera.

Les cases rurals amb un total de 33 i 2.858 places, són relativament abundants i es troben repartides per la totalitat de les CCV, destacant la Marina Alta, la Marina Baixa i la Vall d'Albaida. Els albergs en última instància, són l'allotjament més

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

escàs amb un total de 19 i 1.014 places disponibles, sent el Comtat la comarca amb més albergs. Les Marines i La Safor, no en posseeixen cap.

Comarca/Subcomarca	Apartaments (2018)		Campings (2018)		Cases Rurals (2018)		Albergs (2018)	
	Nombre	Places	Nombre	Places	Nombre	Places	Nombre	Places
El Comtat	32	168	-	-	41	340	6	290
L'Alcoià	74	305	-	-	14	121	3	191
La Vall de Biar	1	5	-	-	9	71	2	186
La Marina Alta	16.427	90.506	16	5.494	85	753	1	36
La Marina Baixa	13.473	53.153	18	14.631	52	418	-	-
La Foia de Xixona	56	383	5	1.100	18	140	-	-
La Canal de Navarrés	24	184	5	985	42	361	2	143
La Costera	24	135	-	-	12	118	3	138
La Vall d'Albaida	40	215	3	1.141	48	423	2	30
La Safor	5.995	32.063	15	7.707	12	113	-	-
Total	36.146	177.117	62	31.058	333	2.858	19	1.014

Taula 10: Nombre d'allotjaments extrahotelers i places segons comarca/subcomarcal i tipus d'establiment a les CCV (2018). Font: Turisme Comunitat Valenciana.

4.7.2. Restauració

El sector gastronòmic, de la restauració i l'hostaleria és fonamental per al desenvolupament de l'activitat turística, ja que és una peça clau en el sistema turístic al ser un dels serveis bàsics al que han de tenir accés els visitants durant la seua experiència. En el cas de les CCV, hi ha una ampla oferta de restauració (incloses cafeteries) que compta amb 4.201 establiments amb un total de 197.814 places disponibles a l'any 2018, la seua majoria situats a les comarques centrals costaneres, zona on hi ha una oferta turística més desenvolupada, però estant repartida de manera relativament proporcional a la resta de les comarques interiors.

Comarca/Subcomarca	Restaurants (2018)	
	Nombre	Places
El Comtat	54	3.461
L'Alcoià	143	10.286
La Vall de Biar	12	646
La Marina Alta	1.599	61.812
La Marina Baixa	1.338	60.290
La Foia de Xixona	28	1.031
La Canal de Navarrés	41	2.551
La Costera	153	8.363
La Vall d'Albaida	168	10.046
La Safor	665	39.328
Total	4.201	197.814

Taula 11: Nombre de restaurants i places segons comarca/subcomarca a les CCV (2018). Font: Turisme Comunitat Valenciana

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

4.7.3. Agències de viatge

Quant a les agències de viatges, que exerceixen les funcions d'intermediació, organització i venda de productes turístics, hi ha un total de 265 a tot el territori de les CCV, on s'inclouen les de caràcter minorista, majorista o mixt. En aquest cas, destaca sobre tot la Marina Baixa, amb un total 97, ja que aquest és un dels epicentres del turisme al País Valencià, seguida per la Safor amb 41, la Marina Alta amb 40 i l'Alcoià amb un total de 34. La resta de comarques també en posseeixen en major o menor quantitat sent proporcional a la seua quantitat de població, i per tant, de demanda.

Comarca/Subcomarca	Agències de Viatge (2018)
El Comtat	8
L'Alcoià	34
La Vall de Biar	2
La Marina Alta	40
La Marina Baixa	97
La Foia de Xixona	3
La Canal de Navarrés	2
La Costera	16
La Vall d'Albaida	22
La Safor	41
Total	265

Taula 12: Nombre d'agències de viatge segons comarca/subcomarca a les CCV (2018). Font: Turisme Comunitat Valenciana

4.7.4. Empreses de turisme actiu

Les empreses de turisme actiu dedicades a la prestació de serveis relacionades amb la realització d'activitats molt relacionades amb l'esport i d'altres recreatives en espais naturals i altres enclavaments a l'aire lliure, i íntimament associades al turisme rural, natural i ecològic, estan presents també a les CCV, amb un total de 132 empreses registrades. Les comarques costaneres tornen a ser on més radiquen aquest tipus d'empreses, destacant molt per damunt la Marina Alta i Baixa amb 67 i 31 en total respectivament, seguides per la Safor amb 12 i l'Alcoià amb 10, no superant aquest número a la resta de comarques, i sent inexistents a la Vall de Biar.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Comarca/Subcomarca	Empreses de turisme actiu (2018)
El Comtat	4
L'Alcoià	10
La Vall de Biar	-
La Marina Alta	67
La Marina Baixa	31
La Foia de Xixona	2
La Canal de Navarrés	1
La Costera	2
La Vall d'Albaida	3
La Safor	12
Total	132

Taula 13: Nombre d'empreses de turisme actiu segons comarca/subcomarca a les CCV (2018). Font: Turisme Comunitat Valenciana

4.7.5. Oficines d'Informació Turística i Centres d'Interpretació Turística

Pel que fa a la presència d'oficines d'informació turística (OIT) i Centres d'Interpretació Turística (CIT) a les CCV, hi ha repartides per la regió un total de 48 oficines pertanyents a la Xarxa de Tourist Info de la Generalitat Valenciana, i dos CIT's. La majoria d'aquestes OIT's són d'àmbit municipal i incloent també els punts d'informació temporals, tals com els oberts en temporada alta com l'època estival. El seu objectiu principal és la d'oferir informació i atenció turística als visitants, i són un important organisme en les tasques de promoció turística local.

Aquestes oficines d'informació turística estan concentrades sobretot a les comarques de la costa com les Marines i La Safor amb un total d'11 cada comarca. A la resta de comarques hi ha un nombre més reduït, sent el cas de les comarques de l'interior, on les OIT's estan situades a punts on hi ha una afluència turística suficient i a punts estratègics com a les capitals de comarca, on poden exercir de manera més eficaç les seues funcions i on concentra principalment l'activitat turística.

A més, cal destacar dos casos d'oficines d'OIT mancomunades entre diversos municipis pertanyents a la Xarxa Tourist Info de la Generalitat Valenciana, el primer cas és de l'OIT de Pego i Les Valls, situada a Pego (la Marina Alta) i, que inclou també als municipis de L'Atzúbia, i les valls d'Ebo, Alcalà i Gallinera, i l'altre cas és el de l'OIT situada a Xaló (la Marina Alta) que compren els municipis de la

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Mancomunitat de la Vall de Pop: Alcalalí, Benigembla, Xaló, Líber, Murla, Parcent, Senija i Benissa, encara que aquesta localitat compta amb dos oficines de turisme pròpies de la Xarxa Tourist Info.

També hi ha dos centres d'interpretació turística, és el CIT de la Mancomunitat de Municipis de l'Alcoià i el Comtat, que es troba a L'Orxa i que també inclou la resta de municipis pertanyents a la mancomunitat, estant dins de l'Alcoià, Alcoi i Banyeres de Mariola, i del Comtat, Agres, Alcoleja, Alcosser de Planes, Alfafara, Benasau, Beniarrés, Benimarfull, Cocentaina, Gaianes, Gorga, L'Alqueria d'Asnar, Millena i Muro d'Alcoi. Sumat a aquest, a Bocairent es troba el CIT d'aquest municipi i la Serra de Mariola.

Comarca	Municipi i/o Àmbit d'actuació	Comarca	Municipi i/o Àmbit d'actuació
La Canal de Navarrés	Anna (2 OIT)	La Marina Baixa	Altea (OIT)
	Ènguera (OIT)		Benidorm (4 OIT)
	Quesa (OIT)		Callosa d'En Sarrià (OIT)
La Costera	Moixent (OIT)		Castell de Guadalest (OIT)
	Montesa (OIT)		Finestrat (2 OIT)
	Xàtiva (OIT)		L'Alfàs del Pi (OIT)
La Safor	Bellreguard (OIT)		La Marina Alta
	Daimús (OIT)	Benissa (2 OIT)	
	Gandia (2 OIT)	Benitatxell (OIT)	
	La Font d'En Carròs (OIT)	Calp (OIT)	
	Miramar (OIT)	Dénia (2 OIT)	
	Oliva (OIT)	Els Poblets (OIT)	
	Piles (OIT)	El Verger (OIT)	
	Rótova (OIT)	Gata de Gorgos (OIT)	
	Simat de la Vallidigna (OIT)	Pego - Manc. Pego i les Valls (OIT)	
	Tavernes de la Vallidigna (OIT)	Teulada-Moraira (OIT)	
La Vall d'Albaida	Aielo de Malferit (OIT)	El Comtat	Xaló - Manc. Vall de Pop (OIT)
	Bocairent (1 OIT, 1 CIT)		Agres (OIT)
	Llútxent (OIT)		Bocairent (1 OIT, 1 CIT)
	Ontinyent (OIT)		Cocentaina (OIT)
L'Alcoià	Alcoi (OIT)		L'Orxa - Manc. M. Alcoià i Comtat (CIT)
	Banyeres de Mariola (OIT)		Muro (OIT)
	Ibi (OIT)		La Vall de Biar (L'Alt Vinalopó)
	Onil (OIT)	La Foia de Xixona (L'Alacantí)	Xixona (OIT)

Taula 14: Oficines d'informació turística (OIT) de la Xarxa Tourist Info de la Generalitat Valenciana i centres d'interpretació turística (CIT) presents a les CCV .

Font: Turisme Comunitat Valenciana

5. Pla de Creació i Disseny de la "Ruta Cultural d'al-Azraq"

5.1. Marc històric de la figura d'al-Azraq

El període històric en el qual s'emmarca la Ruta Cultural d'al-Azraq serà el comprés entre els anys 1244 quan es firma el Tractat d'Almisrà entre el rei Jaume

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

I i el seu gendre, l'infant Alfons de Castella, el futur rei Alfons X El Savi, i l'any 1277, en què es produeix el setge del Castell de Montesa, un dels darrers episodis de la conquesta catalanoaragonesa de terres valencianes, que amb la victòria cristiana es va acabar amb un dels últims focus de les revoltes mudèjars que va liderar en el seu temps al-Azraq.

Muhammad Abū 'Abd Allāh Ibn Hudhayl, conegut amb el sobrenom d'al-Azraq "el blau", va liderar les tres revoltes sarraïnes del sud valencià: una primera del 1247 al 1250, una segona del 1254 al 1258, i una tercera, quan va retornar del seu exili forçat a l'any 1276, mateix any en què va morir durant el setge d'Alcoi, malgrat això les revoltes que va encapçalat no es van aconseguir apagar fins un any després a l'any 1277 quan ja governava el rei Pere I el Gran, fill del ja mort rei Jaume I. Així doncs, no va ser una guerra continuada entre els conqueridors catalanoaragonesos i la resistència sarraïna, ja que hi va haver períodes de treva.

5.1.1. Antecedents (1179-1247)

Primerament, és necessari examinar i remetre'ns als antecedents històrics del període 1244-1277, anys en els quals es produeixen les revoltes sarraïnes encapçalades per al-Azraq, amb el propòsit d'entendre tant els fets i esdeveniments ocorreguts posteriorment, així com el sorgiment del personatge d'al-Azraq a la història valenciana i el rol tan transcendental que hi va tenir.

El territori de l'est i sud-est de la península ibèrica sot a domini andalusí es denominava Xarq al-Àndalus, i a partir del 1172 estarà baix el domini de l'imperi nord-africà dels almohades, que acabarà amb l'aparició dels anomenats tercers regnes de taifes durant un breu període de temps abans de la conquesta catalanoaragonesa del territori valencià, donant pas així a les terceres taifes de València a partir del 1228, i Múrcia un any després. Durant l'etapa almohade i prèviament a l'aparició d'aquests finals tercers regnes de taifes, es firma el Tractat de Cazorla el 20 de març del 1179, entre els reis Alfons VIII de Castella i Alfons II d'Aragó, a través del qual el Regne de Castella i la Corona d'Aragó delimitaven les seues respectives zones d'influència en les futures conquestes i expansions territorials cap al sud peninsular. Així doncs, el Regne de Castella

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

reconeixia la sobirania catalanoaragonesa sobre les futures conquestes de València i Dénia fins al port de Biar i Calp, i a canvi la Corona d'Aragó renunciava a Múrcia en favor de Castella.

Amb el sorgiment de les terceres taifes apareix, d'una banda, la Taifa de València, que es refunda a partir del 1228 baix el govern d'un emir almohade, però serà desbancat per un colp d'estat, sent substituït per qui serà l'últim rei musulmà de València, Zayyan Ibn Mardanix, qui era descendent de l'antic emir del Xarq Al-Àndalus en les segones taifes (1144-1172), Muhàmmad Ibn Mardanix.

D'altra banda, a Múrcia al 1229 van corona com a emir a Ibn Yusuf Ibn Hud, descendent de la dinastia saragossana dels Banu Hud, sent aquest succeït per diferents emirs, un d'ells Zayyan, antic emir de València, que una vegada caiguda mans catalanoaragoneses el 1238, va fugir de la ciutat i va prendre el poder per un curt termini de temps de la Taifa de Múrcia, durant sols un any, succeint-lo Ibn Hud al-Dawla, que va perdurar en el tron inclús després la conquesta castellana de la taifa murciana al 1243, quedant com a un rei figuratiu controlat pels castellans. Finalment, Zayyan Ibn Mardanix s'exilia a Tunis, desapareixent així de l'escenari històric del moment, i on mor molt de temps després al 1270.

Amb la capitulació de la ciutat de València el 28 de setembre del 1238, l'eixida del rei Zayyan i la conversió de la mesquita valenciana en catedral el 9 d'octubre del mateix any, culmina la primera part de la conquesta catalanoaragonesa dels territoris valencians, no obstant, el sud valencià encara estava baix dominació andalusina i eren punts forts de resistència. En aquell moment, els districtes d'Alzira, Xàtiva i Dénia reconeixien l'autoritat i a l'emir de Múrcia, convertint-se així en una dependència i la part septentrional d'aquesta taifa abans que fora conquerida pels castellans al 1243, però aquestes demarcacions cauran en mans catalanoaragoneses: Alzira al 1442 i posteriorment, Xàtiva junt amb la resta de la Costera i la Vall d'Albaida al 1244, i el mateix any Dénia conquerida pel cavaller Pere Ximén Carròs.

És durant l'etapa de conquesta catalanoaragonesa de la Vall d'Albaida, quan succeeix suposadament el Miracle dels Corporals de Llutxent, que va tindre lloc

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

al poc de que Jaume I conquerira la ciutat de València entre el 1239 i 1240, encara que també és vincula a la Batalla de Llutxent del 1276. Durant l'absència de Jaume I per una estada que va realitzar a Montpel·lier, eren comuns enfrontaments bèl·lics entre els bàndols cristià i andalusí. En un d'aquests enfrontaments, l'exèrcit cristià estava celebrant l'eucaristia, circumstància que van aprofitar els musulmans que estaven al castell del Xiu per atacar-los. El capellà Mateo Martínez que estava oficiant la missa, va plegar els corporals que contenien les formes sagrades i les va guardar baix d'una pedra. Una vegada finalitzat l'encontre, va continuar amb la missa d'eucaristia però quan els va traure de nou es va adonar que tenien sang. Els que estaven allí van reclamar ser els depositaris del Misteri, per això van decidir posar els corporals dalt d'una mula, i on parara l'animal es quedaria de forma permanent el Misteri. Així doncs, la mula va caminar tretze dies, havent miracles en diversos llocs per on va passar, fins arribar a Daroca (Saragossa) on va defallir, i allí es va construir posteriorment una capella per albergar les formes sagrades.

No obstant, Garrido i Valls (2015) afirma que el relat del Miracle dels Sants Corporals de Llutxent va ser manipulat al s. XV pels frares dominicans establerts a partir del 1423 a Llutxent, gràcies a la donació de d'Olf de Pròixita. En realitat, hi ha constància escrita a un document anomenat la *Carta de Chiva*, testimoni escrit primitiu d'aquest miracle, en la qual en lloc de relacionar al castell de Xiu de Llutxent, relaciona el castell de Xiva de la Foia de Bunyol amb el Miracle dels Sants Corporals. Així doncs, els frares dominicans de Llutxent amb el canvi del castell de Xiva, pel castell del Xiu i creant una batalla fictícia a Llutxent, que no va tindre lloc en realitat fins al 1276, van trobar el fet miraculós que van emprar com a forta justificació perquè el papat els concedira el privilegi per establir una universitat dominicana dedicada la formació teològica al monestir del Corpus Christi de Llutxent, cosa que finalment van aconseguir quan el papa Sixt IV els el va concedir el 18 de març del 1474, sent així la primera universitat valenciana.

Després de que l'infant Alfons de Castella, futur rei Alfons X de Castella el Savi, incomplira allò establert al Tractat de Cazorla al 1179, intentant conquerir Alzira, Moixent, Alzira i Énguera sense èxit gràcies a la intervenció de Jaume I, es firma

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

el Tractat d'Almisrà (al Camp de Mirra, la Vall de Biar) el 26 de març del 1244 fixant de manera definitiva els límits del ja existent Regne de València i el de Múrcia que ja era en mans dels castellans. D'aquesta manera, Almansa, Jarafuel i la Ribera del Cabriol es quedaven baix domini castellà, i els territoris de Castalla, Biar, Xixona, Alarch, Finestrat, Torres, Polop, La Mola, Altea i Tormos, baix domini catalanoaragonés. Aquest tractat, junt amb el de Cazorla, són essencials per entendre la conquesta i creació del Regne de València.

Rere la firma del Tractat d'Almisrà tant el rei catalanoaragonès com el rei castellà pactaven la submissió amb els sarraïns de les zones que pretenien conquerir, i a canvi aquests respectaven els seus béns i senyories mitjançant pactes de vassallatge més o menys llargs en el temps. El més notable d'aquests i decisiu en importància històrica serà Muhammad Abū ' Abd Allāh Ibn Hudhayl, o al-Azraq "el Blau", que apareix a la història dins d'un context on València ja estava en mans cristianes des del 1238, i els districtes d'Alzira, Xàtiva i Dénia ja havien estat conquerits pels catalanoaragonesos al 1244, igual que la taifa de Múrcia pels castellans al 1243.

Tot açò, sumat a l'exili de l'antic emir de València i Múrcia, Zayyan, que va causar un buit de poder capaç de resistir l'avanç cristià cap a la part meridional del recent creat Regne de València, fa que les comunitats andalusines que encara no havien estat conquerides cap a l'any 1244 a les valls interiors de la Marina i territoris adjacents com la Vall de Seta, la Vall de Perputxent, entre altres, o el territori que Jaume I definia com "el País de Les Muntanyes", secundaren a al-Azraq com un líder andalusí que va desafiar la nova autoritat de Jaume I i el progressiu avanç de l'ocupació catalanoaragonesa cap al sud valencià.

L'últim cabdill andalusí a terres valencianes, al-Azraq, va nàixer probablement entre els anys 1218 i 1220 a la població d'Alcalà de la Jovada, situada a l'actual municipi de la Vall d'Alcalà, a la comarca de la Marina Alta. Segons el *Llibre dels Fets* del rei Jaume I era en aquesta població on Al-Azraq "tenia son alberch major que en altre logar" (Cap. 376), lloc on va viure gran part de la seua vida i on tenia la seu principal des de la qual es realitzava la presa de decisions.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

El títol que feia servir al-Azraq era el de *wazīr*, és a dir, visir, sent aquest amb el que firmava documents, com el Tractat del Pouet. Al mateix temps, segons Garrido i Valls (2015), al-Azraq gaudia de competències quant a la governança dels territoris baix els seus dominis i la seua àrea d'influència, tractant-se molt probablement d'un alt funcionari del Xarq al-Àndalus que posseïa poder territorial, ja que tenia propietats i possessions directes com diversos castells i alqueries dependents de les quals rebia rendes, i amb les quals va poder negociar posteriorment amb els catalanoaragonesos. Així doncs, els seus dominis directes i sobre els que tenia autoritat comprenien les terres i alqueries que depenien dels castells d'Alcalà, Gallinera, Margarida, Castell de Castells, Xeroles, Tollos, la Vall d'Ebo, la Vall de Perputxent, la Vall de Pop, Tàrbena, Polop i Finestrat, junt amb altres nuclis menors baix la seua jurisdicció com els de Guadalest, Ambra (Pego) o Forna, sent així un dels senyorius andalusins més importants del sud valencià.

Una vegada conquerida la ciutat de València al 1238 per part del rei Jaume I, el monarca va continuar el procés de conquesta de les terres valencianes amb la mirada al sud del territori valencià, dins dels límits estipulats en els tractats de Cazorla i Almisrà, on pràcticament no va trobar gaire oposició per part dels andalusins, exceptuant Xàtiva i Biar. La tàctica del rei Jaume I en els territoris que pretenia conquerir era la d'admetre la submissió pacífica dels pobles i sotmetre als senyors andalusins com a vassalls, a canvi la Corona d'Aragó es comprometia a respectar les vides i les propietats dels sarraïns.

No obstant, en aquest cas l'única figura musulmana que va suposar un problema per al rei Jaume I fins a pràcticament fins la seua mort, va ser la d'al-Azraq. El primer contacte que van tindre el rei Jaume I i el senyor d'Alcalà va ser entre els anys 1242 i 1243 coincidint amb l'avanç de Jaume I cap al sud valencià, en el qual al-Azraq va tindre un encontre amb Jaume I en el qual li va insinuar que tenia intenció de convertir-se al cristianisme i contraure matrimoni amb una parent del cavaller Pere Ximén Carròs, el qual va ser una figura propera a la del rei Jaume I, i qui posteriorment conquerirà Dénia, però finalment es tractava sols d'un engany d'al-Azraq.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Temps després d'aquest primer encontre, l'infant Alfons d'Aragó, fill primogènit del rei Jaume I, i el propi al-Azraq signen un pacte de vassallatge, el Tractat del Pouet el 16 de d'abril de 1244 segons la versió del document en romanç castellanoaragonès, o 1245 segons la versió en àrab andalusí, documents originals que encara es conserven. Aquest tractat va estar firmat suposadament a Alcalà de la Jovada, mitjançant el qual al-Azraq es declarava vassall de l'infant Alfons i li cedia un total de huit castells que s'incorporarien progressivament a la Corona d'Aragó, quedant estipulat que:

- Els castells de Pop i Tàrbena passen immediatament a mans de l'infant Alfons, reservant-se per al-Azraq i la seua família la propietat sobre els castells d'Alcalà i Perputxent durant els següents quatre anys, per ser herència familiar directa i ser terres d'especial importància.
- Els castells de Margarida, Xeroles, Castells de Castells i Gallinera els retindrà al-Azraq per als següents tres anys, partint-se les rendes d'aquests castells amb l'infant Alfons des de la firma del tractat. A més, al-Azraq li cedeix a l'infant la meitat de les rendes d'Ebo i Tollos durant els següents tres anys.
- A través d'aquest conveni al-Azraq també es compromet a col·laborar amb la Corona d'Aragó en la conquesta del sud valencià en direcció a Alacant i Múrcia dins dels límits establerts en els tractats d'Almisrà i de Cazorla. Açò facilità que posteriorment al-Azraq conquerira diversos castells del que hui dia són les CCV a esquenes dels catalanoaragonesos o sense tindre constància de que ja havien estat conquerits per Jaume I anteriorment.

En un primer moment, aquest tractat va contribuir a rebaixar les tensions bel·ligerants entre els catalanoaragonesos i els sarraïns, ja que, per una banda, aquest tractat ajudava a Jaume I a consolidar el seu domini en certs territoris, facilitava la conquesta de Dénia i resolva a la vegada els problemes de seguretat que se li sorgien per diversos fronts. Per altra banda, al-Azraq estava tenint dificultats per mantenir els seus dominis i resistir a l'expansió catalanoaragonesa amb escasses possibilitats de victòria, en cas d'alçar-se i encapçalar una revolta, ja que no seria una oposició seriosa, i amb la firma aquest tractat es guanyava

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

un marge de temps per arranjar una resistència andalusina més forta i organitzada capaç de fer front a Jaume I i les seues hosts.

5.1.2. Primera revolta (1247-1250)

El conflicte esclata a l'any 1247, quan a Jaume I, estant a Borriana de cacera, se li comunica que al-Azraq ha pres el castell de Penàguila (Cap. 636 del *Llibre dels Fets*). Temps després, Jaume I se n'assabenta que al-Azraq ha ocupat també els castells de Gallinera, Finestrat i Pego (Cap. 361 del *Llibre dels Fets*). En aquesta ocasió, al-Azraq va aprofitar que molts castells del Regne de València estaven desguarnits degut a que Jaume I havia enviat contingents per ajudar al seu gendre, el rei de Castella, per auxiliar-lo en la conquesta de Sevilla durant el novembre del 1248, juntament amb que gràcies al Tractat del Pouet, a través del qual al-Azraq tenia la "potestat" de conquerir castells.

Aquestes revoltes van tindre lloc, poc abans de que es complira de manera efectiva allò estipulat al Tractat del Pouet, el que suposava per a al-Azraq i als andalusins la pèrdua del control dels seus últims castells i terres associades, constituint així una raó molt plausible per emprendre una primera rebel·lió contra els catalanoaragonesos, que es van propagar arreu del territori valencià circumdant, arribant a apoderar-se d'un total de deu a dotze castells, que en molts casos, es trobaven mal guarnits, entre els quals es trobava el castell de Carbonera, que a pesar de ser conquerit per Jaume I el 1244, va estar ocupat per les forces d'al-Azraq durant les revoltes d'aquest període fins al 1249, any en què foren expulsats. Durant aquesta etapa, al 1248 al-Azraq també va atacar ciutats com Xàtiva o Cocentaina, més pròxima als seus dominis encara que sense massa èxit, havent de tornar a refugiar-se a les muntanyes de la Marina.

Davant aquesta situació i com a resposta en un intent de frenar la rebel·lió, Jaume I va ser molt contundent decretant l'expulsió de la població musulmana del Regne de València, fent-ho mitjançant l'enviament de cartes en llengua àrab, en les quals s'ordenava que es prepararen per abandonar la terra conquerida pels cristians en un termini màxim d'un mes a partir de la festa de l'Epifania, el 6 de gener del 1248. Però finalment, sols es van expulsar els musulmans, per

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Villena, de les ciutats i viles que depenien directament del rei, com Xàtiva o Alzira, que passaren a ser ciutats cristianes, deixant que romangueren els andalusins de les poblacions i altres zones que depenien de la noblesa. Açò es va deure a l'oposició de la noblesa catalanoaragonesa, ja que amb l'expulsió massiva dels mudèjars es perdia la mà d'obra que produïa les seues rendes als camps i alqueries dependents dels castells.

La població que es va negar a abandonar terres valencianes es va unir a la resistència sarraïna que s'havia revoltat. Molts d'aquests es van unir a Llutxent, que va ser l'escenari d'un setge que va tindre lloc entre març i abril del 1248, durant el qual les tropes catalanoaragoneses assetjaren els andalusins que s'havien revoltat en aquesta població, però finalment foren sotmesos i també s'expulsaren les forces andalusines revoltades d'alguns castells com el de Carbonera.

Amb el pas del temps, les guerres al sud del territori valencià van continuar succeint-se, i gràcies a l'orografia de les muntanyes del prebètic valencià que dificultaven la progressió de la conquesta dels catalanoaragonesos, al-Azraq va aconseguir resistir i mantenir els territoris que havia anat guanyant i que estaven baix el seu control. Així doncs, al-Azraq va estar en disposició d'obligar a Jaume I a arribar a un acord de pau, amb la reina Violant, esposa del monarca cristià, com a medidora. Al-Azraq li va enviar una carta en àrab a Violant datada al 10 de març del 1250 en la que li fa saber de la tramesa d'ambaixadors per negociar les condicions del cessament d'hostilitats entre els sarraïns i els catalanoaragonesos.

Finalment, les parts arriben a un acord de pau durant els següents quatre anys, és a dir, en el període 1250-1254, en el qual al-Azraq va aconseguir mantenir el seu status quo que ostentava en aquell moment i s'erigí com a cap reconegut dels sarraïns del Regne de València tal com ho va afirmar Jaume I, fent constar que "*aquels que romaseren en la nostra terra feren cap d'Alaçadrach*" (Cap. 370 del *Llibre dels Fets*). En aquesta etapa, es podria afirmar que els territoris al sud del riu Xúquer baix el control d'al-Azraq esdevingueren semi-independents del

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Regne de València, ja que estaven baix la seua jurisdicció i no baix el control directe de la Corona d'Aragó.

5.1.3. Segona revolta (1254-1258)

Al-Azraq torna a les armes aprofitant les disputes per la influència en el Regne de Navarra entre el reis Jaume I i Alfons X de Castella. Al-Azraq tractà amb el rei de Castella, de qui gaudia protecció i suport, i l'infant Manuel al juliol del 1254, els quals l'instigaren perquè tornara a les armes, comptant amb que aquests li enviarien penons i ajut per a les accions bèl·liques que anara a realitzar (Cap. 372 del *Llibre dels Fets*), tot amb en un interès intencionat del monarca castellà per perjudicar a Jaume I, ja que aquest monarca corria el risc de que al-Azraq esdevinguera una mena de senyor vassall de Castella amb dominis i influència als territoris al sud del recent creat Regne de València, i que podia ser d'utilitat per als interessos polítics del monarca castellà.

Així doncs, al febrer del 1255 al-Azraq trenca definitivament l'acord de pau quan amb el recolzament dels castellans ataca el castell de Benicadell (Cap. 370 i 371 del *Llibre dels Fets*) pel seu caràcter estratègic entre la Vall d'Albaida, l'Alcoià i el Comtat, tanmateix, la guerra es va estendre durant tres o quatre anys següents, on van ocórrer diferents fets rellevants, un d'ells, l'anomenat Fet de Rugat, que va tenir lloc durant l'estiu del 1257, quan al-Azraq, en resposta a la fundació de les viles cristianes de Bocarent i Alcoi, s'apodera del castell de Rugat, i temps després cita a Jaume I per pactar els termes d'una suposada rendició definitiva, sent en realitat un parany amb la qual al-Azraq li va fer una emboscada amb el propòsit de capturar-lo, va ser un atac en el que van morir molts dels cavallers que escortaven a Jaume I, i del que aquest va aconseguir escapar viu per poc.

Al mateix any, el rei Jaume I li concedeix una treva a al-Azraq amb la mediació del rei Alfons de Castella, des del 8 d'abril del 1257 fins al 24 de març del 1258. Durant el temps d'aquesta treva, al 17 de setembre del 1257, quan el rei Jaume I es trobava a Lleida, ordena als homes que tenia ubicats a Polop, la tinença i custòdia del castell d'aquesta localitat, pagant-los amb les rendes i els beneficis que produïra. El 19 de setembre del 1257 dona a títol permanent al cavaller Pere

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Ximén Carròs, senyor del Rebollet, els pobles i castells de l'Algar, Pop i Xaló, juntament amb altres immobles localitzats dins l'àrea d'influència d'al-Azraq, en un moment que el cavaller ja administrava els castells de Dènia, Segària, Algar, Pop, Xaló, Calp, l'Olocaive (Pedreguer) i Polop.

Posteriorment, el 6 de febrer del 1258 al-Azraq és traït per un sarraí del seu propi bàndol, segons Garrido i Valls (2015) possiblement fora Abú al-Qasim Ibn Hilal, conseller del propi al-Azraq, enviant un missatge al rei Jaume I en el qual manifesta que sap la manera de vèncer definitivament al senyor d'Alcalà i a la seua resistència. El subjecte traïdor en qüestió convenceria a al-Azraq per vendre els excedents de blat amb l'excusa d'una hipotètica treva d'un any més, amb el suport del rei de Castella i que Jaume I fingiria concedir. Això faria que els castells controlats per al-Azraq estigueren amb manca de provisions i foren més indefensos, facilitant així un setge. El remitent de la carta demanava a canvi de traïr al-Azraq, tres-cents besants d'or i quatre jovades de terra a l'alqueria de Benimassot.

Finalment, el pla va funcionar, al-Azraq va vendre el gra sobrant dels seus molins i Jaume I finalment no li va concedir la suposada treva anual, així doncs, el rei catalanoaragonés va realitzar una ràpida intervenció militar i bèl·lica que acabava amb la conquesta dels castells que dominava al-Azraq. El 23 de maig del 1258 el rei Jaume I ix des de Xàtiva en direcció Cocentaina amb uns 50 cavallers i els seus respectius escuders, i va aconseguir sotmetre els alcaïds de Planes, Pego i Castell de Castells. Posteriorment, entre el 31 de maig i l'1 de juny de 1258 es produeix el setge d'Alcalà, arribant el 2 de juny al-Azraq però sense èxit ja que va haver de fugir anant al castell de Gallinera des d'on finalment pactaria la seua rendició definitiva amb Jaume I i les seues hosts. A principis de juny del 1258, el rei Jaume I ja havia ocupat els castells d'Alcalà, Gallinera, Pego i altres setze que havien estat en mans d'al-Azraq. Aquests fets marcaren la fi de la segona rebel·lió que va liderar aquest cabdill andalusí.

Una vegada finalitzada aquesta campanya, el rei Jaume I va anar a Cocentaina, sent des d'aquest punt on va dictar diverses disposicions en les quals fa constar a

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

data de 16 de juny, en les que cedeix i reparteix les conquestes de l'última campanya entre la noblesa catalanoaragonesa del moment, assentant el domini cristià sobre la zona.

Com ja s'ha dit, a Gallinera, al-Azraq i el rei d'Aragó van pactar la capitulació i el termes de la rendició definitiva del líder sarraí en la qual s'estipulava, en primer lloc, que al-Azraq havia de deixar sense retorn terres valencianes, quedant així desterrat de manera permanent. Se li va cedir el castell de Polop a un nebot d'al-Azraq, Abú l-Ja'far Hamid. Al mateix temps, Jaume I va dotar a al-Azraq de les rendes suficients perquè aquest poguera viure, no deixant-lo desproveït i atorgant-li cert reconeixement, però havia de ser fora dels seus antics dominis. Per tant, se li concediren les rendes dels castells d'Altea i Xaló, encara que cap dels dos estaven en propietat del rei Jaume I.

El rei d'Aragó li va cedir les el castell d'Altea a al-Azraq, que estava en mans de Berenguer de Montcada, i Jaume I va haver d'adquirir-lo primerament, compensant a Berenguer de Montcada amb unes propietats a la ciutat de Barcelona per cedir-li'l a al-Azraq. Posteriorment, el propi al-Azraq va cedir el castell d'Altea i les seues alqueries, al seu germà Bacem i al seu nebot Abú l-Ja'far Hamid de manera oficial i amb la confirmació de Jaume I, el 9 d'abril de 1261, els quals tenien una relació de pau i amistat amb el rei d'Aragó.

D'igual manera, a al-Azraq també se li va cedir breument el castell de Xaló que pertanyia al cavaller Pere Ximén Carròs, senyor de Rebollet, i el qual Jaume I també va haver d'adquirir prèviament per cedir-lo. Així doncs, el 14 d'octubre del 1259 va compensar a el cavaller en Carròs amb 900 besants anuals de les rendes del castell de Dénia, i a més, se li reconeixia el deute de Jaume I cap al cavaller de 2000 sous per la custòdia dels castells de Dénia i Segària durant l'any de la guerra, i pagament del qual es faria mitjançant les rendes del castell de Dénia.

5.1.4. Tercera revolta (1276-1277)

Després dels esdeveniments del 1258, s'especula amb la possibilitat de que al-Azraq degut al seu exili forçat i havent d'abandonar la seua terra d'origen, tinguera com a destinació Múrcia i també el Regne Nazarí de Granada, on va

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

romandre un total de díhuit anys exiliat, espai de temps en el qual no es té constància segura de quines van ser les accions o funcions que va exercir l'antic senyor d'Alcalà i de les valls de la Marina en aquells territoris.

En aquest temps, l'emir Mohammad II de Granada, va demanar ajuda a l'emir del Marroc, Abú Yúsuf Ya'qub per reestablir el domini musulmà de la península ibèrica, i aquest va creuar l'estret de Gibraltar en auxili d'aquest a l'abril del 1275 amb tropes benimerines, que unides a les forces granadines, van atacar als castellans en les proximitats del riu Guadalquivir, involucrant a l'infant Sanç d'Aragó, arquebisbe de Toledo i fill de Jaume I, que davant l'amenaça musulmana, va decidir auxiliar el seu gendre Alfons X de Castella, enviant-li al final d'any al seu fill Pere d'Aragó el Gran amb 1000 cavallers i 5000 peons.

En algun moment de l'exili d'al-Azraq, aquest va haver d'establir-se temporalment al Regne Nazarí de Granada al voltant del 1266, i quan va aconseguir la suficient influència, va aprofitar les circumstàncies anteriorment descrites per, d'acord amb els emirs de Granada i el Marroc, revoltar i dur a les armes al poble andalusí dels regnes de Múrcia i València que es trobaven sot a domini castellà i catalanoaragonés. Tanmateix, aquests emirs van pactar finalment treves amb el rei de Castella, cosa que feia de la insurrecció que pretenia encapçalar al-Azraq una acció amb escasses possibilitats de victòria, ja que aquesta ja no contava amb el suport ferm d'aquests sobirans.

Per la seua part, Jaume I, que ja esperava un nou atac per part dels andalusins, va començar a preparar-se per a una possible nova revolta sarraïna, i a partir del 13 de desembre del 1275 va manar reforçar les guarnicions i la defensa dels castells de les terres del Regne de València al sud del riu Xúquer, repartint-se armes als castells de l'àrea. Igualment, el rei Jaume I va convocar les Corts el 3 de febrer del 1276, celebrant-se a València el 8 de març, per tractar la situació de perill imminent. Durant les dades següents, Jaume I va anar cridant a barons i cavallers d'Aragó i Catalunya en senyal d'auxili i per reforçar les seues defenses per les revoltes que es pogueren produir.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Entre els mesos de de març i abril del 1276 els andalusins del Regne de València es van insurreccionar al llarg de la geografia valenciana, particularment de manera més forta a diferents indrets dels antics territoris baix la influència d'al-Azraq, englobant des de la Canal de Navarrés on els habitants dels pobles de Xella, Anna o Bolbait entre altres castells de la zona, van atendre per última vegada al lideratge d'al-Azraq per alçar-se en contra de la dominació cristiana, però finalment foren vençuts i expulsats, i aquestes localitats van ser repoblades amb musulmans que s'havien mantingut fidels al rei cristià. Juntament amb els de més al nord, també es van revoltar de manera més forta altres castells situats més al sud com el castell de Polop que va pertànyer al nebot d'al-Azraq fins al 1277, any en què Jaume I el va cedir a Bernat de Sarrià incorporant-lo al seu senyoriu, i també el castell de Serra, actual Finestrat, on l'alcaide Abú Ishaq Ibrahim al-Axqari va recolzar la tercera revolta sarraïna liderada per al-Azraq, en la qual es va avituallar de provisions, però va acabar eixint malparat poc temps després, quan el 28 de febrer del 1277 va haver de capitular.

Al juny del 1276, Jaume I parteix cap a Xàtiva en estat malaltós fins al 27 del mateix mes. És quan estava a València que va rebre la notícia del suport de l'alcaide del castell de Finestrat, Abú Ishaq Ibrahim al-Axqari a les revoltes d'al-Azraq. Davant la circumstància, el rei parteix cap a Alzira, i allí li fan saber que els sarraïns de Tous s'havien apoderat del castell, quan Jaume I va reclamar la rendició, aquests van demanar 10 dies més durant els quals van reforçar la defensa ja que esperaven l'ajut d'una companyia de genets sarraïns.

Les accions de Jaume I anaven mostrant els seus resultats i alguns dels revoltosos anaven sotmetent-se, així doncs, Jaume I autoritza als habitants d'alguns dels llocs amb menys perillositat que tornen als seus pobles mitjançant carta sarraïna, com els d'Orxeta el 8 d'abril i més tard els de Polop. No obstant, el 9 d'abril ordena atacar als andalusins de Planes.

En el cas d'Alcoi, aquesta havia quedat despoblada quan es va expulsar a la població sarraïna, i se sap de manera indirecta que en temps de dominació musulmana i havia un castell, però Jaume I, degut a la seua situació estratègica

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

va manar construir un nou castell defensiu a Alcoi, el 7 de març de 1271, donant-lo al cavaller Martí Ximén de Sovarre. Açò va tindre rellevància, quan Alcoi va ser l'escenari dels últims enfrontaments entre els insubordinats andalusins liderats per al-Azraq i les forces catalanoaragoneses. Doncs bé, quan estava el rei Jaume I a Xàtiva durant el mes de maig del 1276, se n'assabenta que els cavallers musulmans que des de feia temps esperava que invadiren el Regne de València, ja havien arribat, i des d'allà va enviar 40 cavallers per guarnir els castells d'Alcoi i Cocentaina.

Els genets marínides capitanejats per l'antic cabdill andalusí del País de les Muntanyes, s'endinsaren a terres valencianes i durant el seu pas van ocupar breument el castell de les Atzavares situat a la Vall de Laguar, sent recuperat ràpidament pel rei Jaume I. Segons l'investigador Enrique S. Ribelles, al-Azraq i els seus genets van atacar i saquejar Xixona el 4 de maig del 1276, per al dia següent, 5 de maig, atacar la pròpia ciutat d'Alcoi i nuclis pròxims com el castell de Barxell amb el propòsit de reconquerir-la. Els cavallers musulmans comandats per al-Azraq assetjaren la ciutat sense èxit, però durant la batalla al-Azraq mor per una ferida de fletxa llançada des de les muralles de la ciutat d'Alcoi.

Davant d'aquesta circumstància, els genets marínides que havien estat comandats per al-Azraq fins eixe moment, van renunciar a prendre la ciutat d'Alcoi i van retirar el setge, fugint en direcció al sud, però van esperar als cristians a la Canal d'Alcoi. Amb la mort d'al-Azraq i la retirada cap al sud dels genets musulmans, les tropes cristianes van eixir confiades perseguint als genets benimerins en la mateixa direcció que havien fugit, però en el moment que arribaren a la Canal d'Alcoi, els musulmans els van fer una emboscada que va suposar una derrota per als cristians. Segons conta la llegenda, és en aquesta batalla d'Alcoi quan Sant Jordi va intervenir en auxili a les tropes cristianes de la localitat, i gràcies al seu ajut van guanyar la batalla. Es creu que aquest episodi històric va ser l'origen per a les actuals festes de Moros i Cristians d'Alcoi.

Després de la batalla d'Alcoi del 5 de maig del 1276 en la que mor al-Azraq, els genets marínides es dirigiren cap a Beniopa, i per arribar després a la vila cristiana

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

de Llutxent, on els sarraïns valencians i els benimerins la van conquerir i arrasar, venent a les forces cristianes catalanoaragoneses el 23 de juny del 1276, sent així una batalla guanyada de caràcter pòstum per a al-Azraq, juntament amb la de la Canal, on els musulmans van vèncer als cristians que els perseguien des d'Alcoi.

Dins d'aquest context inestable i bel·ligerant, hi hagué diversos focus de revoltes sarraïnes dins del Regne de València, on els vassalls andalusins es van revoltar en contra de la dominació cristiana catalanoaragonesa, i que es van estendre en el temps fins al 1277, i de les quals es va haver de fer càrrec el rei Pere III d'Aragó el Gran, ja que tres mesos després de la mort d'al-Azraq a la batalla d'Alcoi, el rei Jaume I va morir el 27 de juliol del 1276 a la ciutat de València, i va heretar el tro el seu fill. El rei Pere III d'Aragó va lliurar l'última guerra del sud, la qual va consistir principalment en privar de l'ajuda marínida als revoltats andalusins del regne valencià.

En aquesta última guerra, el rei Pere el Gran aconseguí prendre definitivament Llutxent el 29 de setembre del 1276, el castell de Finestrat el 28 de febrer del 1277, el d'Eslda el 23 de març del mateix any i finalment, amb el setge de Montesa al juliol del 1277, es reconquereix l'últim reducte dels rebels mudèjars el 29 de setembre del 1277, produint-se així el retorn definitiu de la dominació cristiana de les terres meridionals valencianes, i acabant així amb les revoltes sarraïnes que alguna vegada va liderar al-Azraq al sud del Regne de València i al qual va posar en perill. La tercera revolta liderada al 1276 per al-Azraq va continuar després de la seua mort al mateix any, fins al 1277 amb la intervenció del rei Pere el Gran d'Aragó, que va ordenar una rendició pacífica, concedint a la població mudèjar amples llibertats dins del Regne de València en matèries com comerç, residència i desplaçament mitjançant la promulgació d'una llei al 1283.

5.2. Objectius de la ruta

Es planteja que la "Ruta Cultural d'al-Azraq", així com el seu procés de disseny i creació s'assenten sobre els següents objectius:

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

- Divulgació de la figura històrica de Muhammad Abū ‘ Abd Allāh Ibn Hudhayl, anomenat al-Azraq “el blau”, de la seua transcendència històrica de resistència en el procés de conquesta cristiana de les terres al sud del riu Xúquer i al nord de la línia Biar-Xixona-Busot, i de les poblacions i localitzacions més importants relacionades amb aquest personatge històric valencià.
- Difusió del període històric de transició que va suposar el s. XIII, marcat pel pas que va suposar el fi de la dominació musulmana al Xarq al-Àndalus per a donar lloc a la dominació cristiana després de la conquesta catalanoaragonesa de les terres valencianes durant l'edat mitjana, permetent així el naixement de l'antic Regne de València.
- Donar a conèixer el patrimoni històric-cultural dels municipis de les Comarques Centrals Valencianes que han sigut inclosos en la ruta, així com el foment de la seua posada en valor i conservació si escau.
- Oferir una nova forma alternativa de visitar els municipis de manera connectada a través d'una ruta cultural que el visitant puga organitzar segons les seues necessitats particulars.
- Fomentar una tipologia de turisme alternatiu com és el cultural, estant baix uns criteris de sostenibilitat, que contribuïska a diversificar l'economia local dels municipis pels quals transcorre aquesta ruta cultural.
- Mantenir sistemes d'avaluació que permeten garantir la sostenibilitat i la qualitat de la ruta cultural i els elements associats a ella.

5.3. Inventaris de municipis i recursos turístics de la ruta

En primer lloc, s'ha realitzat un inventari dels municipis (annex I) incorporats dins del traçat de la “Ruta Cultural d'al-Azraq”, en el qual es pot observar el nombre de recursos turístics que posseeix dels municipis, així com la distància dels uns als altres, sent un factor important a l'hora de connectar els diferents recorreguts que posseirà la proposta final de la ruta.

En segon lloc, s'ha realitzat un inventari dels recursos turístics materials que s'han tingut en consideració per a la seua inclusió en el recorregut dels municipis de la

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

ruta cultural, bé perquè són localitzacions i escenaris directament mencionades en documentació històrica tal com Les Cròniques del rei Jaume I, o bé perquè es té constància de manera indirecta de que aquestes poblacions han guardat una relació amb la figura d'al-Azraq, però d'una manera o altra, tots els recursos inclosos van tindre repercussió en la figura històrica d'al-Azraq en major o major mesura. D'aquesta manera, els recursos seleccionats dins l'inventari han sigut agrupats en funció de tres categories diferenciades:

- **Categoria A:** Llocs que van estar baix el domini directe d'al-Azraq i que formaven part dels territoris que va posseir, tenint per tant, una forta connexió amb la figura històrica d'al-Azraq.
- **Categoria B:** Emplaçaments on van tenir lloc episodis històrics d'importància relacionats amb la figura històrica d'al-Azraq.
- **Categoria C:** Enclavaments amb empremta andalusina medieval que van jugar un rol important en el procés de conquesta i ocupació catalanoaragonesa del sud del Regne de València, i que al mateix temps, van contribuir en gran mesura en la construcció de la història que envolta al personatge al-Azraq.

A les diferents fitxes d'aquest inventari també figura, a més de les dades bàsiques del recurs, la seua ubicació i el seu accés, també es troba una breu descripció històrica i la seua relació amb la temàtica de la ruta, que justifica la seua incorporació dins de la mateixa.

Per últim, s'ha realitzat un breu inventari dels recursos immaterials que correspon a diferents manifestacions festives i culturals d'alguns dels municipis que formen part de la ruta, i que a la vegada, guarden una consonància amb la temàtica de la ruta. Així doncs, en la seua majoria es tracta d'esdeveniments festius i recreació històrics com són les festes de Moros i Cristians, molt difosa pel territori valencià, encara que també hi ha fires de caràcter medieval i tradicional.

5.4. Infraestructures i equipaments turístics

És essencial conèixer les diferents infraestructures i equipaments turístics dels que disposen els diferents municipis pels quals transcorrerà el traçat de la "Ruta

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Cultural d'al-Azraq", ja que seran els visitants el qui hauran de tindre accés a serveis com allotjament, restauració, informació turística o difusió del patrimoni, entre altres. En aquest sentit, s'ha realitzat un recull, que consta a l'annex II, de l'oferta relativa al 2019 d'allotjaments hotelers i extrahotelers, restaurants (incloses les cafeteries), empreses de turisme actiu i oficines d'informació turística, en aquest cas, pertanyents a la Xarxa Tourist Info de la Generalitat Valenciana, i els centres d'interpretació turística que es troben repartits i presents als municipis incorporats a la ruta plantejada.

Com es pot observar a la taula present a l'annex IV, la xarxa dels 31 municipis que formen part de la ruta té una oferta d'allotjaments prou variada, malgrat que la d'alguns municipis siga més bé escassa. Els allotjaments que més destaquen són els extrahotelers, concretament els apartaments turístics amb un total de 1.406 i les cases rurals amb 114. Els allotjaments hotelers amb un total de 26 hotels, 9 hostals i 4 pensions, són més escassos concentrant-se sobre tot a les localitats amb més població i de la costa tals com Xàtiva o Finestrat. L'oferta de restauració, amb un total de 357 establiments es troba també present a la gran majoria de municipis. Així doncs, l'oferta d'allotjaments i restauració es troba present en major o menor mesura a la gran majoria dels municipis seleccionats.

Cal esmentar també les empreses de turisme actiu, encara que escasses en el conjunt de municipis, hi ha un total de 14. Atenent a que molts dels recursos incorporats a la ruta estan en enclavaments naturals oberts, la presència d'aquestes empreses és rellevant a l'hora de prestació de serveis als visitants que els visitaren, estant presents en el conjunt de l'oferta a la que aquests tindrien possibilitats d'accedir.

Pel que fa als serveis d'informació turística, aquesta és una infraestructura de la que disposa la aproximadament la meitat, 16 dels municipis d'un total de 31 tenen present un servei d'informació turística, dels quals 4 són mancomunats, en el cas dels municipis de la Vall de Gallinera i la Vall d'Alcalà, la Tourist Info de Pego i les Valls és la seua de referència, ubicada a la localitat de Pego, i de la mateixa manera, Murla que té com a Tourist Info mancomunada la de la Vall del

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Pop, ubicada a Xaló. Sols hi ha un centre d'interpretació turística localitzat a L'Orxa, i el qual és també un servei mancomunat entre alguns municipis de l'Alcoià i el Comtat, la majoria dels quals no estan incorporats a la ruta, amb excepció d'Alcoi i Cocentaina que sí disposen de la seua pròpia Tourist Info.

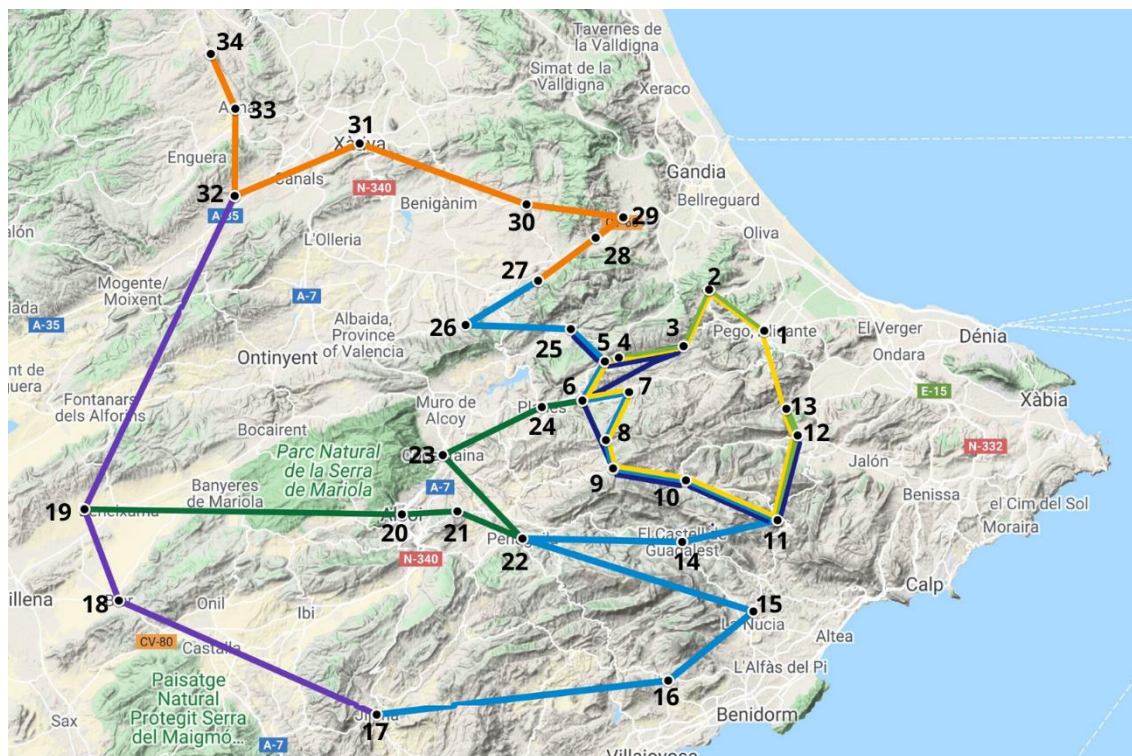
A grans trets, es pot observar com en el conjunt dels 31 municipis incorporats als recorreguts de la "Ruta Cultural d'al-Azraq" es posseeix una oferta quant a infraestructures i equipaments turístics suficients per atendre correctament als visitants. En el cas dels municipis on aquesta oferta és escassa o inexistent, el visitant disposaria de la possibilitat d'organitzar i planificar els seu viatge amb l'oferta disponible als municipis amb més capacitat, ja que es troben a poca distancia quilomètrica els uns dels altres, podent crear sinergies per satisfer de manera satisfactòria les necessitats dels visitants.

5.5. Recorreguts temàtics

En el present apartat es procedirà a exposar els diferents itineraris i recorreguts que integren la "Ruta Cultural d'al-Azraq".

Per a l'elaboració de la ruta i dels diferents itineraris i recorreguts que la componen s'ha seguit un criteri geogràfic, per dos raons principals: per una banda, atenent a l'ample marc territorial que cobreix la ruta dins les CCV, i per l'altra, per la impossibilitat de seguir un criteri cronològic per a l'establiment dels punts i recorreguts de la ruta, ja que la successió dels fets històrics i els escenaris on van tindre lloc, i sobre els quals es basa aquesta ruta, són saltejats i no tenen una progressió territorial ordenada que s'adapte a la progressió cronològica del període històric i del personatge al voltant del qual gira la temàtica central de ruta cultural. Així doncs, s'ha optat perquè finalment la ruta es compose de 7 recorreguts finals, tenint cadascun d'ells com a fil conductor una temàtica particular i única relacionada amb la figura d'al-Azraq. Consten, doncs, els següents recorreguts temàtics que subdivideixen la "Ruta Cultural d'al-Azraq":

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

**Il·lustració 11: Recorreguts temàtics de la "Ruta Cultural d'al-Azraq".
(Mapa realitzat amb l'eina Google My Maps)**

Recorregut septentrional: "A l'Aguait d'al-Azraq"

Bolbait (34) → Anna (33) → Montesa (32) → Xàtiva (31) → Llutxent (30) → Ròtova (29) → Almiserà (28) → Aielo de Rugat (27)

Es tracta d'un recorregut de 58 km (en línia recta) que passa per algunes de les localitzacions on es van desenvolupar alguns episodis relacionats amb les revoltes del visir al-Azraq, englobant llocs que, en primer lloc, van tindre un paper fonamental i estratègic en la funció de vigilar, controlar i sufocar les diferents revoltes encapçalades per al-Azraq tals com els castells de Vilella (Almiserà) i Borró (Ròtova) que limitaven la influència directa d'al-Azraq cap al nord. També Xàtiva, un dels objectius militars d'al-Azraq, sent des d'ací on Jaume I va planejar l'atac als dominis directes d'al-Azraq a l'interior de la Marina al 1258, partint des d'aquesta ciutat per arrabassar-li'ls, aconseguint-ho. Sumat a aquests, el castell de Rugat, una vegada recuperat per Jaume I, va tenir la mateixa funció que els

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

de Vilella i Borró, la de controlar els moviments d'al-Azraq cap al nord i defensar-se durant les terceres revoltes que van tindre lloc al 1276.

Per altra banda, també s'inclouen llocs que van ser centres de la revolta del 1276 d'al-Azraq, amb la llegendària Batalla de Lutxent, que agafa el nom de la localitat, i on van guanyar els musulmans, i al-Azraq pòstumament, destacant la seua connexió amb el "Miracle dels Sants Corporals". Per últim, destaquen Anna i Bolbait on la població es va rebel·lar juntament amb al-Azraq atenent al seu lideratge, també al 1276, quan les revoltes es van estendre més enllà de la mort d'al-Azraq i Jaume I al mateix any, sufocant-se definitivament amb el Setge de Montesa que acaba amb la victòria del rei Pere d'Aragó el Gran el 29 de setembre del 1277.

Recorregut central: "Territori al-Azraq"

Aielo de Rugat (27) → Beniatjar (26) → L'Orxa (25) → Benissili, la Vall de Gallinera (5) → Margarida, Planes (6) → Alcalà de la Jovada, la Vall d'Alcalà (7) → Tollos (8) → Fageca (9) → Castell de Castells (10) → Tàrbena (11) → El Castell de Guadalest (14) → Penàguila (22) → Polop (15) → Finestrat (16) → Xixona (17)

En aquest cas, és un recorregut central de 130 km (en línia recta) que recorre els antics dominis directes del visir al-Azraq, els quals eren possessions sobre les que tenia gran poder i influència, i que per tant, en molts casos eren de la seua mateixa propietat, com són Pego i les valls interiors de la Marina, la major part de les valls de Seta i Perputxent, i més al sud, part de la vall de Guadalest juntament amb Polop i Finestrat. A aquests emplaçaments s'han sumat d'altres que al-Azraq va aconseguir prendre durant la progressió de la seues revoltes i que van estar baix la seua influència com Planes, Penàguila o la Serra del Benicadell. Aquests indrets van estar baix la influència i en les mans d'al-Azraq majoritàriament fins al 1258.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Ramals des de la Marina Alta: "Entrant al Territori d'al-Azraq"

- a) **Entrada nord:** Pego (1) → L'Atzúbia - Forna (2) → Benirrama, la Vall de Gallinera (3) → Alpatró, la Vall de Gallinera (4) → Benissili, la Vall de Gallinera (5)
- b) **Entrada sud:** Murla (12) → La Vall de Laguar (13) → Tàrbena (11)

Aquests són dos ramals que constitueixen dos recorreguts curts que donen accés al recorregut central de "Territori al-Azraq", enllaçant amb aquest alguns dels indrets més importants de les valls i l'interior de la Marina Alta tal com Pego, Forna, i Benirrama i Alpatró pel nord, que compta amb 18,4 km (en línia recta) i enganxa amb la població de Benissili al mateix municipi, i la Vall de Laguar i Murla pel sud que enllaça amb Tàrbena i compta amb 10,2 km (en línia recta).

Recorregut circular: "Anell de les Valls de La Marina i la Vall de Seta"

Pego (1) → L'Atzúbia . Forna (2) → Benirrama, la Vall de Gallinera (3) → Alpatró, la Vall de Gallinera (4) → Benissili, la Vall de Gallinera (5) → Margarida, Planes (6) → Alcalà de la Jovada, la Vall d'Alcalà (7) → Tollos (8) → Fageca (9) → Castell de Castells (10) → Tàrbena (11) → Murla (12) → La Vall de Laguar (13)

També s'ofereix la possibilitat de realitzar un recorregut circular de 66,2 km (en línia recta) que transcorre que agrupa en un anell diferents indrets de les valls interiors de la Marina i part de l'anomenada Vall de Seta que pertanyien al visir al-Azraq, connectant-los així d'una manera més reduïda i directa dins un únic traçat per la seua proximitat geogràfica i temàtica, permetent així integrar en un sol recorregut alternatiu, a gran part del recorregut central de "Territori al-Azraq"

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

i els dos ramals, nord i sud, que se li uneixen i que parteixen de la Marina Alta.

Recorregut curt: "Els Castells del Tractat del Pouet"

L'Orxa (25) → Benissili, la Vall de Gallinera (5) → Benirrama, la Vall de Gallinera (3) → Margarida, Planes (6) → Fageca (9) → Castell de Castells (10) → Tàrbena (11) → Murla (12)

El Tractat del Pouet es va signar suposadament a Alcalà de la Jovada el 16 de d'abril de 1244 segons el document del tractat en versió castellana-romanç, o 1245 segons el document versió en àrab andalusí, entre l'infant Alfons d'Aragó, fill primogènit del rei Jaume I, i el propi visir al-Azraq. Amb aquest tractat al-Azraq esdevé vassall de l'infant Alfons i es fixen els termes de la seua rendició, compromentent-se el senyor d'Alcalà a cedir durant els següents quatre anys un total de huit castells que s'incorporaran progressivament a la Corona d'Aragó, sent aquests els de Perputxent, Alcalà, Gallinera, Margarida, Pop, Xeroles, Castell de Castells i Tàrbena, que són els que engloba aquest curt recorregut temàtic que compta amb 50,5 km (en línia recta) i gira entorn d'aquest pacte tan transcendental dins la història d'al-Azraq i valenciana en general.

Recorregut interior: "L'Ocàs d'al-Azraq"

El Camp de Mirra (19) → Alcoi (20) → Penella, Cocentaina (21) → Penàguila (22) → Cocentaina → Planes (24) → Margarida, Planes (6)

Es tracta d'un recorregut interior de 62,1 km (línia recta) que enllaça geogràficament El Camp de Mirra, amb Alcoi, un dels indrets més emblemàtics, ja que aquest serà el lloc on el 5 de maig del 1276 després de 18 anys d'exili, al-Azraq torna a la seua terra amb 250 genets benimerins provinents del nord d'Àfrica per dirigir les terceres revoltes contra l'ocupació catalanoaragonesa del territori valencià, i amb la intenció de conquerir la ciutat d'Alcoi, cosa que no

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

aconsegueix, i al-Azraq mor per una ferida de fletxa llançada des de les muralles d'Alcoi, aquest és el fet central d'aquest recorregut. Al mateix temps, per posició geogràfica s'han incorporat diferents enclavaments que van ser objectiu militar del visir al-Azraq però que no va aconseguir prendre mai, a banda d'Alcoi, tals com Cocentaina o Penella, i d'altres que si va aconseguir que estigueren baix la seua influència com són Planes, Penàguila o Margarida, que era de la seua propietat.

Recorregut exterior: "La Frontera del Regne"

Xixona (17) → Biar (18) → El Camp de Mirra (19) → Montesa (32)

Aquest últim recorregut exterior de 63,7 km (línia recta) engloba localitzacions que tenen una relació més indirecta amb la figura d'al-Azraq, però que són imprescindibles per entendre la seua història, com és Montesa, indret que feia de frontera entre els Regnes de Castella i València, i va ser l'últim focus, fins al 1277, de les terceres revoltes sarraïnes que secundaren a al-Azraq quan va retornar del seu exili un any abans al 1276. També tenien caràcter fronterer Biar i El Camp de Mirra, on es firma el Tractat d'Almizrà al 1244 entre Jaume I, enemic directe d'al-Azraq i l'infant Alfons de Castella, posterior rei Alfons X de Castella i amic d'al-Azraq a qui va ajudar de manera interessada.

Mitjançant el Tractat d'Almizrà s'estipulava que la frontera sud del Regne de València amb el Regne de Múrcia, pertanyent a la Corona de Castella, passara per Biar, lloc que quan va caure en mans cristianes va propiciar la firma del Tractat del Pouet, i Xixona, lloc que al-Azraq va saquejar el 4 de maig del 1276, un dia abans d'atacar Alcoi. Així doncs, amb aquest tractat s'incorporaven de manera definitiva els dominis d'al-Azraq dins la frontera del recent creat Regne de València, i al qual va posar en perill, ja que l'ocupació i dominació catalanoaragonesa als territoris més enllà del riu Xúquer no es va assolir fins al 1277 quan s'aconsegueix sufocar les revoltes de la població andalusina que fins

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

a eixe moment les forces catalanoaragoneses no havien pogut acabar de controlar, amb un rei Jaume I i un visir al-Azraq morts un any abans.

5.6. Modalitats de mobilitat i desplaçament

Els diferents recorreguts que configuren la "Ruta Cultural d'al-Azraq" admeten diferents modalitats de mobilitat i desplaçament, tant entre els diferents municipis i poblacions dins de la ruta, com en la visita dels diferents recursos que posseeixen degut als diferents entorns on es localitzen els diferents recursos patrimonials incorporats a la "Ruta Cultural d'al-Azraq", el que permetria el desenvolupament i la potenciació de tipologies de turisme complementàries:

La primera modalitat de mobilitat seria la de vehicles motoritzats ja que l'ús de la carretera permet arribar a la totalitat dels emplaçaments que formen part de la ruta i on no es disposa d'altres maneres d'arribar-hi tals com el transport ferroviari, així doncs, el desplaçament per carretera amb vehicle a motor suposa la modalitat més idònia en aquests casos.

Una tipologia de turisme que permet incentivar aquest projecte és el cicloturisme i l'ús de les bicicletes com a transport per arribar als diferents punts que conformen la ruta turística, per recórrer tant els municipis com els recursos patrimonials que posseeixen.

Com a última modalitat de desplaçament destacable dins d'aquesta ruta seria la senderista, ja que molts dels recursos patrimonials es troben en entorns muntanyosos i naturals de referència, l'accés als quals es realitza, en la majoria dels casos per vies que formen part dels senders homologats, numerats i condicionats localitzats al País Valencià. Aquesta modalitat de desplaçament permet el desenvolupament d'altra tipologia complementària, en aquest cas l'anomenat turisme de naturalesa, l'emplaçament dels recursos de la ruta i el desplaçament a ells implica per als visitants un contacte directe amb el patrimoni cultural i l'entorn natural que l'envolta.

Cal destacar, que a vistes de futur i després d'un pertinent estudi detallat, es podria començar a buscar la implementació i homologació d'un sender de llarg recorregut, que agrupara i readaptara les diferents rutes senderistes ja existents

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

en els diferents recorreguts que formen la "Ruta Cultural d'al-Azraq", i el qual constara d'un sistema de senyalització propi i adaptat.

En el cas del senderisme i cicloturisme, les plataformes com Wikiloc poden suposar una eina de gran utilitat aprofitant les noves tecnologies, per a l'emmagatzematge i compartició de rutes senderistes i de bicicleta a entorns naturals i a l'aire lliure a través d'un complet sistema de georeferenciació que permet als usuaris veure i seguir les rutes establertes per altres usuaris amb informació molt completa.

5.7. Proposta de mitjans interpretatius

Com ja s'ha destacat anteriorment, entre els objectius fonamentals que persegueix la posada en marxa de la ruta proposada dins aquest treball, són la difusió i divulgació de la figura històrica d'al-Azraq, del seu paper en el procés de la conquesta catalanoaragonesa en les terres al sud del Xúquer durant el s. XIII i el naixement de l'antic Regne de València, i també la del patrimoni cultural associat. Per fer-ho possible, és indispensable acostar la informació als visitants d'una manera efectiva, clara, didàctica i accessible a través de tot un seguit de mitjans interpretatius, que s'especificaran a continuació en una proposta per al cas particular d'aquesta ruta, tenint en consideració els mitjans interpretatius generals i bàsics amb els que hauria de comptar en primera instància la ruta, a falta d'un posterior consens amb els municipis i un anàlisi en més profunditat de les necessitats interpretatives dels municipis i recursos, que s'hauria de realitzar en cas d'implementar-se la ruta cultural proposada en aquest treball.

5.7.1. Mitjans interpretatius personals

Els mitjans interpretatius personals es caracteritzen per existir una relació personal directa, ja que seran aquells on la tasca d'intermediació entre els visitants i la informació dels diferents recursos la realitzen persones, en aquest cas es proposa la implementació d'aquests mitjans:

- **Recorreguts guiats:**

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Actualment, ja existeixen diferents indrets on es troben disponibles visites guiades durant part o tot l'any, tals com el castell de Bolbait, el castell-Palau dels Comtes de Cervelló d'Anna, el castell i la ciutat de Xàtiva, el castell de Montesa, el poble de Llutxent, el castell de Xixona, la ciutat d'Alcoi i les seues muralles, el castell de Fornà, el castell de Finestrat, i els pobles de Cocentaina i Biar. En aquests casos, seria adient implementar i incorporar a les visites i recorreguts ja existents un contingut temàtic referent a la figura d'al-Azraq perquè els guies/intèrprets puguen transmetre tota la informació referent als visitants.

Als llocs on actualment no hi ha disponibles visites guiades, podria començar-se per la creació de visites guiades puntuals amb una programació setmanal organitzades pels ajuntaments dels municipis, sobre tot d'aquells que ja disposen d'una oficina de turisme, encara que siga mancomunada, tals com les valls d'Alcalà i Gallinera, epicentres de la història d'al-Azraq o Muria. Altres municipis en canvi, disposen de poblacions amb oficina de turisme properes amb les que poden comptar per fer visites guiades de manera conjunta, tals com Finestrat i Polop, Biar i El Camp de Mirra, o Ròtova i Almiserà, sent Finestrat, Biar i Ròtova els pobles que compten amb Tourist Info.

• Visites i recorreguts dramatitzats:

Sumades a aquestes visites guiades convencionals, es podrien organitzar visites dramatitzades de manera puntual i en enclavaments que siguen de rellevància i en dates assenyalades com pot ser la celebració de les diferents festivitats dels moros i cristians, que tenen origen en els enfrontaments de catalanoaragonesos i andalusins al s. XIII, i tenen un important component de recreació històrica que enllaça directament amb la temàtica de la ruta d'al-Azraq. Les visites dramatitzades són una manera idònia i entretinguda d'acostar la història i els fets que envolten a al-Azraq al públic, sobre tot als més petits. Actualment, l'únic municipi proposat per a la ruta que, actualment, ja compta amb visites i recorreguts dramatitzats és Alcoi, concretament en la visita a les seues muralles, el qual no deixa de ser un emplaçament clau dins la ruta proposada en aquest treball.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

5.7.2. Mitjans interpretatius no personals

Per altra banda, els mitjans interpretatius no personals seran aquells són aquells que faran arribar la informació dels recursos de la ruta mitjançant sistemes de senyalització i unitats d'informació in situ permetent als visitants realitzar un visita lliure i autoguiada. . D'aquesta manera, s'establiran les línies generals per a la creació d'un model de senyalització i informació homogeni, propi i específic per a la "Ruta Cultural d'al-Azraq" que possibilita l'assoliment dels objectius de la ruta. A continuació, es proposa tot un seguit de diferents mitjans interpretatius bàsics (exemplificats a l'annex V) que haurien d'adaptar-se a l'entorn on estigueren ubicats amb el propòsit de no trencar l'estètica i de guardar de forma íntegra les característiques físiques del lloc. Al mateix temps, els materials que serà necessaris per a la instal·lació d'aquests mitjans haurà de ser d'un material rígid i resistent a les inclemències meteorològiques. Així doncs, es proposen els següents mitjans interpretatius no personals:

- **Cartells temàtics a l'entrada dels municipis:**

Implementació de cartellets temàtics amb el logotip de la "Ruta Cultural d'al-Azraq" als pilarets turístics de la marca "Comunitat Valenciana" que compten amb senyalització turística, i que es troben situats a les entrades dels municipis valencians, en aquest s'implementarien en els pilarets ja existents de la xarxa de municipis que formen part del recorregut de la ruta, a mode de distintiu i d'identificació. Aquests cartells haurien de tenir una mida aproximada d'uns 10 cm x 20 cm i ser de material metàl·lic o plàstic resistent.

- **Monòlits temàtics de la ruta cultural:**

Col·locació de monòlits temàtics a cadascun dels municipis de la ruta, a localitzacions visibles dels cascs urbans on ja hi haja senyalització turística de referència. Aquests monòlits que comptaria amb informació introductòria de la relació del patrimoni o del municipi en sí, amb la figura d'al-Azraq, amb els recursos enumerats, un codi QR vinculat a la pàgina web de la ruta amb més informació relativa al municipi i a la resta de recursos de la ruta. I per últim, un mapa genèric de la ruta amb la ubicació del municipi concret.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Atenent que nombrosos recursos dels que disposa la ruta es troben en entorns fora dels nuclis urbans dels municipis als quals pertanyen, situant-se en turons, tossals o muntanyes, serà necessari l'accés per rutes senderistes locals. En els punts de començament d'aquestes rutes locals de senderisme hi ha, en la majoria dels casos, uns panells d'informació genèrica sobre les mateixes. Resultaria propici la implementació d'aquests monòlits temàtics també on s'ubiquen aquests panells informatius de punt de partida de sendes i rutes locals, que es complementaria amb la senyalització orientativa temàtica i els panells informatius *in situ* dels recursos patrimonials que posen de manifest la seua relació amb la temàtica central de la "Ruta Cultural d'al-Azraq". La seua mida hauria de ser aproximadament 1,65 m x 1 m, i de material metàl·lic amb la impressió sobre pedra esmaltada.

- **Senyalització orientativa temàtica**

En aquest cas, serà necessari distingir entre la senyalització orientativa que dirigisquen a recursos situats dins del casc urbà dels municipis i aquells recursos situats fora d'ell, és a dir, dins d'entorns naturals, ja que les necessitats orientatives i la senyalització variaran lleugerament depenent de l'espai on se situa el recurs al que dona accés.

Així doncs, en espais urbans serà necessari implementar una senyalització homogènia en els recursos que pertanyen a la ruta cultural, adaptant la senyalització ja existent, i en el cas de ser inexistent, implementant-la segons la imatge de marca turística que posseeix la ruta. Les seues mides dependrien del lloc de col·locació seran de 1x0,35 metres, igual que el seu material, que variaria segons la senyalització ja existent perquè garde la coherència de l'entorn.

Per altra banda, es poden trobar altres senyalitzacions que marquen la direcció i la distància cap als recursos durant el trajecte de les sendes locals, en aquest cas, caldrà readaptar i implementar, en cas de mancança, senyals direccionals adaptades a la imatge de la ruta turística. La seua mida aproximada seria de 10 cm x 35 cm, i el seu material serà de plàstic rígid o fusta, depenent de l'entorn.

- **Panells informatius temàtics *in situ*:**

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Amb el propòsit d'acostar la història i la informació del patrimoni que envolta a la figura d'al-Azraq, serà necessària la implementació de panells informatius temàtics de la ruta cultural en la mateixa ubicació dels diferents recursos turístics, si és possible al punt d'accés als mateixos. Aquests panells informatius s'hauran d'adaptar al seu entorn, segons siga en un recurs situat en el casc urbà d'alguna població, o en canvi, a entorns oberts i naturals. En ells figuraria la informació de manera ordenada, amb el logotip de la ruta, la informació que la relaciona amb la temàtica de la ruta cultural, així com un codi QR, com en els monòlits informatius, per accedir a informació addicional. La mida de l'estructura del panell seria de fusta, amb 1,85 metres d'alt des del terra i 1,5 metres d'amplària els pals travessers. El marc del contingut del panell serà de 0,85 x 1,5 metres, i el material del panell seria metàl·lic amb una placa serigràfica de pedra esmaltada adossada.

6. Model de gestió i governança turística proposat per a la "Ruta Cultural d'al-Azraq"

En aquest apartat, es procedirà a establir les bases del model de gestió i governança que es planteja per a la "Ruta Cultural d'al-Azraq", que tindrà un marcat caràcter col·laboratiu, participatiu i de consens entre tots els agents implicats en la planificació, l'execució i posterior seguiment de la ruta cultural proposada. Així doncs, a continuació, es detallaran, els principals agents públics, privats i socials que estaran involucrats en la gestió de la "Ruta Cultural d'al-Azraq", i el rol que desenvoluparan dins d'ell.

Cadascun dels grups d'interés d'àmbit públic, privat i social que estan implicats en els processos d'implementació de polítiques turístiques, representa diferents interessos i punts de vista de la realitat local i comarcal, així doncs, la presència d'aquests grups en la gestió i la governança turística duta a terme per part de les administracions públiques, és essencial per garantir una fórmula de cooperació i consens entre totes les parts implicades, enfocant el projecte cap als principis de desenvolupament sostenible, responsable i acordat amb totes les parts implicades dins la "Ruta Cultural d'al-Azraq".

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

6.1. Institucions públiques gestores

Primerament, amb el propòsit d'un correcte aprofitament i rendiment dels productes turístics, i en aquest cas, d'una ruta de caràcter turístic-cultural és necessari que es gestione principalment des de l'àmbit públic i de forma conjunta per diferents entitats i administracions pertanyents a diferents nivells competencials dins del País Valencià, ja que la finalitat que persegueixen és la de satisfer l'interés general, i al mateix temps possibilitarien una correcta posada en marxa del projecte i unes tasques de gestió eficients.

6.1.1. Turisme Comunitat Valenciana

Es proposa, en primera instància, que atenent a l'ample marc territorial supracomarcal i supraprovincial al que pertany la iniciativa, al gran nombre d'agents socials, econòmics i administratius involucrats, i a l'especificitat de la demanda potencial, el projecte de la "Ruta Cultural d'al-Azraq" fora executat seguint l'estratègia Creaturisme de Turisme Comunitat Valenciana. Aquesta institució és l'ens públic depenent de la Generalitat Valenciana encarregat d'exercir les competències autonòmiques en matèria turística al País Valencià, és a dir, l'execució de les polítiques turístiques públiques referents a l'ordenació, planificació, promoció i innovació de l'activitat turística al territori valencià, a més de fomentar que aquesta siga ètica i sostenible.

D'aquesta manera, es proposa que Turisme Comunitat Valenciana siga l'ens gestor principal de la "Ruta Cultural d'al-Azraq", del mateix mode que ho és d'altres programes de turisme cultural que han sigut executats dins del grup d'acció de Mediterrani Cultural que incorpora itineraris, rutes i xarxes culturals, que ja han sigut especificats anteriorment, com són la "Ruta de la Seda", "Territori Borja", la "Ruta del Grial" i les "Rutes Jaume I", i que han resultat ser fórmules eficients de gestió d'aquests productes turístics culturals. No obstant, donades les característiques d'aquesta ruta cultural, les tasques de gestió seran compartides i coordinades amb els patronats de turisme de les diputacions de València i Alacant, i els ajuntaments i mancomunitats dels municipis que formen part de la ruta cultural.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

6.1.2. Patronats provincials de Turisme

El Patronat de Turisme de la Costa Blanca i el Patronat de Turisme de València, són els dos organismes autònoms de caràcter turístic de les Diputacions d'Alacant i València, respectivament. Les seues funcions principals són les de la de promoció, coordinació i foment de l'activitat turística a nivell provincial i supramunicipal. Aquestes institucions formen part del consorci encarregat de les tasques de gestió del "Camí del Cid", una de les rutes turístic-culturals més importants que s'han dut a terme a nivell estatal. Al mateix temps, aquestes diputacions han desenvolupat projectes semblants dins l'àmbit de les seues competències tal com les rutes dels "100 Castells de la Costa Blanca", que ja s'ha destacat prèviament

Així doncs, les Diputacions de València i Alacant, a través dels seus respectius patronats provincials de turisme, haurien de participar en les tasques de gestió de la "Ruta Cultural d'al-Azraq", ja que l'itinerari transcorre per comarques i municipis d'ambdues províncies. La funció principal que desenvoluparien la de coordinar tasques de gestió d'aquesta ruta cultural amb Turisme Comunitat Valenciana, sobre tot en aquelles tasques que tenen a veure amb la delimitació, l'activació i la promoció turística de la ruta cultural. Exercirien doncs, com a partícpis en el procés de gestió com a institucions de recolzament, complementarietat i patrocini.

6.1.3. Consorci de les Comarques Centrals Valencianes

Un agent de l'administració pública important és el Consorci de les Comarques Centrals Valencianes, un ens públic engloba a huit de les nou principals Comarques Centrals Valencianes (La Marina Alta, la Safor, l'Alcoià, el Comtat, la Vall d'Albaida, la Costera i la Canal de Navarrés), i que funciona com una entitat per al debat i la planificació de polítiques comunes i íntegres en el marc de les comarques centrals que abraça matèries de comerç, indústria, innovació, medi ambient i turisme. Al 2017 aquest consorci va presentar un Pla de Dinamització per a les comarques centrals amb el turisme com un dels punts clau i dins del qual constava de vàries actuacions en les que destacava la de fomentar les

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

sinergies dels recursos i els atractius del territori, i la creació d'itineraris turístics propis en el marc d'aquestes comarques. Així doncs, aquesta institució és clau per a la posada en marxa de nous projectes que potencien la unitat del territori de les comarques centrals i trenque amb les divisions provincials.

En el cas d'aquesta entitat, no ostentarà un rol directe pel que fa a les tasques de gestió de la "Ruta Cultural d'al-Azraq", ja que no formen part de la entitat la comarca de la Marina Baixa, i les subcomarques de la Vall de Biar i la Foia de Xixona, territoris per on transcorre també la ruta cultural. No obstant, serà una entitat clau pel que fa a la potenciació de les relacions i les sinergies interinstitucionals de diferents nivells competencials, i també la coordinació de les accions i les polítiques dins del seu àmbit d'actuació relatives a la ruta cultural.

6.1.4. Ajuntaments i mancomunitats

Els ajuntaments dels 31 diferents municipis pels quals transcorre el traçat final de la ruta cultural són les institucions que, en primera instància, assumeixen les competències públiques de turisme dins de seu àmbit municipal. Existeixen diferents models de gestió turística local que varia segons el municipi. Hi ha casos en què el consistori disposa d'una àrea bàsica i limitada de turisme, com és el cas dels municipis més petits com Murla, Tollos, Fageca o Castells de Castells o El Camp de Mirra, molts d'aquests municipis tenen una gestió turística mancomunada, tal com es veurà. Per altra banda, la gran part d'ajuntaments dels municipis que formen part de la ruta cultural disposen dins l'administració local d'una regidoria i àrea específica per a l'activitat turística més consolidada tals com Llutxent, Ròtova, Anna, Biar Xixona, entre altres. En darrer lloc, en altres municipis les tasques de gestió es duen a terme a través d'organismes autònoms o altres entitats dependents dels ajuntaments que poden ser en d'un únic municipi, aquest és el model més comú en els municipis més grans com Xàtiva o Alcoi.

A nivell comarcal i supramunicipal també estan presents diferents mancomunitats comarcals, i fins i tot subcomarcals, formades per diversos municipis, que a través d'aquests organismes, poden fusionar i unir diferents serveis i activitats de gestió

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

d'àmbit supramunicipal, en aquest cas, també en matèria turística, i de les quals formen part molts dels municipis que formen part de la "Ruta Cultural d'al-Azraq". En primer, cal destacar lloc la Mancomunitat Cultural de la Marina Alta, que incorpora tots els municipis de la comarca, la Mancomunitat de Serveis Socials i Turisme de Pegò i les Valls, que aglutina a Pegò, L'Atzúbia i les Valls d'Ebo, Gallinera i Alcalà, i la Mancomunitat Intermunicipal de la Vall del Pop que inclou a Alcalalí, Benigembla, Xaló, Llíber, Murla, Parcent, Senija i Benissa. A la Safor, es troba la Mancomunitat de Municipis de La Safor que agrupa Ròtova i Almiserà entre altres. Altres mancomunitats individuals en el seu àmbit serien la Mancomunitat de Municipis la Vall d'Albaida i la Mancomunitat de Serveis Socials i Culturals de la Marina Baixa, que engloben als municipis de les seues respectives comarques.

També hi han mancomunitats que agrupen varies comarques, o municipis de diferents comarques, com la Mancomunitat de l'Alcoià i el Comtat que aglutina 16 municipis de les comarques l'Alcoià i el Comtat, i la Mancomunitat de Municipis de la Costera-Canal, que agrupa alguns municipis de la Costera i alguns altres de la Canal de Navarrés. També és el cas de la Mancomunitat de El Xarpolar, encara que amb una activitat molt limitada, està integrada per 27 municipis de tres comarques diferents com són del Comtat, l'Alcoià i la Marina Alta.

En aquest sentit, les mancomunitats i els ajuntaments destacats són essencials per a la gestió turística local de la ruta cultural en matèries com la promoció turística local, les tasques d'informació als visitants, el recolzament en les tasques de la comercialització de Turisme Comunitat Valenciana i patronats de turisme, assegurar la qualitat i el bon funcionament de la ruta dins les seues competències municipals, i la gestió turística sostenible del patrimoni històric-cultural i natural local.

6.2. Associacions veïnals i participació cívica

Les associacions o federacions veïnals dels diversos municipis que recorrerà la ruta, degut a que el paper d'aquestes institucions és clau, tant en termes de participació democràtica i ciutadana, com en representació de la població local,

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

sent-ho també com un espai de debat ciutadà i en altres casos, com un altaveu per als mateixos i per marcar posicions i pensaments consensuats amb les altres institucions. Així doncs, des de les administracions públiques principalment cal donar veu a les associacions i federacions veïnals dels municipis per on transcorre la ruta, perquè la comunitat local estiga representada en els processos d'implementació de polítiques turístiques, com és el cas de la ruta cultural plantejada en aquest treball, ja que és indispensable per prevenir i evitar tant com siga possible els impactes negatius del turisme en el patrimoni i la població local. Si les actuacions i la presa de decisions estan consensuades amb aquests agents veïnals, una planificació insostenible de les polítiques és evitable i es garantirà una gestió democràtica de la ruta cultural que empodere i li done protagonisme a la comunitat local.

6.3. Agents culturals i socioculturals

Per altre costat, cal destacar les associacions de caràcter cultural i sociocultural, que tenen diferents propòsits i funcions, i les quals també han de ser participants en el procés de gestió. Les associacions són les estructures a través de les quals la societat s'articula, s'organitza i actua conjuntament en pro de satisfer necessitats socials i d'alguna causa determinada causa, en aquest cas, la defensa i el foment de la posada en valor i conservació del patrimoni cultural i natural dels municipis que conformen les CCV, per tant, són també espais de participació social directa a la que s'han de veure representats. Sumades a les anteriors, són destacables les associacions socioculturals, tals com les de Festes de Moros i Cristians, on hi ha associacions i federacions festives que agrupen i organitzen a les persones integrades a les anomenades "filades", són les que mantenen viva la festa i el seu sentit de ser, donat el cas que s'han incorporat nombroses d'aquestes festivitats com a recursos immaterials de la "Ruta Cultural d'al-Azraq", seria interessant comptar amb les seues aportacions i punts de vista

6.4. Empreses turístiques i comerç local

Altres agents de vital importància són les associacions de caràcter econòmic i empresarial de l'àmbit turístic que agrupen a tot el teixit productiu de l'activitat

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

turística dins el sector privat dels diferents indrets de les CCV. En primer lloc existeixen diverses associacions que aglutinen l'empresariat turístic de les diferents comarques centrals sent les més destacables: l'Associació Empresarial Hostalera de Benidorm i la Costa Blanca a la Marina Baixa, l'Associació d'Empresaris d'Hostaleria i Turisme de La Safor, l'Associació d'Hostaleria i Turisme de la Marina Alta i la Costa Blanca, l'Associació de Turisme d'Alacant Interior, l'Associació d'Empresaris Xàtiva i Costera i l'Associació d'Empresaris de Turisme de l'Alcoià, El Comtat i la Foia de Castalla.

A banda d'aquestes associacions que agrupen a la major part de les empreses turístiques de les CCV, també serà necessari comptar amb les empreses del sector turístic de caràcter independent que no estiguen adherides a cap d'aquestes associacions, sobre tot en els municipis més petits. Sumats als anteriors, caldrà tenir en consideració també a les associacions locals de comerç que aglutinen en la seua majoria a les xicotetes i mitjanes empreses que també complementen l'oferta turística dels municipis i que també s'han de veure representades en les preses de decisions i l'execució de les polítiques turístiques.

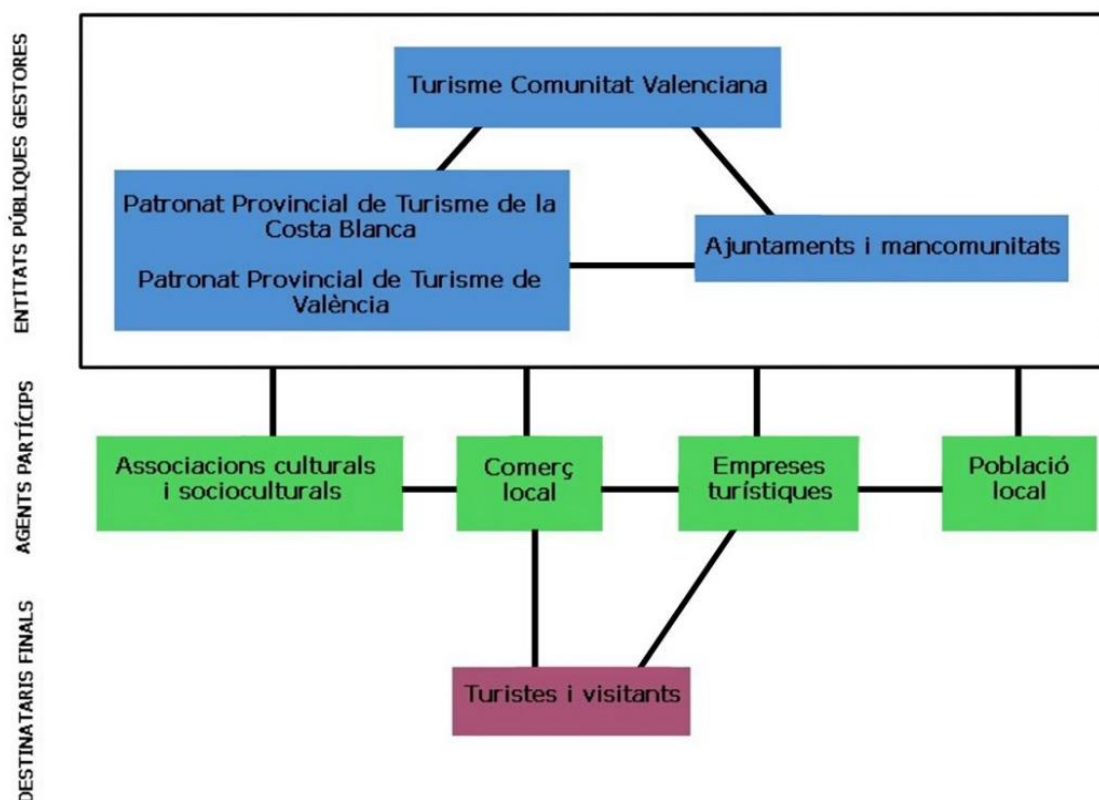
6.5. Interrelacions entre els agents involucrats en el procés de gestió i governança

Detallades dins la il·lustració 12, es poden observar les interrelacions que s'haurien d'establir entre els diferents actors involucrats en la "Ruta Cultural d'al-Azraq". Les entitats encarregades d'aquesta ruta serien Turisme Comunitat Valenciana, els patronats provincials de turisme de València i Alacant, i els ajuntaments i les mancomunitats dels municipis que formen part del recorregut, que haurien d'establir sinergies i un procés de coordinació per portat endavant el procés gestor i les accions pertinents, que a la seua vegada, han d'estar consultades i pactades amb els principals agents participants en les preses de decisions com són els comerços locals, associacions culturals i socioculturals, empreses del sector turístic i la població local, articulada en les diferents associacions veïnals. En última instància, els visitants seran els qui tinguen una relació més directa amb el comerç local i les empreses del sector turístic com els

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

allotjaments i restauració durant la seua visita als recursos de la ruta cultural plantejada.

En síntesi, és necessari destacar que des del sector públic conformat per Turisme Comunitat Valenciana, els patronats de turisme de les diputacions de València i Alacant, juntament amb els ajuntaments i les mancomunitats, i la coordinació del Consorci de les Comarques Centrals Valencianes, s'incorporen en la gestió de la ruta cultural als agents socials, econòmics i culturals anteriorment destacats amb el propòsit d'obrir el procés de desenvolupament, concreció, execució, i posterior seguiment del producte turístic cultural que suposarà la "Ruta Cultural d'al-Azraq", així com les diferents accions per fer-lo possible, fomentant així l'adhesió del teixit associatiu cultural, empresarial i social perquè es garantisca que aquest programa té un vertader caràcter participatiu i consensuat entre totes les parts implicades i es base en els principis de desenvolupament sostenible.

Il·lustració 12: Mapa de relacions entre entitats gestores, participants i els visitants.

Font: Elaboració pròpia.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

7. Pla de comercialització de la "Ruta Cultural d'Al-Azraq"

7.1. Matriu DAFO de la ruta cultural

Debilitats	Amenaces
<ul style="list-style-type: none"> • Escassa oferta turística en alguns dels municipis que conformen la ruta. • Necessitat d'una forta inversió per part de les Administracions Públiques. • Complexitat en el sistema de senyalització i unitats d'informació dels municipis i recursos turístics de la ruta. • Necessitat recuperació i restauració d'alguns recursos de la ruta cultural. • Marc territorial pel que transcorre dividit en dos unitats provincials diferents, que repercuteix en divisió de competències per a la seua gestió. • Desconeixença per part del públic del personatge històric sobre el que s'ha basat la ruta. • Alguns dels municipis tenen un ubicació geogràfica més aïllada. • Escàs desenvolupament de les relacions interinstitucionals entre Consorci de les CCV, Diputacions i Generalitat Valenciana. 	<ul style="list-style-type: none"> • Existència dins l'oferta turística del País Valencià d'un gran nombre d'altres rutes turístic-culturals ja comercialitzades. • Deteriorament del patrimoni incorporat a la ruta. • Fragilitat i inestabilitat econòmica- • Context marcat per la crisi sanitària provocada pel COVID-19 • Limitada xarxa de transport públic entre els municipis que formen part de la ruta. • Abundant competència per la proximitat de regions amb productes culturals similars.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Fortaleses	Oportunitats
<ul style="list-style-type: none"> • Incorporació de municipis consolidats dins del turisme cultural com Xàtiva o Alcoi. • Producte que integra no solament patrimoni cultural, sinó també patrimoni natural per la ubicació de molts dels recursos de la ruta. • Model de gestió col·laboratiu i consensuat entre els agents públic, privats i socials. • Redistribució dels fluxos turístics del territori comptant amb municipis amb menys desenvolupament turístic. • Producte d'escassa estacionalitat, es podent-se recórrer els municipis de la ruta durant qualsevol moment de l'any. • Gran part dels recursos patrimonials culturals integrats en la ruta protegits (declaració de BIC), conservats, i en molts casos, restaurats. 	<ul style="list-style-type: none"> • Consolidació del turisme cultural com una tipologia turística en auge • Despesa mitjana diària del turista cultural superior a la d'altres tipologies de turista • Complementarietat de la ruta d'al-Azraq amb altres amb les que comparteix recursos patrimonials com les "Rutes Jaume I" o "Camí del Cid". • Possibilitat de realitzar la ruta en diferents períodes al llarg del temps. • Proximitat geogràfica a pols turístics consolidats com València, Gandia, Dénia o Benidorm. • Potenciació del turisme de proximitat.

7.2. Objectius del pla

Es proposa que les estratègies proposades en el pla de comercialització de la "Ruta Cultural d'al-Azraq" es basen en l'assoliment dels següents objectius:

- Potenciar i consolidar el turisme cultural a les Comarques Centrals Valencianes, particularment als municipis que formen part de la ruta cultural, perquè esdevinga una destinació competitiva dins d'aquesta tipologia de turisme.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

- Promocionar i donar a conèixer el patrimoni cultural i natural dels diferents municipis incorporats a la ruta cultural.
- Oferir un producte de turisme cultural capaç de diversificar i dinamitzar l'economia local dels municipis de les CCV per les quals transcorre la ruta cultural, i que aporte beneficis a la comunitat local.
- Establir els diferents canals de distribució directes i indirectes pels quals es farà arribar la "Ruta Cultural d'al-Azraq"
- Apostar per un model participatiu i col·laboratiu entre tots els agents involucrats, que reforçant un model gestió que vaja més enllà de les divisions provincials i comarcals.
- Crear consciència i identitat de marca, sent capaç de suscitar l'interés del públic objectiu i persuadir-lo per la realització de la ruta.
- Comunicar al públic objectiu la creació de la ruta i la possibilitat de la seua realització, proporcionant tota la informació necessària sobre les característiques de la ruta com són els municipis, els recursos visitables i el seu accés, els recorreguts i la història que reuneix aquest producte turístic cultural.
- Atraure novament i fidelitzar els visitants dels municipis i recursos de la ruta cultural, oferint-los un nou enfocament i una activitat diferent que poden realitzar.

7.3. Proposta de valor i característiques del producte

La "Ruta Cultural d'al-Azraq" és una xarxa temàtica estable d'enclavaments patrimonials ubicats a diversos municipis de les Comarques Centrals que gira al voltant de la figura central d'al-Azraq "el Blau", on es combina la riquesa patrimonial amb la diversitat paisatgística del territori on s'emmarca. D'aquesta manera, el producte central consisteix en la visita dels diferents municipis i recursos incorporats a la ruta cultural que segueixen les petjades en la història del personatge d'al-Azraq i el llegat que ha perdurat fins al nostres dies, a través de set recorreguts diferenciats i temàtics que faciliten als turistes la manera de realitzar la ruta que més s'ajuste a les seues necessitats. Cal assenyalar, que a banda de les "Rutes Jaume I", seria l'única proposta de turisme cultural al País

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Valencià que compta amb un important patrimoni i llegat del procés de conquesta catalanoaragonesa del s. XIII, que basa en un personatge històric d'origen andalusí.

Per altra banda, la "Ruta Cultural d'al-Azraq" incorporarà tot un seguit de productes complementaris juntament amb el central anteriorment descrit, que estarà constituït pels següents:

- Visites guiades temàtiques i recorreguts dramatitzats en els punts més importants que formen part de la ruta cultural.
- Marxandatge temàtic de la ruta, i dels recursos patrimonials i municipis incorporats dins d'ella.
- Oferta complementària d'establiments de restauració i allotjaments adherits a la ruta cultural.
- Publicacions i guies temàtiques sobre el personatge central de la ruta i el patrimoni cultural lligat a ell.
- Salconduit del "Territori al-Azraq": Constaria d'un document o credencial gratuït que es podria adquirir de manera gratuïta en oficines de turisme i establiments autoritzats, i els quals els visitants podrien segellar el seu pas a cada parada o municipi dels recorreguts, i amb el qual podrien accedir a descomptes en els negocis i establiments adherits a la ruta.

7.4. Estratègia de diferenciació i posicionament

Primerament, s'utilitzarà una estratègia de diferenciació per a la comercialització de la "Ruta Cultural d'al-Azraq" que tractarà de traslladar als usuaris el concepte i la imatge d'autenticitat i singularitat d'aquesta ruta cultural front a altres productes turístics culturals semblants, és a dir, els competidors, i com una opció capaç de satisfer plenament les necessitats d'oci i esbarjo dels visitants potencials.

Així doncs, la "Ruta Cultural d'al-Azraq" tractarà de diferenciar-se en base als seus propis atributs, com pot ser, en primera instància, l'aura de misteri, però també, la transcendència que envolta al personatge d'al-Azraq i els fets que l'envolten dins la història valenciana, sent l'única proposta existent per conèixer-

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

la a fons i d'una manera única per descobrir aquesta figura històrica i el seu llegat. Al mateix temps, a banda del ric patrimoni que incorpora la ruta, declarats en gran part com a Bé d'Interés Cultural, també es destacaran els diferents entorns i espais pels quals transcorre la ruta, en la seua majoria emplaçaments naturals o xicotets municipis on regna la serenitat i la calma propis d'aquests indrets, sent aquest una opció per allunyar-se dels nuclis urbans saturats per conèixer d'una manera diferent i única l'interior del territori del País Valencià. Finalment, la diversitat patrimonial, material i immaterial amb festes com els Moros i Cristians d'Alcoi i la Fira de Tots Sants declarades Festa d'Interés Internacional, i la riquesa paisatgística única de les Comarques Centrals Valencianes seran altres dels atributs principals que es destacaran dins d'aquesta estratègia.

Juntament amb la estratègia de diferenciació descrita, s'emprarà també una estratègia de posicionament per a la comercialització de la "Ruta Cultural d'al-Azraq". L'estratègia de posicionament estarà fonamentada en dos factors principals, per una part, per les seues característiques, posicionant-se així com un producte turístic cultural que constitueixca una opció convenient, propícia i organitzada per descobrir o redescobrir molts dels indrets que formen part de les Comarques Centrals Valencianes, que engloba diferents recursos patrimonials en torn a una figura històrica com és la d'al-Azraq, amb una història digna de conèixer. Per altra banda, el posicionament d'aquest producte, vindrà donada pel tipus de públic objectiu al qual es dirigeix, que es caracteritza per un interès per conèixer la història valenciana, de realitzar activitats a l'aire lliure i conscienciada amb el valor patrimonial de la cultura i del medi ambient.

7.5. Públic objectiu i perfil de la demanda potencial

A continuació, es procedirà a concretar tant el públic objectiu com la el perfil de la demanda potencial als quals anirà dirigit el producte turístic cultural i totes les accions del procés de marketing i comercialització. En aquest cas concret, s'ha realitzat una segmentació de mercats de consum per a la selecció del target, diferents característiques o trets que faran d'eixe segment concret, la demanda

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

potencial i el més adequat per a consumir el producte de la ruta cultural plantejada.

Per a la segmentació dels mercats de consum turístic s'han tingut en compte les dades descrites en apartats anteriors relatives al perfil de turista cultural que rep el País Valencià. La primera d'aquestes dades és la procedència dels turistes residents a Espanya que van visitar el País Valencià el 2018, que en un 46,10%, gairebé la meitat són procedents del propi territori valencià, fet que posa de manifest que la demanda turística valenciana és la més important per al mercat turístic valencià. Per altra banda, cal destacar les activitats que realitzaven els turistes culturals de procedència nacional segons les dades del 2018, dels quals un 71,40% realitzaven activitats culturals (visites i altres), un 18% visites a àrees naturals i un 11% senderisme i muntanyisme. Pel que respecta a les activitats dels turistes culturals de procedència internacional, un 59,50% realitzaven activitats culturals (visites i altres), un 23% visites a àrees naturals i un 15,20% visites a destinacions rurals.

Tenint en compte aquestes dades, per a la definició del públic objectiu i la demanda potencial cap als quals va dirigit el producte turístic cultural, s'ha decidit combinar una segmentació geogràfica i psicogràfica, el propòsit de la qual és realitzar una segmentació multiatribut que englobe diferents criteris i trets que formen un segment més especialitzat i un perfil de demanda potencial que s'adapte de manera més concreta i precisa al producte.

En primer lloc, s'ha usat una segmentació geogràfica del mercat de caràcter regional per la importància de la mateixa demanda turística interna dels valencians, prenent, prenent per tant, com a marc la demanda potencial radicada al País Valencià, ja que es pretén arribar, en primera instància, a la demanda potencial ubicada dins del marc territorial valencià amb el propòsit d'impulsar un turisme de proximitat, i posteriorment s'aniria ampliant a una segmentació geogràfica més ampla segons els resultats.

Per altra banda, s'ha utilitzat una segmentació psicogràfica ja que permet conèixer en més profunditat al target o públic objectiu al que es dirigeix el

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

producte, entrant en contacte amb la part sensitiva dels usuaris. Així doncs, el target al que es dirigeix aquesta ruta cultural, serà el de l'anomenat turista cultural, és a dir, aquells usuaris que tinguen una motivació cultural per a la realització dels seus viatges o, que almenys, el factor cultural siga un dels components importants dins dels seus desplaçament i que tinguen interès per conèixer un període concret de la història valenciana, a través del llegat d'un personatge històric com és al-Azraq. A la vegada, aquest segment està caracteritzat per l'interès per la realització i el gaudiment d'activitats relacionades amb el senderisme, muntanyisme i activitats a l'aire lliure, dins d'espais naturals i rurals dins del territori valencià, i particularment, dins de les Comarques Centrals Valencianes.

7.6. Estratègies de producte i marca

Pel que fa a l'estratègia de producte que s'utilitzarà per a la ruta cultural serà la d'una estratègia de desenvolupament de producte turístic, ja que el que es pretén és llançar el producte dins dels actuals mercats turístics existents i incorporar-lo dins d'una sèrie de programes turístics ja executats per part de l'entitat gestora principal proposada anteriorment, tals com les "Rutes Jaume I", "Territori Borja", la "Ruta de la Seda" o la "Ruta Modernista" que formen part del grup de productes de turisme que s'emmarquen en Mediterrani Cultural, caracteritzats pel seu important component experiencial i la seua segmentació especialitzada. Així doncs, s'ha decidit actuar dins del mercat de turisme cultural actual al País Valencià, amb la introducció i la comercialització d'un nou producte que se sume als ja existents per diversificar la oferta dirigida al mateix tipus de públic objectiu.

Les accions de comercialització de la "Ruta Cultural d'al-Azraq" es desenvoluparan baix una marca única que representarà a aquesta ruta, i que constarà principalment d'un logotip que identifique la marca i la imatge del producte turístic-cultural. Per al logotip de la ruta cultural s'ha optat per un disseny en forma circular amb una vora exterior de color negre i un fons blau obscur com a referència directa al significat del sobrenom del personatge en el que es basa la pròpia ruta cultural, al-Azraq, en llengua àrab, "el Blau". La imatge central consta

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

d'una figura de perfil creada en base a una esfínx del cabdill andalusí que es troba a la localitat d'Alcalà de la Jovada, a la comarca de la Marina Alta, i sota aquesta representació, el títol de la ruta cultural en lletra de color blanc en contrast, i una tipografia inspirada en la cal·ligrafia àrab.

Aquest logotip identificatiu serà baix el que es desenvoluparà les tasques de comercialització, promoció i comunicació, i d'igual mode serà l'element distintiu que constarà en la senyalització turística i mitjans interpretatius en els recursos i municipis que formen part de la ruta, així com en el material de difusió i publicacions, el marxandatge de la ruta, el salconduit.

Il·lustració 13: Logotip de la "Ruta Cultural d'al-Azraq".

Elaboració pròpia.

7.7. Estratègies de distribució

En aquest apartat, s'especificaran els canals de distribució que s'utilitzarien per fer arribar i posar a l'abast la ruta cultural als destinataris finals i usuaris.

- **Portal web propi i oficial de la "Ruta Cultural d'al-Azraq":**

En primer lloc, s'establiria un canal directe de distribució a través d'una pàgina pròpia de la "Ruta Cultural d'al-Azraq" que, a banda d'una clara funció de

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

promoció i comunicació de la ruta cultural, permetera als usuaris accedir a tota la informació relativa a la ruta cultural, juntament amb informació i possibilitat de reserva online d'allotjaments i establiments de restauració. I del mateix mode, s'oferiria la possibilitat de reserva d'activitats com visites guiades i recorreguts dramatitzats integrats en la ruta. La creació d'aquesta pàgina web pròpia, suposaria així una eina integral i senzilla per a la distribució directa de la ruta cultural per als usuaris, permetent-los l'organització del seu viatge i la seua visita que més s'ajuste a les seues necessitats.

- **Oficines de turisme:**

En segon lloc, les oficines de turisme dels municipis integrats en la "Ruta Cultural d'al-Azraq" tindran també un paper fonamental com un altre canal de distribució directa amb la mateixa funció que la pàgina web de la ruta, oferint la possibilitat, no solament d'informar-se, sinó la de realitzar les reserves en establiments de restauració, allotjament i visites guiades en els recursos patrimonials.

- **Principals pàgines web turístiques del País Valencià:**

En tercer lloc, es potenciaria la presència en els principals portals web turístiques del País Valencià, tal com www.comunitatvalenciana.com, i també a les pàgines web dels municipis que formen part de la ruta cultural, i de manera més precisa si es disposa d'ells, dels portals web turístics d'alguns municipis i mancomunitats de municipis pels quals transcorre la ruta.

- **Agències de viatge minoristes i mixtes:**

Finalment, es tractarà de buscar el major recolzament possible de les agències minoristes i mixtes a nivell del País Valencià perquè la ruta turística fora inclosa com dels productes de turisme culturals més destacats, juntament amb els ja existents al territori valencià, dins dels viatges combinats o amb la possibilitat de realitzar visita planificada.

7.8. Estratègies de comunicació i promoció

A continuació, es detallaran les línies estratègiques de les tasques de comunicació i promoció del pla de comercialització de la "Ruta Cultural d'al-Azraq" amb els

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

objectius principals de donar a conèixer als visitants potencials la posada en marxa d'aquesta ruta cultural baix una marca que li atorgue una clara identitat, i, al mateix temps, fer arribar tota la informació, en diverses llengües a més de en valencià i castellà, necessària sobre les característiques i naturalesa d'aquesta ruta al públic objectiu.

- **Publicitat:**

Com a primer instrument de promoció per a la ruta cultural, es comptarà amb la publicitat, una de les ferramentes més importants i essencials en les tasques de comunicació i promoció de la "Ruta Cultural d'al-Azraq", i la qual es realitzaria a través de diferents instruments, com és en primer lloc, la creació d'anuncis que s'incloguen a través de banners a la premsa i altres publicacions de temàtica turística i cultural digitals. Per altra part, es podrien realitzar cartells promocionals perquè suscitara l'interés del públic i es difonguera la ruta cultural. Aquests cartells, en les llengües més requerides com són valencià, castellà i anglés, podrien ser col·locats en ubicacions estratègiques tals com les oficines de turisme, centres d'interpretació turística, establiments del sector turístic com allotjaments i restauració, i també els negocis locals.

- **Assistència a fires turístiques:**

Amb el propòsit principal d'establir connexions amb els diferents agents del sector turístic, així com visibilitzar i donar a conèixer la "Ruta Cultural d'al-Azraq" entre el públic, es procediria a la inclusió d'aquesta ruta cultural juntament amb les ja executades per Turisme Comunitat Valenciana, dins de la línia de programes de "Mediterrani Cultural", en les diferents fires turístiques de referència tal com la Mostra de Turisme Comunitat Valenciana que ja compta amb dos edicions i és la més important al País Valencià, la Fira de les Comarques de València Turisme que promociona el turisme de les comarques a la província de València, o la Fira Internacional de Turisme de Madrid que compta a una important delegació valenciana. La Comunitat Valenciana també ha comptat amb stands propis a altres fires internacionals de turisme de gran importància com son la World Travel Market de Londres i la Internationale Tourismus-Börse Berlin, on ha presentat la

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

seua oferta turística, entre ella, la referent a la de turisme cultural baix la ja anomenada marca de "Mediterrani Cultural, dins la qual també es podria incloure la "Ruta Cultural d'al-Azraq", en el cas de que posteriorment es vulguera ampliar l'àmbit geogràfic d'actuació, que en primera instància sols com seria a nivell del País Valencià.

• **Edició d'una guia central, fullets i altres publicacions relacionades:**

Amb la col·laboració i la coordinació de les diferents administracions públiques gestores d'aquest programa de turisme cultural, s'editaria una guia central de la "Ruta Cultural d'al-Azraq" que compte amb tota la informació històrica relativa al personatge central de la ruta i tota la resta d'informació de la ruta cultural en sí i dels seus recorreguts temàtics. Juntament amb aquesta guia central, es podrien editar fullets amb informació de la ruta més simplificada, i també es podrien realitzar publicacions temàtiques que aprofundisquen de manera més centrada en el personatge d'al-Azraq i el seu llegat històric que ha perdurat fins als nostres dies. Aquesta guia central, fullets i publicacions es podrien distribuir de manera online a través de la web i les xarxes socials, i també en diferents punts de la ruta com poden ser les oficines de turisme, i altres establiments autoritzats d'on no es disposara d'elles.

• **Creació de pàgina web pròpia oficial de la ruta i *social media*:**

Altra pota fonamental per a les tasques de comunicació i promoció és la presència online a través d'internet, així doncs, la "Ruta Cultural d'al-Azraq" comptaria amb una pàgina web pròpia i oficial, que no solament serà uns dels instruments centrals en les funcions de comunicació i promoció d'aquesta ruta cultural, sinó que també seria un dels canals de distribució directes del producte turístic cultural. El conjunt d'eines que s'emprarien per a la comunicació i promoció online de la ruta cultural es completaria amb la creació de perfils en les xarxes socials més utilitzades actualment com ho són Instagram, Facebook i Twitter, a través de les quals es mantenen un contacte molt més directe amb usuaris que hagen realitzat o que vagen a realitzar la ruta cultural, permetent, al mateix temps, la compartició de contingut referent a la ruta per les xarxes socials, i conèixer de

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

primera mà l'opinió, les impressions, els suggeriments i la resolució dels dubtes dels usuaris.

- **Realització de jornades temàtiques i col·laboració dels mitjans de comunicació:**

Per a l'aparició de la ruta cultural als mitjans de comunicació, sobre tot a nivell autonòmic valencià, es podrien realitzar una sèrie de jornades temàtiques i conferències de caràcter informatiu perquè els mitjans de comunicació es facen ressò de la seua posada en marxa, i així la ruta obtinga presència en la premsa escrita i digital. Al mateix temps, també es demanaria la col·laboració, d'À Punt Mèdia, és a dir, de la radiotelevisió pública autonòmica valenciana, amb la retransmissió de contingut que girara al voltant d'al-Azraq, personatge central de la ruta, que podria constar d'algun tipus de documental o aparició en algun dels programes de la graella actual de la televisió autonòmica.

- **Marxandatge temàtic:**

La realització de marxandatge temàtic de la ruta cultural suposaria la fabricació de material promocional que podria constar de pòsters, imants i clauers que s'exposarien en les oficines de turisme per a la seua adquisició, i per altra part, la realització de xapes amb imperdible, que foren temàtiques de cada municipi que forma part de la ruta i que s'entregarien als visitants a mesura que anaren segellant el seu salconduit en les oficines de turisme i altres establiments, a mesura que avancen en els recorreguts de la ruta cultural.

- ***Fam-trips:***

Per augmentar el coneixement d'aquest producte turístic cultural entre els treballadors de les entitats gestores de la ruta, oficines de turisme, agents empresarials adherits i intermediaris, es podria fomentar la realització de *fam-trips* o també anomenats viatges de familiarització pels recorreguts de la ruta o la visita als diferents recursos patrimonials que formen part dels itineraris de la ruta cultural.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

• Patrocinis:

Es faria una tasca de recerca de finançament per part del sector públic, proposant la col·laboració de ens públics tan importants com les diputacions de València i Alacant, que exercirien no solament de patrocinadores, sinó que també com a part de les entitats que gestionarien aquesta ruta cultural. A la vegada, també es fomentaria el patrocini des del sector privat, que tingueren voluntat per fomentar la cultura i el turisme propi del País Valencià, i on entrarien des de empreses del sector turístic adherides a la ruta, a altres que lliurement vulgueren col·laborar amb la posada en marxa d'aquest programa de turisme cultural.

8. Conclusions

A l'inici del present treball final de màster es van marcar com a objectiu principal la creació i el disseny d'una ruta cultural basada en una figura històrica com al-Azraq que constituïra un projecte de turisme cultural capaç d'articular baix un mateix programa gran part de l'oferta patrimonial i turística-cultural de gran part del territori de les Comarques Centrals Valencianes. Així doncs, amb la realització d'aquest treball de final de màster s'ha assolit tot un seguit de conclusions.

Primera. El turisme cultural és una tipologia de turisme difícil de definir pels seus amplis components, que té en el patrimoni cultural, la seua adaptació turística i posterior comercialització i posada a l'abast dels visitants la base per al desenvolupament de projectes turístic-culturals, moltes vegades articulats a través d'itineraris i rutes culturals, i que s'han de basar en criteris de sostenibilitat, sent capaços d'acostar el patrimoni i la història als visitants a través d'uns mitjans interpretatius adequats i adaptats a les necessitats concretes dels recursos.

Segona. El turisme cultural és, al mateix temps, una tipologia turística en procés de creixement i consolidació a nivells internacional i estatal, i que en el cas particular del País Valencià, també ha anat cobrant importància, donant lloc a la posada en marxa de programes de turisme cultural, i de natura semblant a la que es planteja en aquest treball, com són les "Rutes Jaume I", "Territori Borja", les "Rutes dels 100 Castells de la Costa Blanca" o els "Camins del Cid", que han reforçat l'oferta turística i cultural valenciana ja consolidada, però que no obstant,

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

han estat marcades en el seu desenvolupament i execució pels límits territorials i competencials de les diferents administracions públiques turístiques al País Valencià, concentrant-se en connectar nuclis turístics més grans i consolidats i posant de manifest una escassa relació i coordinació interinstitucional en la planificació i execució de les polítiques turístiques, i en particular, de la posada en marxa d'iniciatives en turisme cultural.

Tercera. S'ha observat com les anomenades Comarques Centrals Valencianes, que han sigut el marc i l'escenari de desenvolupament de la "Ruta Cultural d'al-Azraq", constitueixen una regió del País Valencià sense un status administratiu propi, tanmateix, és un territori que forma una clara unitat històrica, geogràfica, territorial i econòmica diferenciada de la resta del País Valencià, sent per tant un territori funcional i estratègic per la planificació, execució i gestió de programes turístics, i particularment de turisme cultural com el proposat en aquest treball, tenint aquestes comarques a la vegada, una consolidada i sòlida oferta turística que permeta el seu desenvolupament.

Quarta. El projecte de turisme cultural que s'ha proposat en aquest treball de final de màster ha suposat, per primera vegada, integrar dins d'una mateixa iniciativa i de manera ampla tot aquell patrimoni relacionat amb Muhammad Abū 'Abd Allāh Ibn Hudhayl o al-Azraq "el Blau", una de les figures històriques valencianes més desconegudes de la història valenciana i a la vegada envoltat d'una aura de misteri i llegenda, però transcendental en el transcurs de la conquesta de les terres meridionals valencianes per part del rei Jaume I, i el que va suposar per al naixement de l'antic Regne de València durant el s. XIII.

Així doncs, aquesta iniciativa permet connectar el patrimoni material, i en menor mesura immaterial, relacionat amb la història d'al-Azraq de 31 diferents municipis de les Comarques Centrals Valencianes, tots ells inventariats, a través de 7 recorreguts temàtics diferenciats, que compten amb diverses modalitats de desplaçament i modalitats de turisme com l'itinerant i el senderisme, segons la localització dels recursos, i que comptaria amb un sistema de mitjans interpretatius i senyalització turística temàtics i propis d'aquesta ruta cultural.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Cinquena. És necessari un model de gestió i governança de la "Ruta Cultural d'al-Azraq" amb un marcat caràcter col·laboratiu, consensual i participatiu per garantir que la iniciativa fomenti un turisme sostenible i responsable, que compte amb tots els agents involucrats del projecte, i que al mateix temps, comparteixen interessos en la posada en marxa d'aquesta ruta turística, que estaria impulsada principalment des del sector públic ja que és funció dels agents públics la persecució i la garantia de l'interés general, i al mateix temps, correspon a aquests agents la gestió i la posada en marxa de les polítiques turístiques al País Valencià, i la posada en marxa, conservació i protecció del patrimoni. Així doncs, serà necessari que aquest projecte compte amb l'impuls de les administracions públiques, i que aquestes consensuen i pacten la concreció, la execució, la gestió i el seguiment del projecte amb la societat civil i la comunitat local, els comerços locals i les empreses del sector turístic

Sisena. Per posar a l'abast del mercat turístic i dels visitants la "Ruta Cultural d'al-Azraq" s'han plantejat un conjunt d'estratègies de màrqueting i comercialització que permetrien donar a conèixer la ruta i les seues característiques diferenciades com a producte turístic cultural baix una marca identificativa forta, pròpia i diferenciada, que aniria dirigida a un públic objectiu situat al País Valencià i amb un clar interès per descobrir d'una manera diferent part de la història valenciana a través del llegat d'un personatge històric com al-Azraq. El que es pretén és sumar un producte de turisme cultural a l'actual oferta de la que ja disposa la estratègia Creaturisme de Turisme Comunitat Valenciana, dins la línia de "Mediterrani Cultural", amb un clar component experiencial i una demanda molt especialitzada i segmentada.

En síntesi, es pot afirmar que la proposta detallada en aquest treball final de màster constitueix una opció factible a l'hora de posar en valor, conservar, protegir i divulgar de part del patrimoni de les Comarques Centrals Valencianes, a través d'una ruta cultural temàtica que contribueix a vertebrar i cohesionar aquesta regió del País Valencià, sent a la vegada, una iniciativa que necessitaria de manera indispensable el suport i el recolzament de les institucions públiques, que també suposaria el major escull a superar.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

La "Ruta Cultural d'al-Azraq" té en la riquesa patrimonial i paisatgística de molts indrets de les Comarques Centrals Valencianes la potencialitat i l'atractivitat necessaris per dur-se endavant, ja que aquest trosset del País Valencià compta amb la història i el llegat d'una figura misteriosa, desconeguda i envoltada de llegenda com la d'al-Azraq, que guarda alguns paral·lelismes amb la reconegudíssima figura del Cid, atés que, d'igual manera que aquest il·lustre cavaller castellà, l'últim líder andalusí valencià també va estar immers en batalles èpiques i va realitzar conquestes posant en joc el naixement del propi Regne de València amb aliances amb reis de diferent signe religiós i territorial, com ho va ser el rei Alfons X de Castella.

Aquest personatge també va ser desterrat de la seua terra, per posteriorment, guanyar batalles després de la seua mort com la de Llutxent al 1276, una vegada va tornar del seu exili forçat. La història d'al-Azraq és una història amagada, en definitiva, que mereix el seu protagonisme i el seu propi espai per ser contada, permetent generar l'interés del públic per acostar-se i descobrir-la dins dels mateixos indrets on va tindre lloc, mitjançant un projecte com en el que en aquest treball s'ha proposat, perquè la memòria i el llegat d'al-Azraq "el Blau" siguen reconeguts i no caiguen en l'oblit col·lectiu.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

9. Bibliografia

Bibliografia i monografies

- ARIÑO, Antonio, 1998. *Sociología de la cultura. La constitución simbólica de la sociedad*. Barcelona: Ariel.
- JAUME I i GÓMEZ, Víctor, 2005. *La Guerra Contra Al-Azraq segons el Llibre dels Fets*. València: Generalitat Valenciana.
- MOMBLANCH i GONZÁLVIZ, Francisco de Paula, 1977. *Al-Azraq: Capitán de Moros*. Alacant: Caja de Ahorros de Alicante y Murcia.
- GARCÍA CUETOS, M. Pilar, 2012. *El Patrimonio Cultural. Conceptos Básicos*. Prensas universitarias. Saragossa: Universitat de Saragossa.
- GARRIDO i VALLS, Josep-David, 2015. *Al-Azraq: El cabdill andalusí que desafià Jaume I*. Paiporta: Editorial Denes
- GILMORE, James H. i PINE, B. Joseph, 2002. *The experience is the marketing*. Aurora, OH: Strategic Horizons LLP.
- JANSEN-VERBEKE, Myriam, 1997. *Urban tourism. Managing resources and visitors*. A: WAHAB, Salah i PIGRAM, John (eds): *Tourism, Development and Growth: The Challenge of sustainability*, Londres-Nova York: Routledge, pp. 237-256.
- LENNON, John i FOLEY, Malcolm, 2000. *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster*. Londres: Continuum.
- MAGADÁN DÍAZ, Marta i RIVAS GARCÍA, Jesús, 2011. *El libro como atractor turístico*. Oviedo: Septem Ediciones.
- MORALES MIRANDA, Jorge, 2008. *El sentido y metodología de la Interpretación del Patrimonio*. A: Santos Mateos Rusillo (coord.), *La comunicación global del patrimonio cultural*, Gijón: Trea, pp. 53-78.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

- NAVALÓN GARCÍA, Rosa, 2014. *Diseño y gestión de rutas culturales: de la teoría a la práctica [en línea]*. A: Rubio, Lucrecia. i Ponce, Gabino: *Escenarios, imaginarios y gestión del patrimonio*. San Vicent del Rapeig: Publicacions de l'Universitat d'Alacant i Coyoacán: Ed. Serv. Público Universidad Autónoma Metropolitana-Xochimilco. pp. 207-217 Disponible a: <http://rua.ua.es/dspace/handle/10045/48846?locale=ca>
- ORIGET DU CLUZEAU, Claude, 2013. *Le tourisme culturel. Dynamique et prospective d'une passion durable*. Brussel·les: De Boeck
- PELLICER I BATALLER, JOAN, 1995. *Meravelles de Diània*. Gandia; CEIC Alfons el Vell.
- PIQUERAS HABA, Juan, 2002. *La Regió de Xàtiva-Alcoi-Gandia: Unitat Geogràfica i Territorial*. A: PIQUERAS HABA, Juan, MASIÁ, Enrique, TOMÁS CARPI, J. Antonio, MANSANET, Carles, NEBOT, Josep i VILLAPLANA, Jesús, 2002. *Repensar les Comarques Centrals Valencianes*. Alcoi: Col·lectiu Espai Obert, pp. 29-69
- RECUERO VIRTO, Nuria, BLASCO LÓPEZ, Francis i GARCÍA DE MADARIAGA MIRANDA, Jesús, 2016. *Marketing del Turismo Cultural*. Madrid: ESIC Ediciones.
- STEWART, Lillian, 1981. *The Pro's and Con's of Interpretive Media Choice*. Ottawa: Parks Canada, Interpretation and Visitor Services Division.
- STONE, Philip R., 2009. *Making Absent Death Present: Consuming Dark Tourism in Contemporary Society*. A: SHARPLEY, Richard i STONE, Philip R. *The Darker Side of Travel: The Theory and Practice of Dark Tourism*. Bristol: Channel View Publications, pp.23-38.

Articles i altres referències

- AJUNTAMENT DE VALÈNCIA, 2019. *Recull d'Estadístiques Ciutat de València 2019* [en línia]. València: Ajuntament de València, Oficina d'Estadística.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

- [Consulta: 26/02/2020] Disponible a: http://www.valencia.es/ayuntamiento/webs/estadistica/Recull/Recull2019_Castellano.pdf
- BUSQUET DURÁN, Jordi, 2006. *Reflexiones en torno a la concepción humanista y antropológica de la cultura* [en línia]. *Questiones Publicitarias*, núm. 11, 2006, pp. 95-109. Disponible a: <https://www.questionespublicitarias.es/article/download/v11-busquet/139-pdf-es>
 - CALDERÓN-PUERTA, Diego Manuel, ARCILA-GARRIDO, Manuel Luís, LÓPEZ-SÁNCHEZ, José Antonio, 2018. *Las rutas e itinerarios turístico-culturales en los portales oficiales de las comunidades autónomas españolas* [en línia]. *Revista de Estudios Andaluces (REA)*, núm. 35, 2018, pp.123-145. [Consulta: 12/02/2020]. Disponible a: https://revistascientificas.us.es/index.php/REA/article/download/4568/pdf_25
 - COLOMINA, Mauro, 2015. *Ni el 25 d'abril, ni el 23. El 5 de maig de 1276* [en línia]. Tipografía La Moderna. [Consulta: 07/04/2020] Disponible a: http://www.tipografialamoderna.com/a_fondo/ni-el-25-dabril-ni-el-23-el-5-de-maig-de-1276/
 - CONSELL D'EUROPA, 1998. *Resolució (98) 4 sobre les rutes culturals del consell d'Europa* [en línia]. [Consulta: 11/02/2020] Disponible a: <https://rm.coe.int/16804fca2b>
 - FERNÁNDEZ-CAVADA, Igor, 2019. *España batió récords de turismo este verano* [en línia]. Hosteltur. [Consulta: 14/01/2020] Disponible a: https://www.hosteltur.com/comunidad/nota/020177_espana-batio-records-en-turismo-itinerante-durante-este-verano.html
 - FÒRUM ECONÒMIC MUNDIAL, 2019. *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019* [en línia]. [Consulta: 18/02/2020] Disponible a: <https://www.weforum.org/reports/the-travel-tourism-competitiveness-report-2019>

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

- GENERALITAT VALENCIANA, 2019. *Pla d'Acció Territorial de les Comarques Centrals* [en línia]. [Consulta: 09/04/2020]. Disponible a: <http://politicaterritorial.gva.es/documents/20551069/167442677/01+Borrador+del+Plan+y+Documento+Inicial+Estrat%C3%A9gic/57328810-581b-487f-8ee1-ca4b31388c45>
- GUGLIELMINO, Martín, 2007. *La difusión del patrimonio. Actualización y debate* [en línia]. ERPH. Revista Electrónica de Patrimonio Histórico. [Consulta: 06/02/2020]. ISSN: 1988-7213 Disponible a: <https://revistadepatrimonio.es/index.php/erph/article/view/23/7>
- HERNÁNDEZ RAMÍREZ, Javier, 2011. *Los caminos del patrimonio. Rutas turísticas y itinerarios culturales* [en línia]. PASOS. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural, vol. 9, núm. 2, 2011, pp. 225-236 [Consulta: 13/02/2020] Disponible a: http://www.pasosonline.org/Publicados/9211/PS0211_01.pdf DOI: <http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=88117284001>
- INSTITUTO NACIONAL DE PATRIMONIO CULTURAL, 1976. *Carta del ICOMOS adoptada en Bruselas* [en línia]. [Consulta: 08/01/2020] Disponible a: <https://ipce.culturaydeporte.gob.es/dam/jcr:7bec1917-8752-4444-ab46-d7e0add3edad/1976-carta-turismo-cultural-bruselas.pdf>
- INTERNATIONAL COUNCIL ON MONUMENTS AND SITES (ICOMOS), 2008. *Carta de itinerarios culturales* [en línia]. París: ICOMOS. [Consulta: 11/02/2020] Disponible a: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/culturalroutes_sp.pdf
- JAMIESON, Walter, 2000. *The Challenges of Sustainable Community Cultural Heritage Tourism* [en línia]. Bangkok: Asian Institute of Technology. [Consulta: 13/02/2020] Disponible a: <https://www.ucalgary.ca/ev/designresearch/projects/2000/cuc/tp/outreach/Walter%20Nepal.pdf>

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

- KOCH, Tommaso, 2019. *La sed por el turismo oscuro* [en línia]. El País [Consulta: 14/01/2020] Disponible a: https://elpais.com/cultura/2019/08/20/actualidad/1566324521_525852.html
- MCKERCHER, Bob, 2002. *Towards a classification of cultural tourists* [en línia]. International Journal of Tourism Research, núm. 4, 2002, pp. 29-38 [Consulta: 22/01/2020] Disponible a: <http://orcp.hustoj.com/wp-content/uploads/2016/02/2002-Towards-a-classification-of-cultural-tourists.pdf>
- MARTOS MOLINA, Marta i PULIDO FERNÁNDEZ, Juan Ignacio, 2010. *Una aproximación al análisis de la actividad turística cultural en la ciudad* [en línia]. Papers de Turisme, núm. 47-48, 2010, pp. 39-57. [Consulta: 19/01/2020] Disponible a: <http://www.papersdeturisme.gva.es/ojs/index.php/Papers/article/view/110/103>
- MALLOR, Elodie, GONZÁLEZ-GALLARZA GRANIZO, Martina i FAYOS GARDÓ, Teresa, 2013. *¿Qué es y cómo se mide el turismo cultural? Un estudio longitudinal con series temporales para el caso español* [en línia]. PASOS, Revista de turismo y patrimonio cultural. Vol. 11, núm. 2, 2013, pp. 269-284. [Consulta: 18/01/2020] Disponible a: http://www.pasosonline.org/Publicados/11213/PS0213_01.pdf
DOI: <https://doi.org/10.25145/j.pasos.2013.11.017>
- MENDOZA-ONTIVEROS, Martha M., UMBRAL MARTÍNEZ, M. Elena, ARÉVALO i MORENO, Marla N., 2011. *La interpretación del patrimonio, una herramienta para el profesional del turismo* [en línia]. Revista El Periplo Sustentable. Núm. 20, 2011, pp. 9 - 30. Universidad Autónoma del Estado de México. [Consulta 19/02/2020] ISSN: 1870-9036 Disponible a: <https://www.redalyc.org/pdf/1934/193417856002.pdf>
- MINISTERI D'INDÚSTRIA, COMERÇ i TURISME, 2019. *Nota de premsa: Turismo impulsa junto con Exteriores y Cultura un acuerdo para apoyar el*

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

turismo cultural [en línia]. [Consulta: 25/02/2020] Disponible a: <https://www.mincotur.gob.es/es-es/gabineteprensa/notasprensa/2019/documents/190304%20np%20turismo%20cultural.pdf>

- MORALES MIRANDA, Jorge, 1998. *La interpretación del patrimonio natural y cultural: todo un camino por recorrer* [en línia]. PH: Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico. Vol. 6, núm. 25, 1998, pp. 150-157 [Consulta: 20/02/2020] Disponible a: <https://www.iaph.es/revistaph/index.php/revistaph/article/view/732>
DOI: <https://doi.org/10.33349/1998.25.732>
- MORENO MELGAREJO, Alberto i SARRIEGO LÓPEZ, Ignacio, 2017. *Relaciones entre Turismo y Arqueología: el Turismo Arqueológico, una tipología turística propia* [en línia]. PASOS. Revista de turismo y patrimonio cultural. Vol. 15, núm. 1, 2017, pp. 163-180. [Consulta: 12/01/2020] Disponible a: http://www.pasosonline.org/Publicados/15117/PS117_10.pdf
DOI: <https://doi.org/10.25145/j.pasos.2017.15.010>
- NASIMBA, Cristina i CEJAS, Magdalena, 2015. *Diseño de productos turísticos y sus facilidades* [en línia]. Qualitas, Vol. 10, 2015, pp. 22-39 [Consulta: 06/02/2020] Disponible a: https://www.researchgate.net/publication/333221285_Articulo_de_revisi%C3%B3n_DISENO_DE_PRODUCTOS_TURISTICOS_Y_SUS_FACILIDADES
- NOVELL, Nèstor, 2015. *Les Comarques Centrals Valencianes (la Governació de les Muntanyes): un projecte carregat de sentit (1)*. [en línia] País Valencià, segle XXI [Consulta: 23/03/2020]. Disponible a: <http://paisvalenciaseglexxi.com/2015/07/19/les-comarques-centrals-valencianes-la-governacio-de-les-muntanyes-un-projecte-carregat-de-sentit-1/>

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

- ORGANITZACIÓ DE COOPERACIÓ I DESENVOLUPAMENT ECONÒMIC (OCDE), 2009. *The impact of culture in tourism* [en línia]. París: OECD Publishing. [Consulta: 27/01/2020] Disponible a: <https://www.oecd.org/cfe/tourism/theimpactofcultureontourism.htm>
- ORGANITZACIÓ MUNDIAL DEL TURISME (OMT), 2019. *Definiciones de Turismo de la OMT* [en línia]. Madrid: OMT. [Consulta: 09/01/2020] Disponible a: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284420858> DOI: <https://doi.org/10.18111/9789284420858>.
- ORGANITZACIÓ MUNDIAL DEL TURISME (OMT), 1978. *Evaluación de recursos turísticos* [en línia]. Madrid: OMT [Consulta: 07/02/2020] Disponible a: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284407699>
- ORGANITZACIÓ MUNDIAL DEL TURISME (OMT), 2019. *Panorama del turismo internacional. Edición 2019* [en línia]. Madrid: OMT [Consulta: 24/02/2020] ISBN electrònic: 978-92-844-2123-7 Disponible a: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284421237> DOI: [10.18111/9789284421237](https://doi.org/10.18111/9789284421237)
- ORGANITZACIÓ MUNDIAL DEL TURISME (OMT), 2018. *Tourism and culture synergies*. UNWTO Publications [en línia]. Madrid: OMT [Consulta: 25/02/2020] ISBN electrònic: 978-92-844-1897-8 Disponible a: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284418978> DOI: [10.18111/9789284418978](https://doi.org/10.18111/9789284418978)
- PASTOR ALFONSO, MARÍA JOSÉ, 2003. *El patrimonio cultural como opción turística* [en línia]. Horizontes Antropológicos, Vol. 9, núm. 20, 2003, pp. 97-115. [Consulta: 19/02/2020] ISSN 0104-7183 Disponible a: <http://www.scielo.br/pdf/ha/v9n20/v9n20a05.pdf> DOI: <https://doi.org/10.1590/S0104-71832003000200006>.
- PÉREZ LEDO, Pau i BELTRÁN LÓPEZ, Gersón, 2012. *La Senyalització dels Recursos Turístics del Centre Històric d'Oliva: Diversificació i*

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Complementarietat en els Productes Turístics. [en línia] Cabdells: revista d'investigació de l'Associació Cultural Centelles i Riusech, núm. 10, 2012, pp. 195-212 [Consulta: 20/05/2020] Disponible a: <https://www.raco.cat/index.php/Cabdells/article/view/262201>

- RICHARDS, Greg, 1996. *Cultural Tourism in Europe* [en línia]. Wallingford: CABI. [Consulta: 18/02/2020] Disponible a: http://www.tram-research.com/cultural_tourism_in_europe.PDF
- RICHARDS, Greg, 2014. *Tourism trends: Tourism, culture and cultural routes* [en línia]. Academy for Leisure. NHTV University of Applied Sciences. [Consulta: 23/02/2020] Disponible a: https://www.academia.edu/9491857/Tourism_trends_The_convergence_of_culture_and_tourism
- RICHARDS, Greg i RAYMOND, Crispin, 2000. *Creative Tourism* [en línia]. ATLAS News, núm. 23, 2000, pp. 16-20. [Consulta: 25/02/2020] Disponible a: https://www.academia.edu/1785786/Creative_Tourism_-_Richards_and_Raymond_2000
- RUIZ BAUDRIHAYE, Jaime Axel, 1997. *El turismo cultural: luces y sombras* [en línia]. Estudios Turísticos, núm. 134, 1997, pp. 43-54. [Consulta: 14/02/2020] ISSN 0423-503 Disponible a: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2197772>
- SANTANA TALAVERA, Agustín, 2003. *Turismo cultural, culturas turísticas* [en línia]. Horizontes Antropológicos, núm. 20, 2003, pp. 31-57. [Consulta: 10/01/2020] Disponible a: <http://www.scielo.br/pdf/ha/v9n20/v9n20a02.pdf>
- SHAHZALAL, Md, 2016. *Positive and Negative Impacts of Tourism on Culture: A Critical Review of Examples from the Contemporary Literature* [en línia]. Journal of Tourism, Hospitality and Sports. Vol. 20, 2016, pp. 30-34. [Consulta: 14/02/2020] ISSN: 2312-5187 Disponible a: <https://www.iiste.org/Journals/index.php/JTHS/article/view/31719>

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

- SORO, Elsa & GONZÁLEZ, Yadur, 2019. *Patrimonio cultural y turismo: Oportunidades y desafíos de la valorización turística del patrimonio* [en línia]. Centro de Investigación, Divulgación e Innovación Turística de Ostelea [Consulta: 19/02/2020] Disponible a: http://www.aept.org/archivos/documentos/informe_patrimonio_ostelea18.pdf
- TORRES BERNIER, Enrique, 2006. *Rutas culturales. Recurso, destino y producto turístico* [en línia]. PH Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico, núm. 60, 2006, pp. 84-97. [Consulta: 16/02/2020] Disponible a: <https://www.iaph.es/revistaph/index.php/revistaph/article/view/2259>
DOI: <https://doi.org/10.33349/2006.60.2259>
- TURISME COMUNITAT VALENCIANA, 2019. *CreaTurisme. Modelo de gestión y organización de la estrategia*. [en línia] [Consulta: 10/03/2020] Disponible a: <https://creaturisme.comunitatvalenciana.com/sites/default/files/2018-11/creaturisme-resumen.pdf>
- TURISME COMUNITAT VALENCIANA, 2019. *Listado de fiestas y publicaciones de interés turístico de la Comunitat Valenciana, en sus diferentes modalidades reconocidas por la Administración General del Estado*. [en línia] [Consulta: 04/03/2020] Disponible a: [http://www.turisme.gva.es/turisme/es/files/pdf/Listado de fiestas y publicaciones reconocidas por administracion general estado.pdf](http://www.turisme.gva.es/turisme/es/files/pdf/Listado_de_fiestas_y_publicaciones_reconocidas_por_administracion_general_estado.pdf)
- TURISME COMUNITAT VALENCIANA, 2019. *Listado de fiestas de interés turístico de la Comunitat Valenciana declaradas por la Generalitat*. [en línia] [Consulta: 04/03/2020] Disponible a: http://www.turisme.gva.es/turisme/es/files/pdf/FITCV_2019.pdf
- TURISME COMUNITAT VALENCIANA, 2019. *Plan Operativo de Marketing 2019* [en línia] València: Turisme Comunitat Valenciana [Consulta: 06/05/2020] Disponible a: http://www.turisme.gva.es/turisme/es/files/pdf/plan_marketing_CV_2019.pdf

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

- TURISME COMUNITAT VALENCIANA, 2019. *Turismo Cultural en la Comunitat Valenciana 2018* [en línia] València: Turisme Comunitat Valenciana [Consulta: 21/02/2020] Disponible a: http://www.turisme.gva.es/turisme/es/files/pdf/estadistiquesdeturisme/estudios_producto/Cultural_2018c.pdf
- UNESCO, 1972. *Convención sobre la protección del patrimonio mundial, cultural y natural* [en línia]. [Consulta: 05/02/2020] Disponible a: <https://whc.unesco.org/archive/convention-es.pdf>
- UNESCO, 1982. *Declaración de México sobre las políticas culturales* [en línia]. [Consulta: 05/02/2020] Disponible a: https://culturalrights.net/descargas/drets_culturals400.pdf
- UNESCO, 2001. *Declaración universal sobre la diversidad cultural* [en línia]. [Consulta: 08/01/2020] Disponible a: http://portal.unesco.org/es/ev.php-URL_ID=13179&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
- VELASCO GONZÁLEZ, María, 2009. *Gestión turística del patrimonio cultural: enfoques para un desarrollo sostenible del turismo cultural* [en línia]. *Cuadernos de Turismo*. Núm. 23, 2009, pp. 237-254. [Consulta: 08/02/2020] Disponible a: <https://revistas.um.es/turismo/article/view/70121>

Webgrafia

- A UN TIR DE PEDRA, 2020. [en línia] [Consulta: 05/05/2020] Disponible a: <https://www.auntirdepedra.com/>
- BLOG "GUÍA DE LOS CASTILLOS, TORRES Y FORTIFICACIONES DE ALICANTE". [en línia] [Consulta: 07/05/2020] Disponible a: <http://quiacastillosalicante.blogspot.com/>
- CAMINO DEL CID, 2020. [en línia] [Consulta: 10/03/2020] Disponible a: <https://www.caminodelcid.org/>

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

- CREATIVE TOURISM NETWORK, 2020. *Presentació, missió i serveis* [en línia] [Consulta: 23/02/2020] Disponible a: <http://www.creativetourismnetwork.org/presentacio/?lang=ca>
- CONFEDERACIÓ HIDRGRÀFICA DEL XÚQUER, 2020. *Sistema d'informació de l'aigua (SIA)* [en línia]. [Consulta: 22/03/2020] Disponible a: <https://aps.chj.es/siajucar/>
- CONSELLERIA D'AGRICULTURA, DESENVOLUPAMENT RURAL, EMERGÈNCIA CLIMÀTICA i TRANSICIÓ ECOLÒGICA, 2020. *Espais naturals protegits*. [en línia] [Consulta: 27/03/2020] Disponible a: <http://www.agroambient.gva.es/va/web/espacios-naturales-protegidos>
- CONSCORCI DE LES COMARQUES CENTRALS VALENCIANES, 2020. *Pla de Dinamització*. [en línia] [Consulta: 06/05/2020] Disponible a: <http://www.comarquescentralsvalencianes.com/pla-dinamitzacio-projectes-estrategics/>
- COSTA BLANCA, 2020. *Ruta 100 Castillos de la Costa Blanca*. [en línia] [Consulta: 11/03/2020] Disponible a: [http://www.costablanca.org/Esp/Descubre la Costa Blanca/Castillos de la Costa Blanca/Paginas/default.aspx](http://www.costablanca.org/Esp/Descubre%20la%20Costa%20Blanca/Castillos%20de%20la%20Costa%20Blanca/Paginas/default.aspx)
- CONSELLERIA D'EDUCACIÓ, CULTURA I ESPORT, 2020. *Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià* [en línia] [Consulta: 03/05/2020] Disponible a: <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/inventario-general>
- EL CASTELL DE GUADALEST, 2020. *Història* [en línia] [Consulta: 06/05/2020] Disponible a: <https://quadalest.es/>
- INSTITUT CARTOGÀFIC VALENCIÀ, 2020. *Visor cartogràfic* [en línia]. València: ICV. [Consulta: 26/03/2020] Disponible a: <https://visor.gva.es/visor/>
- INSTITUT NACIONAL D'ESTADÍSTICA, 2020. *Xifres oficials de població dels municipis espanyols*. Dins de: *Demografia i població* [En línia] Madrid: INE. [Consulta: 17/03/2020] Disponible a:

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

https://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736177011&menu=resultados&idp=1254734710990

- INSTITUT NACIONAL D'ESTADÍSTICA, 2020. *Enquesta de Turisme de Residents (Familitur)* Dins de: *Serveis. Hosteleria i turisme* [En línia]. Madrid: INE [Consulta: 21/02/2020] Disponible a: https://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176990&menu=ultiDatos&idp=1254735576863
- INSTITUT NACIONAL D'ESTADÍSTICA, 2020. *Enquesta de Despesa Turística (Egatur)*. Dins de: *Serveis. Hosteleria i turisme* [En línia]. Madrid: INE. [Consulta: 21/02/2020] Disponible a: https://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736177002&menu=ultiDatos&idp=1254735576863
- INSTITUT NACIONAL D'ESTADÍSTICA, 2020. *Estadística de Moviments Turístics en Frontera (Frontur)*. Dins de: *Serveis. Hosteleria i turisme* [En línia] Madrid: INE. [Consulta: 21/02/2020] Disponible a: https://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176996&menu=ultiDatos&idp=1254735576863
- INSTUTO GEOGRÁFICO NACIONAL, 2020. *Cartografía y datos geográficos* [en línia]. Madrid: ICN [Consulta: 21/03/2020] Disponible a: <https://www.ign.es/web/ign/portal/cbg-area-cartografia>
- INSTITUT VALENCIÀ D'ESTADÍSTICA, 2020. *Comarques*. Dins de: *Dades Bàsiques de la Comunitat Valenciana* [en línia]. València: IVE [Consulta: 17/03/2020] Disponible a: <http://www.pegv.gva.es/va/dbcv>
- INSTITUT VALENCIÀ D'ESTADÍSTICA, 2020. *Indicadors demogràfics*. Dins de: *Banc de dades territorial. Demografia i Població* [en línia]. València: IVE [Consulta: 17/03/2020] Disponible a: <http://www.pegv.gva.es/va/temas/demografiaypoblacion/indicadoresdemograficosbasicos>
- INSTITUT VALENCIÀ D'ESTADÍSTICA, 2020. *Estadística de treballadors afiliats a la Seguretat Social*. Dins de: *Banc de dades territorial*. [en línia].

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

- València: IVE [Consulta: 18/03/2020] Disponible a: <http://www.pegv.gva.es/va/bdt>
- MANCOMUNITAT DE L'ALCOIÀ I EL COMTAT, 2020. *Turisme*. Dins de: *Serveis* [en línia] [Consulta: 14/03/2020] Disponible a: <https://lamancomunitat.org/departament-de-turisme-alcoia-comtat/>
 - MANCOMUNITAT DE LA VALL DEL POP, 2020. *Inici* [en línia] [Consulta: 14/03/2020] Disponible a: <http://valldepop.novitur.com/?lang=va>
 - MINISTERI DE CULTURA I ESPORT, 2020. *Consulta de bienes muebles*. Dins de: *Bienes Culturales protegidos*. [en línia] [Consulta: 02/03/2020] Disponible a: <https://www.culturaydeporte.gob.es/bienes/cargarFiltroBienesInmuebles.do?layout=bienesInmuebles&cache=init&language=es>
 - MINISTERI DE CULTURA I ESPORT, 2020. *Estadística de base de datos de Recursos Musicales y de la Danza*. Dins de: *CULTURABase* [en línia] [Consulta:02/03/2020] Disponible a: <http://www.culturaydeporte.gob.es/servicios-al-ciudadano/estadisticas/cultura/mc/culturabase/recursos-musicales-y-danza/resultados-recursos-musicales-y-danza.html>
 - MINISTERI DE CULTURA I ESPORT, 2020. *Estadística de base de datos de Recursos de las Artes Escénicas*. Dins de: *CULTURABase* [en línia] [Consulta: 02/03/2020] Disponible a: <http://www.culturaydeporte.gob.es/servicios-al-ciudadano/estadisticas/cultura/mc/culturabase/recursos-artes-escenicas/resultados-recursos-artes-escenicas.html>
 - MUSEU ARQUEOLÒGIC D'ALACANT (MARQ), 2020. El MARQ recibe más de 190.000 visitas en 2019 [en línia]. Alacant: Marq [Consulta: 26/02/2020] Disponible a: <https://www.marqalicante.com/Noticias/es/El-MARQ-recibe-mas-de-190-000-visitas-en-2019-N1169.html>
 - ORGANITZACIÓ MUNDIAL DE LES NACIONS UNIDES, 2020: *Objectius de desenvolupament sostenible* [en línia] Nova York: ONU [Consulta: 12/02/2020] Disponible a:

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

<https://www.un.org/sustainabledevelopment/es/objetivos-de-desarrollo-sostenible/>

- ORGANITZACIÓ MUNDIAL DEL TURISME, 2020. *Glossari de termes turístics* [en línia] Madrid: OMT [Consulta: 10/01/2020] Disponible a: <https://www.unwto.org/glossary-tourism-terms>
- PEGO I LES VALLS, 2020. *Informació general*. Dins de: *Publicacions*. [en línia] [Consulta: 14/03/2020] Disponible a: https://www.pegoilesvalls.es/es/guia_practica/publicaciones
- RUTES JAUME I, 2020. [en línia] [Consulta: 11/03/2020] Disponible a: <https://www.rutasjaumei.com/es/index.php>
- TERRITORI BORJA, 2020. [en línia] [Consulta: 10/03/2020] Disponible a: <https://borgia.comunitatvalenciana.com/va/territori-borja>
- UNESCO, 2020. *Llista de béns culturals declarats Patrimoni de la Humanitat* [en línia]. París: UNESCO [Consulta: 25/02/2020] Disponible a: <http://whc.unesco.org/es/list/>
- UNESCO, 2020. *Llista de béns culturals immaterials declarats Patrimoni de la Humanitat* [en línia]. París: UNESCO [Consulta: 25/02/2020] Disponible a: [https://ich.unesco.org/en/lists?text=&country\[\]=00069&multinational=3&display1=inscriptionID#tabs](https://ich.unesco.org/en/lists?text=&country[]=00069&multinational=3&display1=inscriptionID#tabs)
- UNESCO, 2020. *Xarxa de Ciutats Creatives de l'UNESCO* [en línia]. París: UNESCO [Consulta: 25/02/2020] Disponible a: <https://es.unesco.org/creative-cities/creative-cities-map>
- UNESCO WORLD HERITAGE CENTRE, 2020. *World Heritage* [en línia] París: UNESCO. [Consulta: 05/02/2020] Disponible a: <https://whc.unesco.org/en/about/>
- VALENCIACULTURE, 2020. *Denominaciones de Origen de la Comunidad Valenciana* [en línia] [Consulta: 25/02/2020] Disponible a: <https://valenciaculture.com/denominaciones-de-origen-comunidad-valenciana/>

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

10. Annexos

Annex I: Inventari de poblacions i municipis inclosos en la ruta

Població/Municipi	Comarca / Subcomarca	Nombre de recursos	Distància (km) en línia recta (Següent població)
Pego	la Marina Alta	1	6 (L'Atzúbia-Forna)
L'Atzúbia-Forna	la Marina Alta	1	5,30 (Benirrama, Vall de Gallinera)
Benirrama (Vall de Gallinera)	la Marina Alta	1	5,7 (Alpatró, Vall de Gallinera)
Alpatró (Vall de Gallinera)	la Marina Alta	1	1,2 (Benissili, Vall de Gallinera)
Benissili (Vall de Gallinera)	la Marina Alta	1	3,30 (Alcalà de la Jovada, Vall d'Alcalà)
Alcalà de la Jovada (Vall d'Alcalà)	la Marina Alta	2	4 (Margarida, Planes) / 4,70 (Tollos)
Tollos	el Comtat	1	2,5 (Fageca)
Fageca	el Comtat	1	6,5 (Castells de Castells)
Vall de Laguar	la Marina Alta	1	2,5 (Murla)
Murla	la Marina Alta	1	10 (Castell de Castells)
Bolbait	la Canal de Navarrés	1	4,95 (Anna)
Anna	la Canal de Navarrés	1	7,5 (Montesa)
Montesa	la Costera	1	11,5 (Xàtiva)
Xàtiva	la Costera	1	15,5 (Llutxent)
Llutxent	la Vall d'Albaida	3	8,5 (Ròtova)
Ròtova	la Safor	1	3 (Almiserà)
Almiserà	la Safor	1	6,20 (Aielo de Rugat)
Aielo de Rugat	la Vall d'Albaida	1	7,30 (Beniatjar)
Beniatjar	la Vall d'Albaida	1	9,20 (L'Orxa)
L'Orxa	el Comtat	2	4 (Benissili, Vall de Gallinera)
Margarida (Planes)	el Comtat	1	3,5 (Planes)
Planes	el Comtat	1	9,5 (Cocentaina)
Cocentaina	el Comtat	1	6,10 (Alcoi)
Alcoi	l'Alcoià	2	6,40 (Cocentaina) / 5 (Penella, Cocentaina)
Penella (Cocentaina)	el Comtat	1	6,15 (Penàguila)
Penàguila	l'Alcoià	2	14 (Castells de Castells)

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell de Castells	la Marina Alta	1	8,70 (Tàrbena) / 6,5 (Fageca)
Tàrbena	la Marina Baixa	1	8,5 (Castell de Guadalest)
Castell de Guadalest	la Marina Baixa	1	7 (Polop)
Polop	la Marina Baixa	1	8 (Finestrat)
Finestrat	la Marina Baixa	1	25,7 (Xixona)
Xixona	la Foia de Xixona	1	24,8 (Biar)
Biar	la Vall de Biar	1	8,9 (Camp de Mirra)
El Camp de Mirra	la Vall de Biar	2	26,7 (Alcoi) / 30 (Montesa)

Annex II: Inventari de recursos turístics materials

Recinte Emmurallat de Pego

Municipi i comarca: Pego, Marina Alta

Tipus – Subtipus: Edifici militar – Muralles

Figura de protecció: BIC (2006)

Ubicació i accés: Es troba al nucli urbà de Pego. Entrada pel C/ Sant Agustí

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta:

Es tracta de les restes d'un recinte emmurallat datat a finals del s. XIII i d'origen cristià. L'actual territori on s'assenta Pego pertanyia a la jurisdicció del Castell d'Ambra que era possessió del visir d'Alcalà. Serà temps després de la segona revolta d'al-Azraq quan al 1262 es crea la baronia de Pego que queda

baix domini del fill de Jaume I, Pere el Gran d'Aragó, i al 1280 es crea la moderna villa de Pego, i amb ella, el seu recinte emmurallat, on es traslladen els habitants de l'antic castell d'Ambra, que queda deshabitada i en desús.

Categoria: C

Il·lustració 14: Portal del recinte emmurallat a Pego. Font: Inventari General del Patrimoni

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell d'Ambra

Municipi i comarca:

Pego, Marina Alta

Tipus – Subtipus:

Edifici militar – Castell

Figura de protecció:

BIC (1985)

Ubicació i accés: El castell

se situa sobre un turó de 280 metres d'altura al sud de la

localitat de Pego, i es pot accedir per la carretera CV-712, i posteriorment per una senda de muntanya d'uns 200 metres fins arribar al castell.

Il·lustració 15: Vistes del Castell d'Ambra. Font: Imatge pròpia.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: Es tracta d'un castell-fortalesa de construcció tardana islàmica de cap a l'any 1220, construït en temps d'al-Azraq per la pressió i el temor a la imminent vinguda de les trobes cristianes, arribant a albergar 20 cases al seu recinte. Aquest castell va tindre un paper secundari en el procés de conquesta cristiana, però va esdevenir un focus important en les revoltes sarraïnes encapçalades per al-Azraq contra la dominació de Jaume I ja que durant la tardor de 1248 esclata una revolta musulmana liderada per al-Azraq contra Jaume I, en la qual recupera baix el seu control directe el castell d'Ambra junt amb els de Gallinera, Serra i Penàguila. El 14 de maig de 1258, Jaume I el va cedir a Arnau de Romaní, i al mateix any Jaume I, dubtant sobre la estabilitat del lloc front als atacs de al-Azraq, va ordenar a l'alcaid de Pego que mentre la guerra es mantinguera, el castell una guarnició de deu homes i una atzembra. Aquest castell va caure en desús cap al 1280 amb la creació de la localitat de Pego i el progressiu abandonament de les alqueries cap als nuclis de població més grans.

Categoria: A

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell de Forna

Municipi i comarca:

L'Atzúbia – Forna, Marina Alta

Tipus – Subtipus:

Edifici militar – Castell

Figura de protecció:

BIC (1949)

Ubicació i accés: Es troba situat sobre un turó de 280 metres proper a Forna, pedania de L'Atzúbia. S'accedeix per la CV-717, i posteriorment per un camí pavimentat d'uns 300 metres de longitud que condueix al castell.

Il·lustració 16: Vistes exteriors del Castell de Forna. Font: Imatge pròpia.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta:

Aquest edifici és un castell-fortalesa construït al s. XIII, on ja probablement s'erigia una torre en direcció N-E d'origen almohade del segle anterior, que amb la construcció d'una ampliació a partir d'aquesta torre va donar origen a l'estructura bàsica del castell actual. El Castell de Forna va ser una de les possessions directes del cabdill al-Azraq, i va tindre una posició estratègica per controlar els moviments des de les valls de la Marina a la costa. Una vegada Jaume I el va conquerir el va donar a Arnau de Romaní al 1258, just quan s'acabava el període de les segones revoltes andalusines liderades per al-Azraq. Posteriorment es va reformar al segle XV quan el castell pertanyia a la família dels Cruilles i es converteix en residència senyorial. Cal esmentar que el castell va ser restaurat al 2003 i és un dels millors conservats de la geografia valenciana.

Categoria: A

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell de Gallinera o Benirrama

Municipi i comarca:

Vall de Gallinera,
Marina Alta

Tipus – Subtipus:

Edifici militar – Castell

Figura de protecció:

BIC (1997)

Ubicació i accés:

Situat sobre un turó de 470 metres d'altitud a l'oest de la localitat de

Il·lustració 17: Vistes del Castell de Gallinera. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià

Benirrama, s'accedeix per la CV-700 i a continuació per una ruta senderista per la muntanya d'uns 2 km de longitud fins arribar a les restes, a les quals no es pot accedir directament.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: Aquest castell és d'origen andalusí probablement del s. XI, que va tindre consecutives reconstruccions posteriorment. La fortalesa estava baix domini directe d'al-Azraq, i va ser un dels 8 castells que el cabdill musulmà va cedir a Jaume I mitjançant la firma del Tractat del Pouet. També va ser el lloc, on es va refugiar al-Azraq després del setge del castell d'Alcalà al 1258 i on va negociar els termes de la seua capitulació que incloïa el seu exili. Les ruïnes presents i visibles hui dia són el fruit d'una remodelació posterior a un terratrèmol a finals del s. XIV.

Categoria: A

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castellot d'Alpatró

Municipi i comarca:

Vall de Gallinera, Marina Alta

Tipus – Subtipus:

Edifici militar – Castell

Figura de protecció: BIC (1997)

Il·lustració 18: Vistes del Castellot d'Alpatró. Font: Blog web "Guía de los castillos, torres y fortificaciones de Alicante"

Ubicació i accés: Ubicat en un turó de 340 metres d'altitud al nord de la

localitat d'Alpatró, s'arriba a través d'una senda de 500 metres de longitud que parteix des de la mateixa localitat d'Alpatró, concretament des del C/ Sant Marc.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: Aquest castell és d'origen àrab, possiblement del segle X, i juntament amb els altres dos castells situats també a la Vall de Gallinera, va ser territori baix dominació directa del cabdill al-Azraq, i va ser centre de les seues revoltes fins que a partir del 1258 el castell i la vall a la que pertany passa a mans del rei d'Aragó, Jaume I quan finalitzen les segones revoltes acabades per al-Azraq. Finalment, el castell d'Alpatró junt amb els de la zona passa a formar part de les possessions reials de Pere d'Aragó.

Categoria: A

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell d'Alcalà o Benissili

Municipi i comarca:

Vall de Gallinera, Marina Alta

Tipus – Subtipus:

Edifici militar – Castell

Figura de protecció: BIC (1985)

Ubicació i accés: Es troba ubicat sobre un turó de 730 metres

anomenat la Penya Grossa al sud de la localitat de Benissili a la Vall de Gallinera. S'accedeix per la CV-700,

per posteriorment, desplaçar-se per una senda de muntanya d'uns 650 metres de longitud fins arribar a les restes del castell.

Il·lustració 19: Vistes del Castell d'Alcalà.

Font: Blog web "Guía de los castillos, torres y fortificaciones de Alicante".

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: L'actual Castell d'Alcalà va ser construït probablement en el segle XI, amb reformes d'èpoques posteriors fins al segle XVI. Aquest va ser un dels castells més importants del cabdill al-Azraq, no solament perquè era de la seua propietat, sinó que també va ser una de les ubicacions principals des d'on va planificar les accions ofensives contra l'ocupació catalanoaragonesa i a més, va ser el seu lloc de refugi i d'arrecerament. Aquest castell va ser un dels 8 que es va incloure en la firma del Tractat del Pouet al 1244, havent-lo de cedir tres anys després, cosa que no succeí i per la qual cosa es va convertir en centre neuràlgic de les seues revoltes, fins que entre el 31 de maig i l'1 de juny de 1258 es produeix el setge d'Alcalà on Jaume I s'apodera definitivament del castell i de la zona, posant fi a les segones revoltes d'al-Azraq. Quant acaba el període de guerres, el Castell d'Alcalà passarà per diferents mans, fins acabar sent de Bernat Guillem, senyor que tindrà en la Vall d'Alcalà un senyoriu feudal.

Categoria: A

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell-Palau d'Alcalà de la Jovada

Municipi i comarca:

Vall d'Alcalà, Marina Alta

Tipus – Subtipus:

Edifici militar – Castell

Figura de protecció: BIC

Ubicació i accés: Les restes d'aquest castell es troben al mateix nucli urbà de la localitat d'Alcalà de la Jovada, on actualment s'ubica la plaça del

Il·lustració 20: Vistes de l'església construïda sobre l'antic Castell-Palau d'Alcalà de la Jovada.

Font: Imatge pròpia.

Bisbe Vilaplana. Es pot anar fàcilment dirigint-se al centre de la població.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: S'especula amb la possibilitat que el cabdill al-Azraq tinguera en aquest antic castell-palau el seu lloc de naixement entre els anys 1218 i 1220, i posteriorment lloc seu de residència. Com tants altres indrets de la zona, aquest va ser una possessió directa del cabdill, i a més herència familiar, sent un dels principals nuclis de les revoltes que va protagonitzar aquest personatge. La zona va passar a mans catalanoaragoneses definitivament amb la capitulació d'al-Azraq al 1258, i la Vall d'Alcalà passa a Jaume I. Actualment, l'antic castell-palau es troba modificat i plenament integrat al casc urbà de la localitat d'Alcalà de la Jovada, emplaçament del qual l'ocupa una illa de cases en la qual es troba l'actual Església de la Puríssima, que va ser construïda en el cos principal d'aquest edifici, i que té integrats encara alguns romanents d'antics elements defensius, observables des de la part posterior.

Categoria: A

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Efígie i font d'al-Azraq

Municipi i comarca: Alcalà de la Jovada, Vall d'Alcalà, Marina Alta

Tipus – Subtipus: Edifici militar – Castell

Figura de protecció: -

Ubicació i accés: Es troben al centre de la localitat d'Alcalà de la Jovada a la Vall d'Alcalà, accedint-hi fàcilment. La font es troba situada a la Plaça de Bisbe Vilaplana, i l'efígie al C/ del Calvari, paral·lel a l'Església de la Puríssima.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: Tant l'efígie com la font, la qual compta amb un vessador d'aigua potable, es troben ubicades al centre de la localitat d'Alcalà de la Jovada són dos punts d'interés arquitectònic i artístic que constitueixen un homenatge i recordatori del municipi a una figura històrica com al-Azraq amb la que guarden una estreta relació.

Categoria: A

Il·lustració 21: Font amb la imatge d'al-Azraq situada a la plaça principal d'Alcalà de la Jovada Font: Imatge pròpia.

Il·lustració 22: Esfinx d'al-Azraq al costat de l'església d'Alcalà de la Jovada. Font: Imatge pròpia.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Despoblats moriscos de la Vall d'Alcalà

Municipi i comarca: Vall d'Alcalà, Marina Alta

Tipus – Subtipus: Assentaments – Assentaments Rurals - Poblat

Figura de protecció: BIC (1997)

Ubicació i accés: Es tracta de cinc antics despoblats moriscos que estroben situats a les rodalies de les localitats d'Alcalà de la Jovada i Beniaia, les dos poblacions del municipi de la Vall d'Alcalà, sent aquests els de Salt, La Cairola, El Benialí, La Roca i L'Atzubieta, als quals es pot arribar en primera instància des d'Alcalà de la Jovada, que s'arriba per la CV-712.

- Salt: Situat al sud d'Alcalà de la Jovada, es pot accedir mitjançant un camí pavimentat que té com eixida el C/ Verge del Miracle, podent trobar-se aquest poblat a uns 2 km de distància.
- La Cairola: Es pot accedir per una senda que ix des del C/ de la Font a Beniaia, altra localitat dins del municipi de la Vall d'Alcalà, que transcorre per 400 metres fins arribar al despoblat.
- El Benialí: Es troba ubicat entre el despoblat de Salt i la població de Beniaia. Es pot accedir al poblat des de Beniaia arribant per la CV-713, i posteriorment desviant-se per un camí pavimentat a l'esquerra de l'entrada de la població on es troba situat el despoblat a 2,80 km.
- La Roca: Localitzat a l'est d'Alcalà de la Jovada, podent accedir-se fàcilment una vegada s'ha creuat el poble per la CV-712 i es pren un camí pavimentat d'un kilòmetre pavimentat que arriba directament al despoblat.
- L'Atzubieta: Es troba a uns 750 metres al nord d'Alcalà de la Jovada, arribant fàcilment per un camí pavimentat que es troba a la dreta de l'entrada del poble, podent trobar-se aquest despoblat just al costat d'aquest camí d'accés.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: Aquests conjunt de restes d'antigues alqueries andalusines que formen part d'una sèrie de despoblats moriscos que actualment són els millors conservats de tota la geografia valenciana. Aquestes alqueries depenien dels castells de la zona, com el d'Alcalà, per tant estaven baix jurisdicció directa d'al-Azraq, sent així com al-

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Azraq rebia les seues rendes. Després de la conquesta catalanoaragonesa, aquests poblats es van mantenir habitats pels anomenats moriscos fins al 1609 any en què s'expulsen, i es repoblen amb cristians vells, però esdevindran nuclis despoblats quan s'acaba la guerra civil espanyola al 1936.

Categoria: A

Il·lustració 24: Despoblat morisc de La Queirola. Font: Blog web "A Un Tir de Pedra"

Il·lustració 23: Despoblat morisc de l'Atzubieta. Font: Blog web "A Un Tir de Pedra"

Castell de Serrella

Municipi i comarca: Castell de Castells, Marina Alta

Tipus – Subtipus:

Edifici militar – Castell

Figura de protecció:

BIC (1997)

Ubicació i accés: Es troba situat sobre un turó anomenat la Penya del Castellet de 1051 metres i pròxim al sud del municipi de Castell de

Castells. Les restes d'aquest castell són de difícil accés, i per arribar cal eixir de Castell de Castells per la CV-752 i posteriorment, un camí senyalitzat cap a la dreta per realitzar una ruta d'un total d'aproximadament 4 km fins arribar a les

Il·lustració 25: Vistes del Castell de la Serrella. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

restes al cim de la Penya del Castell, sent la part més complicada la part del recorregut per a ascendir al seu cim i descendir després.

Breu descripció i relació amb la temàtica de la ruta:

El Castell de la Serrella és d'origen andalusí, i en temps d'al-Azraq va estar baix la seua possessió directa, cosa que va permetre la seua inclusió en el Tractat del Pouet del 1244 o 1245, junt amb altres set castells dels seus dominis, que en aquest cas, havia de passar a la Corona d'Aragó al cap de tres anys de la seua firma. Malgrat açò, aquest castell no va passar a mans catalanoaragoneses definitivament fins al 1258 junt amb els de Planes i Pego, quan Jaume I els conquereix i acaba amb les segones revoltes d'al-Azraq. Posteriorment, al 1290 se li va cedir a Bernat de Sarrià igual que la resta de la Vall de Guadalest, i després a la Ordre de Calatrava. Poc després de la conquesta cristiana, el castell va quedar inutilitzat.

Categoria: A

Castell de les Atzavares

Municipi i comarca:

Vall de Laguar, Marina
Alta

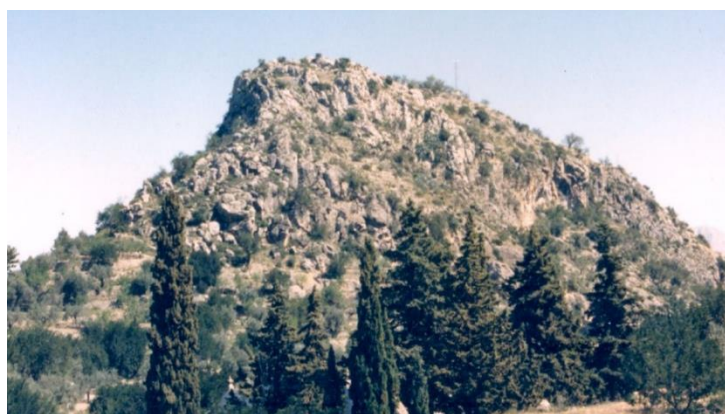
Tipus – Subtipus: Edifici
militar – Castell

Figura de protecció:

BIC (2000)

Ubicació i accés: Es
troba ubicat en un

promontori d'uns 350 metres d'altitud al nord de la localitat de Fontilles pertanyent a la Vall de Laguar, a la qual s'accedeix per la CV-721. El castell es troba visible i proper a la mateixa carretera, per accedir cal desviar-se per un camí de terra, on es troba senyalitzada la senda per fer el recorregut cap a les restes

Il·lustració 26: Vistes del Castell de les Atzavares des de Fontilles. Font: Associació "Amics del Museu de Xàbia".

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

a uns 350 metres, sent alguns trams de la pujada complicats fins al cim, on es troben les restes d'aquest castell.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: El Castell de Laguar, juntament amb la resta d'alqueries de la Vall de Laguar, formava part dels dominis del cabdill al-Azraq i també va ser escenari de les revoltes d'al-Azraq fins al 1258, any en què la zona passa definitivament a mans cristianes. Posteriorment, al 1276 durant la tercera i última revolta acabada per al-Azraq comandant un conjunt de 250 cavallers marínides provinents del Marroc, aquest castell va ser ocupat breument per aquests, passant ràpidament altra vegada a mans dels cristians. Finalment, al 1300 aquesta zona juntament amb el castell va ser donada a Constança d'Aragó.

Categoria: B

Castell de Pop – Església Fortificada de Sant Miquel Arcàngel

Municipi i comarca: Murla, Marina Alta

Tipus – Subtipus:

Edificis militars – Edificis religiosos fortificats

Figura de protecció: BIC (2001)

Ubicació i accés: L'església es troba al mateix casc urbà de la població de Murla, concretament al C/ Diputació Provincial, 3. És fàcilment accessible i visitable.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: On actualment s'erigeix l'Església Fortificada de Sant Miquel Arcàngel, abans es trobava l'anomenat Castell de Pop, d'origen andalusí i el qual va ser una de les possessions d'al-Azraq, que mitjançant el Tractat del Pouet es va comprometre a cedir-lo immediatament a l'infant Alfons d'Aragó. Durant les revoltes d'al-Azraq,

Il·lustració 27: Vistes exteriors de l'antic Castell de Pop. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

aquest el va recuperar momentàniament, però va ser recuperat poc de temps després al 1258 pels catalanoaragonesos, fundant-se així el poble del Murla al 1262, sent patrimoni reial del rei Pere, i posteriorment va deixar de ser-ho per passar a ser propietat de diversos senyors en diferents moments.

Categoria: A

Castell de Tàrbena

Municipi i comarca:

Tàrbena, Marina Baixa

Tipus – Subtipus:

Edifici militar – Castell

Figura de protecció: BIC
(2001)

Ubicació i accés: El castell s'ubica sobre un turó de 700 metres d'altura anomenat

Il·lustració 28: Vistes aèries del Castell de Tàrbena. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià

Segué, al nord i prop de l'actual població de Tàrbena a la qual s'accedeix per la CV-715. Es pot accedir a les restes per una senda que comença per un camí pavimentat a l'entrada del poble, concretament a la Pda. del Poble de Dalt, i a continuació, transitant una ruta senyalitzada i de fàcil accés d'uns 550 metres cap al cim del Segué on es troben les restes del castell.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: Aquest castell d'origen musulmà va ser una de les possessions directes d'al-Azraq més meridionals tenint una posició estratègica que controlava el pas cap al Coll de Rates, i posteriorment als 1244 o 1245 va ser inclòs dins del Tractat del Pouet com un dels castells, juntament amb el de Pop, que havien de passar immediatament a la firma del pacte a l'infant Alfons d'Aragó. Posteriorment, ja al 1274 el castell passa a mans de Bernat de Sarrià.

Categoria: A

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

El Castell de Guadalest

Municipi i comarca:

El Castell de Guadalest,
Marina Baixa

Tipus – Subtipus:

Edificis militars – Ciutats
emmurallades

Figura de protecció:

BIC, declarada Villa
Conjunt Històric-Artístic
(1974)

Il·lustració 29: Vistes del poble de El Castell de Guadalest. Font: Portal web de Turisme de El Castell de Guadalest

Ubicació i accés: Localitat ubicada al nord de la Marina Baixa, a la Vall de Guadalest i a la qual es pot accedir per la CV-755 des de la costa, o per la CV-70 per l'interior de la comarca.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: El nucli del poble del Castell de Guadalest que ja era existent a l'època andalusina, i cap el final d'aquesta etapa aquest nucli va ser un dels diferents dominis més meridionals del cabdill al-Azraq, el qual es va ocupar de la defensa de la zona i va fomentar el desenvolupament de l'agricultura d'aquell territori mitjançant un complex sistema de regadiu. Després de la conquesta per part de Jaume I, el poble del Castell de Guadalest va passar a Bernat de Sarrià, juntament amb quasi tota la resta de la vall al 1293, i manté la població morisca fins al moment de l'expulsió al 1609.

Categoria: A

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell de Polop

Municipi i comarca:

Polop, Marina Baixa

Tipus – Subtipus:

Edificis militars – Ciutats emmurallades

Figura de protecció:

BIC (1997)

Il·lustració 30: Vistes aèries del Castell de Polop. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià

Ubicació i accés: Les restes del castell es troben a la part alta de la localitat de Polop, i es pot

accedir pel C/ Castell i posteriorment per arribar a les restes, per una pujada pavimentada fàcilment accessible d'uns 150 metres de longitud.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: El Castell de Polop i la seua localitat tenien una posició geogràfica estratègica, sent un dels bastions clau dins dels dominis meridionals d'al-Azraq, el qual també va ser escenari de les revoltes sarraines liderades per aquest cabdill musulmà. Al 1258 Jaume I, després de la segona revolta d'al-Azraq, de les quals es va derrotar, aquest i Jaume I pacten l'exili sense retorn del cabdill, en el qual Jaume I li havia de cedir aquest castell a Abú l-Ja'far Hamid, nebot d'Al-Azraq i així va ser fins al 1277, quan després de la tercera revolta liderada per al-Azraq i que la població sarraina el secundava per última vegada, aquest castell, com els de la zona passa a formar part del senyoriu de Bernat de Sarrià. Com a curiositat cal esmentar, que durant el s. XX aquest castell va servir com a cementiri, cosa que va influir en el seu aspecte actual, però que, no obstant, queden bastants restes presents interessants i apreciables.

Categoria: A

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell de Finestrat

Municipi i comarca: Finestrat, Marina Baixa.

Tipus – Subtipus: Edificis militars – Castell

Figura de protecció: BIC

Ubicació i accés: L'antic recinte del castell es troba a la part alta de la localitat de Finestrat, i s'ubica al C/ Castell, així doncs té un accés molt fàcil ja que té una bona senyalització.

Il·lustració 31: Recinte de l'antic castell de Finestrat i actual ermita del Sant Crist del Remei. Font: Blog web "Guía de Castillos, Torres y Fortificaciones de Alicante".

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: Aquest antic castell va ser la possessió més meridional del cabdill andalusí al-Azraq, i està molt relacionat amb les revoltes sarraïnes que va liderar. El 1247, quan va esclatar la primera revolta andalusina, al-Azraq conquereix, en primera instància i es fa amb el control dels castells de Gallinera, Pego i aquest mateix, el de Finestrat, estant durant aquest període baix el seu control. Va tornar a ser, per segona vegada, escenari de les revoltes capitanejades per al-Azraq a l'any 1276, que amb el retorn inesperat del cabdill andalusí, on l'alcaide del castell de Finestrat, Abú Ishaq Ibrahim al-Axqari van recolzar aquesta tercera revolta sarraïna liderada per al-Azraq, en la qual es va aprovisionar i va resistir durant un curt període de temps, però va ser derrotat finalment. Les restes actuals del castell es troben quasi desaparegudes ja que aquest va sofrir remodelacions i tombaments en diverses ocasions, fent que ja al s. XVIII quasi desapareguera. Les restes de l'antic castell estan actualment enterrades, o camuflades entre els arbres de l'antic recinte del castell, i on actualment s'alça una ermita dedicada al Sant Crist del Remei construïda al 1952, abans hi va haver una xicoteta església construïda poc després de la conquesta cristiana. Aquest recinte també compta amb un important mirador amb vistes cap al golf d'Alacant.

Categoria: A

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell de Borró

Municipi i comarca:

Ròtova, la Safor

Tipus – Subtipus:

Edificis militars – Ciutats emmurallades

Figura de protecció:

BIC

Ubicació i accés: Aquest castell es troba sobre un turó

Il·lustració 32: Vistes del Castell de Borró. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià

anomenar la penya del Borró, que li dona nom al castell i es troba al nord-est de la població de Ròtova. L'accés al castell es troba senyalitzat, i es pot arribar a les restes per una senda paral·lela al barranc Blanc que ix des del mateix poble, concretament el C/ Molinet amb una distància total de 1,5 km.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: Aquest castell és d'origen andalusí, i va capitular junt amb els castells de Vilella, Palma, Vilallonga i Rebollet a Jaume I al 1239, encara que no de facto fins al 1262. En el moment que esclaten les revoltes d'al-Azraq, donada la proximitat d'aquest castell als dominis septentrionals d'al-Azraq, Jaume I envia una xicoteta unitat operativa al castell provinent des del Castell de Bairén, que va conviure amb la població musulmana de la zona, la qual es va mantindre fins al 1248, fins al moment que acaben les revoltes d'Al-Azraq durant l'any anterior i provoca que Jaume I firme del decret d'expulsió dels andalusins a gener del 1247. La funció principal d'aquest castell una vegada va ser conquerit pels cristians, va ser la de vigilar i controlar la propagació de les revoltes encapçalades pel senyor d'Alcalà, després d'aquest període el castell queda deshabitat i en desús.

Categoria: C

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell de Vilella

Municipi i comarca:

Almiserà, la Safor

Tipus – Subtipus:

Edificis militars – Castell

Figura de protecció:

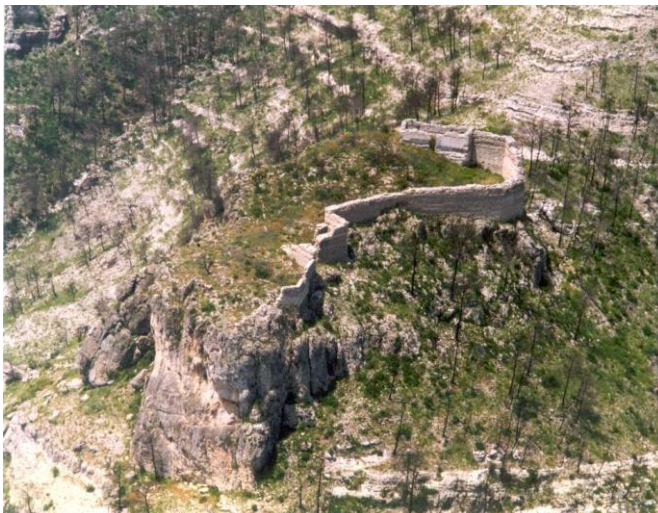
BIC (2002)

Ubicació i accés: La seua ubicació és sobre una penya de 142 metres d'altitud, al nord-oest d'Almiserà distant a 1,8

km, i a pocs metres del terme del municipi de Llutxent, a la Vall d'Albaida. Per accedir a les restes del castell, que es troben senyalitzades és necessari eixir des de la població d'Almiserà, concretament cal desplaçar-se en direcció a la muntanya pel C/ Monte Vernissa, i als 550 metres desviar-se per una senda poc senyalitzada a mà esquerra, i seguir-la 2 kilòmetres fins arribar a les restes.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: Es tracta d'un castell també d'origen andalusí, probablement construït entre els s. XII i XIII, que juntament amb els castells de Borró, anteriorment esmentat, Palma, Villalonga i Rebollet és conquerit pels catalanoaragonesos al 1239. Com va succeir amb el Castell de Borró, ací també es va enviar un petit regiment des del Castell de Bairén amb el propòsit de controlar i vigilar les revoltes que acabdillava al-Azraq i que es van estendre pels seus antics dominis, tals com la veïna Vall de Perputxent. Després d'aquest període, aquest castell com la resta a la zona, perd el seu caràcter defensiu i estratègic, i és abandonat definitivament.

Categoria: C

Il·lustració 33: Vista aèria del Castell de Vilella.

Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell de Margarida

Municipi i comarca:

Planes, el Comtat

Tipus – Subtipus:

Edificis militars – Castells

Figura de protecció:

BIC

Ubicació i accés: La seua

ubicació és sobre un turó a 700 metres d'altura sobre la part alta de la muntanya del Cantaruc, a 1 km al sud de la població de Margarida, al municipi de Planes i limítrof amb la Vall d'Alcalà. L'accés a la base de la penya on es troben situades les restes d'aquest castell és fàcil i sense dificultat, ja que sols cal transcórrer un camí senyalitzat des de Margarida que ix des del C/ Almassara de la Mola, per creuar el barranc de l'Encantada i recórrer un total de 2 km fins arribar a la penya. L'ascens a la penya del castell és dificultós ja que no hi ha sendes estables marcades i en molts casos s'ha de fer camp a través.

Il·lustració 34: Vistes del Castell de Margarida. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: El Castell de Margarida va ser un dels castells que eren propietat del cabdill al-Azraq, i va ser un dels castells que va comprometre cedir a l'infant Alfons, i per tant a la Corona d'Aragó en un termini de tres anys a partir de la firma del Tractat del Pouet. No obstant, el castell juntament amb els de la zona va estar baix control efectiu d'al-Azraq fins al 1258, any en què conclouen les segones revoltes sarraïnes. Així doncs, una vegada els catalanoaragonesos prenen de manera definitiva la zona,, el castell és cedit a Gil Ximénez de Segura el mateix any.

Categoria: A

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell de Planes

Municipi i comarca:

Planes, el Comtat

Tipus – Subtipus: Edifici militar – Castell

Figura de protecció:

BIC

Ubicació i accés: Es troba situat en la part alta de la població de Planes, tenint un accés fàcil i senyalitzat pel C/ de l'Església.

Il·lustració 35: Vistes exteriors del Castell de Planes. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: Durant l'època de dominació andalusina aquest castell tenia una posició estratègica entre el Comtat i les valls interiors de la Marina. Va estar baix la influència d'al-Azraq fins que Jaume I al 1258 amb una ràpida intervenció per apagar les segones revoltes sarraïnes acabdillades per al-Azraq, aconseguí sotmetre els alcaïds de Planes, Pego i Castell de Castells. Posteriorment, al 1276 la població andalusina de Planes es torna unir a la tercera revolta que torna a encapçalar al-Azraq, tant és així que Jaume I va ordenar atacar-los el 9 d'abril del 1276, i aconseguí apagar la insubordinació. Posteriorment, va tindre un paper important en l'intent de Castella per conquerir el sud dels dominis catalanoaragonesos al 1363, però finalment va caure en desús ja ben entrat el s. XVIII.

Categoria: B

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell de Tollos – Església de Sant Antoni de Padua

Municipi i comarca:

Tollos, el Comtat

Tipus – Subtipus:

Edificis religiosos - Esglésies

Figura de protecció: BRL

Ubicació i accés: S'ubica al centre del casc urbà de la localitat de Tollos, tenint una fàcil accessibilitat pel C/Diputació.

Descripció històrica i relació amb

la temàtica de la ruta: L'actual localitat de Tollos té com a origen una antiga alqueria andalusina fundada en temps del domini almohade, i que en l'última etapa de dominació musulmana va ser un dels dominis directes d'al-Azraq. Posteriorment, al 1248 quan esclata la primera revolta és conquerida finalment pels catalanoaragonesos, passant a ser propietat de diferents senyors. L'alcassaba de l'antic castell-fortificació de Tollos va desaparèixer en els temps de la conquesta cristiana, i el poc que ha arribat als nostres dies ha quedat integrat a la torre del campanar de l'actual església parroquial local dedicada a Sant Antoni de Pàdua, que es troba restaurada però amb romanents del que antigament era la torre de l'homenatge de l'antic castell de Tollos ja d'època cristiana. Tampoc és apreciable el sistema defensiu que hi hauria adjacent a l'antic castell que, hui dia, està integrat en l'actual casc i entramat urbà de la localitat.

Categoria: A

Il·lustració 36: Vistes exteriors de l'antic castell de Tollos i actual església dedicada a Sant Antoni de Pàdua. Font: Blog web "Guía de Castillos, Torres y Fortificaciones de Alicante".

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Torre del Pla de la Casa – Castell de Xeroles

Municipi i comarca:

Fageca, el Comtat

Tipus – Subtipus:

Edifici militar – Castell

Figura de protecció: -

Ubicació i accés:

El Castell de Xeroles es troba situat a 2,20 km al sud de la localitat de Fageca a la qual es pot accedir per la CV-720

Il·lustració 37: Vistes del castell de Xeroles. Font: Blog web "Guía de Castillos, Torres y Fortificaciones de Alicante".

o la CV-540, dalt la muntanya de la Serrella a 1360 metres, convertint-lo en el castell amb major altitud de les Comarques Centrals. Es pot accedir a les per un sistema de sendes senyalitzades, amb una dificultat moderada.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: Durant l'última etapa de dominació musulmana, aquest castell pertanyia a al-Azraq, sent un dels hui castells inclosos dins del Tractat del Pouet, havent-lo de cedir al cap de tres anys des de la seua firma a la Corona d'Aragó, però realment aquest castell va seguir estant baix el control d'al-Azraq de facto fins al 1258, any en què conclouen les segones revoltes sarraïnes, i el castell passa a mans catalanoaragoneses de manera definitiva, cedint-se a Gonzalo Ferrández de Medrano. Poc temps després de la conquesta catalanoaragonesa, el castell va entrar en desús i és abandonat.

Categoria: A

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell de Penella

Municipi i comarca:

Cocentaina, el Comtat

Tipus – Subtipus: Edifici militar – Castell

Figura de protecció: BIC (1996)

Ubicació i accés: El castell es troba a 5 km al sud-est del municipi de Cocentaina, i a 600 metres del poble de Penella, pedania de

Il·lustració 38: Vistes exteriors del castell de Penella.

Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.

Cocentaina que li dona nom a la construcció. Es pot accedir fàcilment al castell per la CV-70 que arriba a les falces de la mateixa construcció.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: Aquest castell té un origen islàmic, i encara que no va pertànyer al visir al-Azraq, va ser escenari i va estar baix la influència de les revoltes que aquest va encapçalar a la zona, ja que durant aquest període d'inestabilitat, al-Azraq va liderar diverses incursions per fer-se amb el castell de Cocentaina, que ja havia estat conquerida junt a les seues alqueries per Jaume I al 1248. Així doncs, al 1271 Jaume I li va cedir a Roger de Llúria Cocentaina i les seues alqueries perquè es fera càrrec de la seua defensa i de la gestió del territori del Comtat, i posteriorment va concedir al cavaller Guillem de Vilafranca la propietat de l'alqueria de Penella i va manar construir un castell amb contacte visual al de Cocentaina, donant origen a l'actual Castell de Penella, però a partir del s. XVI aquest castell perd la seua funció defensiva i entra en desús. Cal destacar que la construcció va ser restaurada al 2005.

Categoria: C

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell i Recinte Emmurallat de Cocentaina

Municipi i comarca: Cocentaina, el Comtat

Tipus – Subtipus: Edifici militar – Castell i muralles

Figura de protecció: BIC (1985)

Ubicació i accés: El castell de Cocentaina es troba dalt el tossal de Sant Cristòfol a 500 metres del casc urbà de Cocentaina, i es pot accedir fàcilment a ell per una senda senyalitzada de curt recorregut que ix des del C/ Dolors de la Verge. Les restes del recinte emmurallat de la població estan integrades al seu casc urbà sent els més visibles els dels C/ Rector Montagut i C/ Sant Tomàs, als quals es pot arribar sense dificultat.

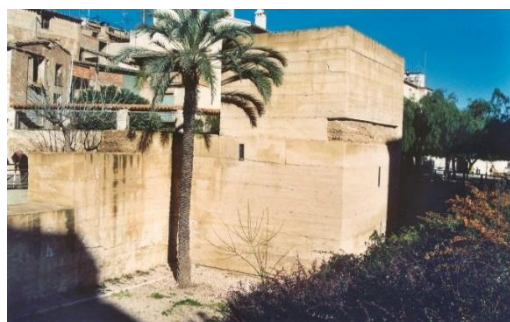
Descripció històrica i relació amb la

temàtica de la ruta: Jaume I va conquerir Cocentaina al 1248, no obstant, després de la conquesta catalanoaragonesa, Cocentaina va ser un dels objectius d'al-Azraq, població que va intentar prendre durant la primera revolta al 1248, altra durant les segones revoltes al 1254 i una tercera a l'última revolta del 1276, però sense èxit. Posteriorment, serà durant les segones revoltes encapçalades per al-Azraq, quan Jaume I el 23 de maig del 1258 parteix des de Xàtiva a Cocentaina amb uns 50 cavallers i els seus respectius escuders, i per sotmetre els alcaids de Planes, Pego i Castell de Castells i apoderar-se dels seus respectius castells, cosa que aconsegueix. Al 1271 Jaume I li donà a Roger de Llúria Cocentaina i les seues alqueries perquè les defensara i administrara.

Categoria: C

Il·lustració 39: Vistes aèries del castell de Cocentaina. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural

Il·lustració 40: Restes de les antigues muralles de Cocentaina. Font: Inventari General del Patrimoni

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell i Muralles de Penàguila

Municipi i comarca: Penàguila, el Comtat

Tipus – Subtipus: Edifici militar – Castell i muralles

Figura de protecció: BIC (2001)

Ubicació i accés: El castell es troba sobre un tossal a 600 metres del casc urbà de la població de Penàguila. A les restes del castell es pot accedir per la CV-780 eixint pel sud de la per seguir per un camí

Il·lustració 41: Vistes aèries del castell de Penàguila. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural

pavimentat durant uns 40 metres fins arribar on comença una senda senyalitzada cap a l'esquerra, per seguir creuant el barranc de la moleta i ascendir fins a les restes seguint la senda. Les muralles en canvi estan integrades al casc urbà actual de la població de Penàguila, i es poden trobar fàcilment repartides les seues restes per la localitat.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: Tant la població i el seu recinte emmurallat, com el castell són d'origen islàmic, concretament del període almohade del s. XII. Encara que Penàguila va passar a mans catalanoaragoneses al 1245, dos anys després, al 1247 Penàguila va ser un dels castells que va prendre el visir al-Azraq durant les primeres revoltes, però els cristians el van recuperar dos anys després al 1258. No obstant, va tornar a ser centre de les revoltes d'al-Azraq al 1276, any en què els sarraïns recuperen breument el seu control fins a la mort d'al-Azraq el mateix any, i torna a domini cristià definitivament.

Categoria: B

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Torre Sena

Municipi i comarca: Penàguila, el Comtat

Tipus – Subtipus: Edificis militars – Torre defensiva

Figura de protecció: BIC (1996)

Ubicació i accés: Aquesta torre es troba en la carretera d'Alcoleja a Benfallim a les proximitats de la població de Penàguila, concretament a la CV-785, mitjançant la qual es pot arribar a la torre sense dificultat.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: Es tracta d'una torre defensiva d'origen islàmic i tenia la funció principal de vigilar la entrada de Penàguila i del trànsit que provenia de Cocentaina, i tenia un destacat per al castell, tant en època musulmana, sobre tot en temps de les revoltes d'al-Azraq i també posteriorment en època cristiana.

Il·lustració 42: Vistes exteriors de la Torre Sena. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.

Categoria: C

Castell de Barcella

Municipi i comarca: L'Orxa, la Vall d'Albaida

Tipus – Subtipus: Edificis militars – Castell

Figura de protecció: BIC

Ubicació i accés: Aquest xicotet castell es troba dins del terme municipal de L'Orxa, en la Serra del Benicadell, a un turó de 760 metres entre els castells de Perputxent i Carbonera. L'accés més directe a les restes del castell és a través d'una ruta senyalitzada i condicionada que ix des de la part drets de la CV-705 direcció a Salem des de Beniarrés.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: Aquest castell-fortalesa petit és d'origen islàmic del s. XII, que l'havien anomenat al-Maraién o "castell dels dos focs", ja que tenia la funció de vigia i donar senyals a través del foc com avís. Va ser un castell important en temps de les revoltes d'al-Azraq, ja que estava dins dels seus dominis igual que la resta de la Vall de Perputxent, i un lloc estratègic degut a la seua proximitat al castell de Perputxent, concretament a 2,6 km, i des d'on es podien veure els senyals de foc en cas d'atac de Jaume I i les seues hosts, finalment aquest castell junt amb els de la zona passa definitivament a mans cristianes quan acaben les revoltes d'al-Azraq i segueix tenint la mateixa funció fins que cau en desús amb la pacificació del territori.

Categoria: C

Il·lustració 43: Restes del castell de Barcella. Font: Portal web turístic de la Mancomunitat de Municipis de la Vall d'Albaida.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell de Perputxent

Municipi i comarca:

L'Orxa, la Vall d'Albaida

Tipus – Subtipus:

Edificis militars – Castell

Figura de protecció: BIC

Ubicació i accés: El castell s'ubica sobre un turó a 1,2 km nord de la població de L'Orxa, a les falces de la Serra del Benicadell i a les proximitats del riu Serpis. Es pot accedir fàcilment per un camí pavimentat senyalitzat d'uns 400 metres que ix des de la Partida Devesa, a la qual s'accedeix eixint pel nord de L'Orxa per la CV-701 direcció Beniarrés o per la via verda del Serpis.

Il·lustració 44: Vistes aèries del Castell de Perputxent. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: Aquest castell és d'origen islàmic d'entre els segles XII i XIII, durant l'última etapa musulmana abans de la conquesta catalanoaragonesa va ser una possessió directa d'al-Azraq, tant és així, que va ser un dels huit castells inclosos en el Tractat del Pouet del 1244 o 1245, i en aquest cas, al-Azraq retenia aquest castell junt amb el d'Alcalà, a la Vall de Gallinera durant quatre anys més a partir de la signatura del tractat, temps passat aquest castell s'havia d'incorporar de manera efectiva a la Corona d'Aragó. Aquest castell no va ser incorporat de facto a la corona catalanoaragonesa de manera efectiva fins al 1258, quan Jaume I acaba amb les segones revoltes acabdillades per al-Azraq, i és aleshores quan passa per les mans de diferents senyors, fins que el 1288 passa possiblement a l'Ordre de l'Hospital.

Categoria: A

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Casc Antic i Recinte Emmurallat d'Alcoi

Municipi i comarca: Alcoi,
l'Alcoià

Tipus – Subtipus: Edificis
militars – Muralles / Conjunt
històric-artístic

Figura de protecció: BIC (Casc
antic en 1982)

Ubicació i accés: El casc antic es
troba en el centre neuràlgic de la
ciutat d'Alcoi, i està rodejats per
les restes de l'antiga muralla que envoltava la
ciutat de l'edat mitjana. És de fàcil accés ja que
sols és necessari recórrer l'entramat urbà del casc
antic per trobar els elements més importants.

Descripció històrica i relació amb la temàtica

de la ruta: El casc antic d'Alcoi i les muralles són
el resultat de la fundació cristiana de la població
entre els anys 1255 i 1255 després de la conquesta
cristiana del territori. El 2 de març del 1271 Jaume
I ordena construir un castell defensiu a la mateixa
població d'Alcoi, i li la va cedir a Martí Ximén de
Sovarre. Al poc de temps Alcoi va tornar a ser

protagonista de les terceres revoltes encapçalades per al-Azraq, en la que el
cabdill junt amb 250 genets benimerins del Marroc, van atacar i intentar prendre
el 5 de maig la ciutat d'Alcoi i nuclis pròxims com el castell de Barxell. Els cavallers
musulmans comandats per al-Azraq assetjaren la ciutat sense èxit, però durant
la batalla al-Azraq mor per una ferida de fletxa llançada des de les muralles de la
ciutat d'Alcoi i va morir, i els genets fugiren cap a La Canal d'Alcoi on tenidren
una emboscada als cristians que els van seguir des de la capital alcoiana, on

Il·lustració 45: Vistes des de l'aire del casc antic d'Alcoi. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià

Il·lustració 46: Restes de les muralles d'Alcoi. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

foren derrotats. Moltes de les construccions originàries de l'edat mitjana s'han perdut amb el pas del temps, per les remodelacions que ha patit el seu tram urbà, sobre tot amb l'auge industrial, així doncs molts dels edificis que es poden apreciar actualment són el resultat d'aquell passat industrial dels s. XIV i XX, on vivia la burgesia local lligada a la producció industrial del municipi en edificis d'estil modernista i eclèctics que es poden apreciar hui dia.

Categoria: B

Castell de Barxell

Municipi i comarca: Alcoi,
l'Alcoià

Tipus – Subtipus: Edificis militars
– Castell

Figura de protecció: BIC (1996)

Ubicació i accés: Aquesta petita construcció s'alça sobre un turonet a 4 km de la ciutat d'Alcoi, al qual s'accedeix per la CV-795 en el trajecte d'Alcoi a Banyeres de

Mariola, havent d'agafar un camí senyalitzat cap a l'esquerra, per arribar al monticle on se situa el castell als 700 metres, per posteriorment accedir a les restes per una senda de recorregut molt curt.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: És un castell d'origen musulmà del s. XIII i la seua funció principal era la d'albergar a la població de les alqueries properes en cas de perill. Al 1256 el castell ja estava baix control cristià catalanoaragonés i en el moment que es va crear el poble d'Alcoi i es va repoblar amb cristians, però a l'any 1276 va ser presa per al-Azraq i els seus genets benimerins, però per un període molt curt de temps. Finalment passa a mans cristianes, i al-Azraq és mort a Alcoi el 5 de maig del 1276.

Categoria: B

Il·lustració 47: Vistes exteriors del castell de Barxell. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell-Palau Senyorial de Llutxent

Municipi i comarca:

Llutxent, la Vall d'Albaida

Tipus – Subtipus:

Edificis militars - Castells

Figura de protecció: BIC

Ubicació i accés: La construcció és de fàcil accés i es troba al casc antic de Llutxent, al C/ Castell 20.

Il·lustració 48: Vistes aèries del Castell-Palau de Llutxent. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià

Descripció històrica i relació amb la temàtica

de la ruta: L'any 1277 la població de Llutxent és concedida per Jaume I a Joan de Pròixida, de família amb origen sicilià . En aquell moment el poble de Llutxent estava en procés de reconstrucció ja que al 1276 va ser arrasada pels genets benimerins que va encapçalar al-Azraq a les terceres revoltes. I serà després, quan la família Pròixida decideix construir l'edifici actual del castell-palau posteriorment ja al s. XIV, que substituirà com a edifici de referència a l'antiga fortalesa musulmana del castell del Xiu, sent així un exemple del gòtic valencià de l'època, com també ho és el castell de Fornà.

Categoria: B

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell del Xiu

Municipi i comarca:

Llutxent, la Vall d'Albaida

Tipus – Subtipus:

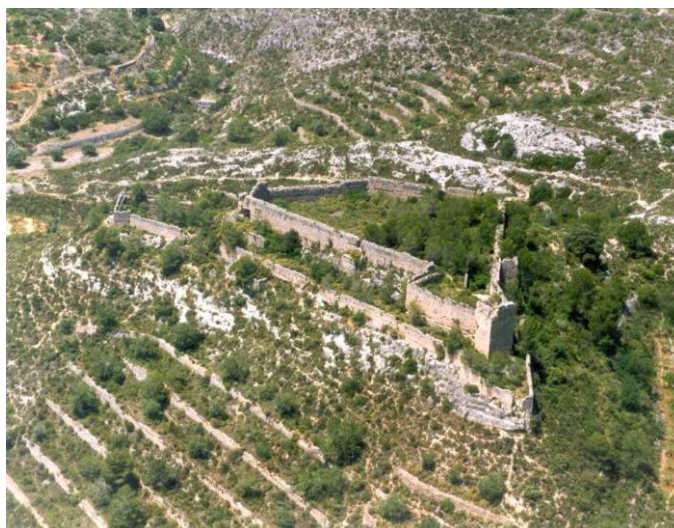
Edificis militars - Castells

Figura de protecció: BIC

Ubicació i accés: Aquest

castell es troba sobre un tossal a un 1,3 km al nord de la població de Llutxent, podent-se accedir per la CV-608 direcció Pinet, per a accedir a un camí

pavimentat cap a l'esquerra, i als 130 metres prendre una senda senyalitzada d'uns 230 metres fins a les restes del castell.

Il·lustració 49: Vistes aèries del castell del Xiu.

Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.

Breu descripció i relació amb la temàtica de la ruta: El castell és d'origen almohade del s. XII, posteriorment el districte de la Vall d'Albaida va ser conquerit per Jaume I i les seues hosts al 1244, i serà en aquesta època quan el castell siga usat com refugi d'amenaces per als repobladors cristians de la recent fundada Llutxent, que no comptava amb sistema defensiu, i això va ser la causa per la qual al juny 1276, els genets benimerins que havia comandat al-Azraq en la tercera revolta, ja mort a Alcoi el 5 de maig, la van poder arrasar i saquejar derrotant a les forces cristianes, encara que la població es va poder refugiar abans en aquest castell. Serà a juliol del 1276 quan l'infant Pere d'Aragó, futur rei Pere el Gran, aconseguix vèncer els musulmans revoltats. Aquesta batalla i el castell del Xiu situat al Mont Sant estan lligats suposadament al "Miracle dels Sants Corporals". Aquest castell és un dels millors conservats d'aquest període a les CCV.

Categoria: B

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Monestir del Corpus Christi

Municipi i comarca:

Llutxent, la Vall d'Albaida

Tipus – Subtipus: Edificis militars - Castells

Figura de protecció: BIC

Ubicació i accés: El monestir es troba sobre el tossal del Mont Sant a menys d'1 km al nord del nucli urbà de Llutxent, podent-se accedir de forma senzilla pel C/ Costa que porta directament a l'edifici.

Il·lustració 50: Vistes aèries del Monestir del Corpus Christi de Llutxent. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: Una vegada el territori de la Vall d'Albaida és conquerida per Jaume I al 1244, es funda la població cristiana de Llutxent, i més tard al s. XIV es comença a construir aquest monestir vinculat al Miracle dels Sants Corporals a partir d'una antiga ermita del s. XIII, i ja al s. XV, concretament al 1423, s'estableixen en aquest monestir els frares dominicans, gràcies a la donació d'Olf de Pròixita. Aprofitant la vinculació d'aquest monestir amb la batalla de Llutxent i el miracle dels Sants Corporals, se'ls concedirà el privilegi per establir una universitat dominicana dedicada la formació teològica al Monestir del Corpus Christi de Llutxent amb el permís del papa Sixt IV que els va donar el 18 de març del 1474, sent així la primera universitat al territori valencià.

Categoria: B

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell de Carbonera

Municipi i comarca: Beniatjar, la Vall d'Albaida.

Tipus – Subtipus: Edificis militars - Castells

Figura de protecció: BIC

Ubicació i accés: Les restes d'aquesta construcció es troben a l'anomenada Penya del Castell a uns 4 km al sud de la població de Beniatjar. Es pot accedir al castell per una senda senyalitzada de 2 km que ix des de la CV-61615, carretera de Beniatjar a Carrícola.

Il·lustració 51: Restes del Castell de Carbonera. Font: Blog web "A Un Tir de Pedra".

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: Aquest castell és d'origen islàmic, i es va situar en la frontera de les antigues taifes de Dénia i València. Aquest castell va estar ocupat pel Cid des del 1091 fins al 1099, i al 1124 el rei Alfons I d'Aragó es fa amb el control del castell també durant un curt període de temps, que passa a mans andalusines fins que a l'any 1244 en què Jaume I aconsegueix conquerir-lo junt amb la resta de la Vall d'Albaida i els districtes de Xàtiva, Dénia i Biar. Atenent a la posició estratègica d'aquest castell, el cabdill al-Azraq el va prendre durant la primera revolta al 1247, i el van aconseguir retenir fins al 1249, any en què Jaume I el recupera baix el seu control. Al 1288 el castell juntament amb el castell de Rugat i les seues alqueries dependents és cedit per Alfons III d'Aragó a Bernat Bellví, i passa a ser aleshores una residència feudal.

Categoria: B

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell de Rugat

Municipi i comarca: Aiello de Rugat, la Vall d'Albaida

Tipus – Subtipus: Edificis militars – Castells

Figura de protecció: BIC

Ubicació i accés:

El castell es troba sobre un promontori de la serra del Benicadell a 1 km al sud de la població d'Aielo de Rugat. Per

accedir al castell és necessari fer-ho per un camí senyalitzat anomenat camí del Molí, i a l'altura del barranc del Frare començar l'ascensió per un camí que porta a una senda d'1 kilòmetre de distància que condueix directament a les restes del castell al cim del promontori.

Il·lustració 52: Vistes exteriors del Castell de Rugat. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: El castell és d'origen islàmic, va ser una fortalesa en la frontera de les taifes de Dènia i València, i tenia un fort caràcter estratègic. Al 1244, Jaume ja havia conquerit la Vall d'Albaida, no obstant, a l'any 1257 al-Azraq en resposta a la fundació de les poblacions cristianes de Bocairent i Alcoi dos anys abans, pren durant les segones revoltes el castell de Rugat entre altres de la zona, però per un curt període de temps. Aquest és l'escenari d'un dels episodis històrics més rellevants entre Jaume I i al-Azraq, ja que va ser en aquest castell on va tenir lloc el famós "Fet de Rugat" ocorregut al juny del 1258, en què al-Azraq li va parar un parany al monarca catalanoaragonés amb l'excusa d'una boda fictícia i un suposat pacte de rendició, però en realitat va ser l'excusa del cabdill andalusí per fer una emboscada a Jaume I i als cavallers que l'acompanyaven quan hi va anar, eixint amb vida per poc i en la qual va perdre molts homes. Posteriorment, a abril del 1276 en la tercera revolta d'al-Azraq i els genets benimerins, Jaume I va ordenar a Guillem de Corts que anara a aquest castell amb aprovisionament d'armes per

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

a la guarnició que hi havia per preparar-se per a la invasió. Finalment, al 1288 el castell juntament amb el castell de Carbonera amb les seues alqueries dependents és cedit també a Bernat Bellví pel rei Alfons III d'Aragó.

Categoria: A

Castell de Xàtiva

Municipi i comarca:

Xàtiva, la Costera

Tipus – Subtipus: Edificis militars - Castells

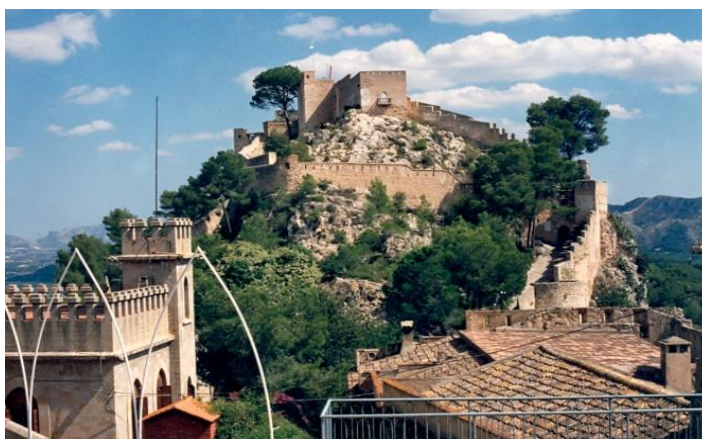
Figura de protecció: BIC (1931)

Ubicació i accés:

El castell es troba sobre un gran turó al sud de la ciutat

de Xàtiva, i s'accedeix a partir d'una pujada que ix des del nucli urbà, principalment des del C/ Menor Costa i C/ Vora del Mur, a la part alta de la ciutat.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: A l'actual ubicació de Xàtiva es van establir anteriorment els ibers i posteriorment els romans, que ja van construir una fortalesa a l'època de la ciutat romana de Saetabis. Van ser els musulmans els que van reformar les estructures preexistents i van estendre les muralles del castell, sent aquesta l'estructura i la construcció amb la que coincideix el castell modern, que ja en època cristiana ja es va acabar de transformar i d'incorporar l'estil gòtic que en el castell és visible de hui dia, hi havent dos nuclis, el castell major i el castell menor. Jaume I va conquerir Xàtiva al 1244, i va fer del castell una de les seues seues més importants fent que esdevinguera la segona ciutat més important del Regne de València. Pocs anys després, durant les primeres revoltes del visir al-Azraq entre 1247 i 1248, Xàtiva, junt amb Cocentaina, va ser un dels objectius del cabdill però mai va arribar a prendre-les. Temps després, en les segones revoltes el 23 de maig

Il·lustració 53: Cim del castell de Xàtiva. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

del 1258 el rei Jaume I parteix des de Xàtiva en direcció Cocentaina amb uns 50 cavallers i els seus respectius escuders, i va aconseguir sotmetre els alcaids de Planes, Pego i Castell de Castells, i l'1 de juny es fa amb els castells d'Alcalà i Gallinera, conquerint de manera definitiva els antics dominis d'al-Azraq.

Categoria: C

Castell de Montesa

Municipi i comarca:

Montesa, la Costera.

Tipus – Subtipus:

Edificis militars - Castells

Figura de protecció:

BIC

Ubicació i accés:

El castell es troba a un tossal al nord de la

Il·lustració 54: Vistes exteriors del castell de Montesa.

Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.

població de Montesa, molt pròxim al nucli urbà. Es pot accedir al castell fàcilment per una pujada pavimentada que condueix directament a l'entrada del mateix.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: Sobre el tossal on s'ubica el castell de Montesa, anteriorment s'ubicava una fortalesa d'origen musulmà, però una vegada Jaume I conquereix Xàtiva al 1244, l'Ordre de Montesa que va construir i ocupar aquest castell perquè fora la seua seu, per tant es tracta d'un castell-convent del segle XIII d'estil gòtic i l'únic d'aquestes característiques amb finalitat militar i religiosa de la geografia valenciana. Quan Jaume I conquereix Xàtiva al 1244 es compromet a respectar les vides, les propietats i els costums de la població andalusina que hi vivia, així que va commutar el castell de Xàtiva pels de Vallada i Montesa. Posteriorment, al 1276 va esdevenir un dels focus més importants de les terceres revoltes que va acabdillar al-Azraq, quan la població mudèjar de Montesa que va atendre al lideratge i a la crida de l'antic visir d'Alcalà per agitar-se en contra de l'ocupació

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

catalanoaragonesa. La rebel·lió va durar fins al 29 de setembre del 1276, quan el rei Pere III d'Aragó el Gran, que ja havia assumit el tron de son pare mort a l'any anterior, assetja Montesa i apaga les revoltes definitivament. Aquest castell, a l'edat mitjana va tenir un paper destacat per la seua situació fronterera amb el Regne de Castella, i va ser decisiu en els posteriors atacs de Castella a la Corona d'Aragó al s. XIV.

Categoria: C

Castell-Palau dels Comtes de Cervelló

Municipi i comarca: Anna, la Canal de Navarrés

Tipus – Subtipus:

Edificis militars – Edificis agrícoles o residències fortificades

Figura de protecció:

BIC

Ubicació i accés: La seua ubicació és troba al mateix nucli urbà d'Anna, a la Plaça Alameda, 5.

Il·lustració 55: Vistes interiors del castell-palau dels Comtes de Cervelló d'Anna. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: On ara se situa aquest castell-palau construït al s. XVII, anteriorment es trobava l'antic castell d'Anna, d'origen islàmic i que una vegada Jaume I va conquerir la zona, juntament amb la ciutat de Xàtiva, al 1244 lliura la població d'Anna i el seu castell a l'ordre de Santiago com a recompensa en la seua ajuda durant el setge de Biar. Posteriorment, al 1276 Anna cau baix la influència del visir al-Azraq quan els habitants de la població s'uneixen, juntament amb els de Montesa, Xella, Bolbait entre altres, a les terceres revoltes que acabdillava altra vegada al-Azraq, sent al 1277 quan Pere III d'Aragó aconsegueix apagar les revoltes i expulsa els sarraïns rebels, repoblant la localitat amb andalusins fidels al rei. El castell-palau actual

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

és el resultat de la seua nova construcció sobre l'antic castell d'Anna al començament del s. XVII, quan el rei Felip III d'Espanya li va concedir a Ferran Pujades de Borja la villa d'Anna al 1604, pocs anys abans de l'expulsió dels moriscos, per passar posteriorment a la família dels comtes de Cervelló. Actualment és un edifici amb motius fortament influenciats per l'art musulmà i islàmic, anomenada "l'Alhambra valenciana", i alberga el museu etnològic municipal i el museu de l'aigua d'Anna.

Categoria: C

Castell de Bolbait

Municipi i comarca:

Bolbait, la Canal de Navarrés

Tipus – Subtipus:

Edificis militars - Castells

Figura de protecció: BIC

Ubicació i accés:

El castell de Bolbait es troba al C/ del Castell, 7 dins del mateix nucli de la localitat, a la seua part alta.

Il·lustració 56: Vistes exteriors del Castell de Bolbait. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: L'actual castell s'assenta sobre una antiga fortificació musulmana, i va ser construït al s. XVI per la família Pardo de la Casta, que va convertir en la seua residència senyorial. Aquesta localitat va ser també un focus de les revoltes d'al-Azraq del 1276, ja que aquesta població es va revoltar contra els catalanoaragonesos, però aquesta va ser sufocada a l'any posterior, i la població sarraïna rebel expulsada, sent Bolbait repoblada amb musulmans lleials al rei del moment.

Categoria: C

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Puig d'Almisrà

Municipi i comarca:

El Camp de Mirra, la Vall de Biar,
l'Alt Vinalopó

Tipus – Subtipus:

Lloc històric

Figura de protecció: BIC (2014)

Ubicació i accés: Aquest petit puig es troba a 500 al sud-oest de la localitat de El Camp de Mirra, al qual es pot arribar fàcilment per un camí pavimentat que rodeja el recinte i que ix des del C/ Cervantes.

Il·lustració 57: El poble de El Camp de Mirra i el Puig d'Almisrà al fons. Font: B. Silvestre (El Punt Avui)

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: Aquest és un lloc de suma transcendència històrica, ja que aquest va ser el lloc on el 26 de març del 1244, es firma el Tractat d'Almisrà entre l'infant Alfons de Castella, futur rei Alfons X el Savi, i Jaume I, en el qual s'estipulaven les fronteres entre la Corona d'Aragó i el Regne de Castella, quedant delimitat que la línia Biar-Xixona-Busot marcava la frontera sud del Regne de València, dins de la qual quedaven els dominis d'al-Azraq. En aquest tractat van intervenir dos personatges decisius dins la història d'al-Azraq. Per una banda Jaume I, contrapart directa en els conflictes entre els sarraïns i la dominació catalanoaragonesa del sud valencià, i per altra banda, el rei Alfons X el Savi, que va recolzar a al-Azraq amb l'enviament d'ajuda militar en la segona revolta que aquest encapçalava, en un intent de perjudicar a Jaume I, ja que el monarca catalanoaragonès corria el risc de que al-Azraq esdevinguera un senyor vassall de Castella, amb dominis i influència directa sobre els territoris situats al sud del recent creat Regne de València, i que podia ser d'utilitat per als interessos polítics del monarca castellà.

Categoria: C

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell d'Almisrà

Municipi i comarca:

El Camp de Mirra, la Vall de Biar, l'Alt Vinalopó

Tipus – Subtipus:

Edificis militars - Castells

Figura de protecció:

BIC (2003)

Ubicació i accés: El castell es troba a un tossal ubicat a 750 al sud-oest de la població de El Camp de Mirra, i adjacent a l'ermita de Sant Bartolomeu. Es pot accedir fàcilment al recinte per un camí asfaltat que ix des del C/ Cervantes a la mateixa població.

Il·lustració 58: Vistes del castell d'Almisrà amb l'ermita de Sant Bartolomeu adjacent. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: Juntament amb el Puig d'Almisrà, aquest lloc és transcendental ja que va ser en aquest enclavament on el 26 de març es van entrevistar el rei Jaume I i l'infant Alfons de Castella, posterior rei Alfons X el Savi, per a la firma del Tractat d'Almisrà. El castell és d'origen islàmic d'entre els s. XII i XIII, que després d'algunes reformes ja en època cristiana, manté el seu ús fins al s. XVI, quan entra en desús. Actualment queden algunes restes dels murs del castell, i una torre d'època cristiana del s. XIV que ha quedat quasi íntegra i que està adossada a l'actual ermita de Sant Bartolomeu que s'alça en el mateix tossal. Aquest castell va tindre una posició estratègica fronterera a la Vall de Biar i Beneixama en època medieval.

Categoria: C

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Castell i Muralles de Biar

Municipi i comarca: Biar, la Vall de Biar, l'Alt Vinalopó

Tipus – Subtipus: Edificis militars - Castells

Figura de protecció: BIC (1931)

Ubicació i accés:

El castell es troba sobre un promontori a escassos metres del casc urbà de la població de

Il·lustració 59: Vistes aèries del castell de Biar i el seu casc antic. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.

Biar, i es pot accedir fàcilment des del C/Portell. Les restes de les muralles envolten el casc antic de la població i es poden trobar al C/ Torreta i al C/ de la Barrera.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: Tant el castell com les muralles són d'origen islàmic, concretament d'entre els segles XII i XIII, amb posteriors reformes a l'època cristiana. Aquesta població està marcada per dos tractats, en primer lloc, el Tractat de Cazorla signat el 20 març del 1179, on es sap per primera vegada de l'existència del castell, i on es marcava que aquest era el límit de les futures conquestes catalanoaragoneses i castellanès. Temps després, al 26 de maig del 1244 es firma el Tractat d'Almizrà a la veïna població de El Camp de Mirra, entre el Regne de Castella i la Corona d'Aragó, on es definien les seues fronteres, quedant Biar dins del Regne de València i com una població estratègica fronterera, que acabarà sent conquerida per Jaume I al 1245 després d'un llarg setge a la població. Com a conseqüència de la caiguda de Biar, i davant l'avanç de la conquesta catalanoaragonesa es firma el Tractat del Pouet entre el visir al-Azraq i l'infant Alfons d'Aragó, fill de Jaume I. Amb les segones revoltes d'al-Azraq, al 1258, Jaume I decreta l'expulsió dels andalusins de terres valencianes, i finalment la població musulmana és expulsada per Villena, i és repoblada amb gents d'altres indrets de la Corona d'Aragó. Durant l'última revolta

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

d'al-Azraq al 1276, el castell va esdevenir una presó per al Mestre del Temple En Pere de Moncada que va ser capturat a la batalla de Llutxent al mateix any pels sarraïns insurreccionats.

Categoria: C

Castell i Muralles de Xixona

Municipi i comarca: Xixona, la Foia de Xixona, l'Alacantí

Tipus – Subtipus: Edificis militars - Castells

Figura de protecció: BIC (1985)

Ubicació i accés:

El castell de Xixona es troba sobre un promontori d'uns 550 metres d'altitud molt pròxim al

casc urbà de Xixona, i els romanents de les antigues muralles envolten l'actual casc antic de la població. Al castell es pot accedir fàcilment des del casc urbà, de manera senyalitzada pel C/ de la Badia, a la part alta de la localitat. Les restes de les muralles es poden veure integrades en l'entramat del casc antic de la població.

Descripció històrica i relació amb la temàtica de la ruta: L'origen del castell i les muralles de Xixona és musulmà, i la primera menció de la que es té constància és la del Tractat d'Almisrà firmat el 26 de maig del 1244 entre l'infant Alfons de Castella, futur rei Alfons X el Savi, i el rei Jaume I d'Aragó, en el qual es definien les fronteres dels regnes de Castella i la Corona d'Aragó, quedant Xixona dins jurisdicció catalanoaragonesa. Xixona a ser conquerida al 1245 per Jaume I i les seues hosts, i el primer alcaide del castell va ser Peregrí Baldoví al 1258. Posteriorment, durant la tercera revolta acabada per al-Azraq i en la qual l'acompanyaven 250 genets benimerins, el 4 de maig de 1276 van atacar i

Il·lustració 60: Vistes exteriors del castell de Xixona. Font: Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

saquejar Xixona per al dia següent assetjar Alcoi sense èxit, dia en què moriria al-Azraq. Aquesta població va ser el límit sud del Regne de València fins al 1304, any en el qual es va incorporar Alacant i el sud de l'actual província al Regne de València a través de la Sentència Arbitral de Torrelles.

Categoria: C

Annex III: Breu inventari de recursos immaterials inclosos en la ruta

Moros i Cristians en Honor al Santíssim Ecce-Homo

Municipi i comarca:

Dates de celebració:

Pego, la Marina Alta

Última setmana de juny

Tipus:

Organització:

Esdeveniment festiu i de Ajuntament de Pego i entitats culturals recreació històrica

Informació addicional:

Festes declarades Festa d'Interés Turístic Provincial (2010)

Festes Patronals de Moros i Cristians en Honor a la Verge dels Desemparats

Municipi i comarca:

Dates de celebració:

L'Atzúbia, la Marina Alta

Primera setmana de setembre

Tipus:

Organització:

Esdeveniment festiu i de Ajuntament de L'Atzúbia i entitats culturals recreació històrica

Informació addicional: -

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en
la figura històrica d'al-Azraq

Festes Patronals i Moros i Cristians d'Alcalà de la Jovada

Municipi i comarca:

Dates de celebració:

La Vall d'Alcalà, la Marina Alta Entre la primera i segona setmana d'agost

Tipus:

Organització:

Esdeveniment festiu i de recreació històrica Ajuntament de La Vall d'Alcalà

Informació addicional: -

Festes patronals de Moros i Cristians de Castell de Castells

Municipi i comarca:

Dates de celebració:

Castell de Castells, la Marina Alta Segona setmana d'agost

Tipus:

Organització:

Esdeveniment festiu i de recreació històrica Ajuntament de Castells de Castells i entitats culturals

Informació addicional: -

Fira de Tots Sants de Cocentaina

Municipi i comarca:

Dates de celebració:

Cocentaina, el Comtat Setmana de Tots Sants

Tipus:

Organització:

Fira comercial medieval Ajuntament de Cocentaina

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Informació addicional: Segona fira comercial més antiga d'Espanya. Declarada Bé d'Interés Cultural Immaterial (2018) i Festa d'Interés Turístic Internacional (2019).

Festes Moros i Cristians a Sant Hipòlit de Cocentaina

Municipi i comarca:

Dates de celebració:

Cocentaina, el Comtat

Segon cap de setmana d'agost

Tipus:

Organització:

Esdeveniment festiu i de recreació històrica de Federació Junta de Festes de Cocentaina

Informació addicional:

Declarades Festa d'Interés Turístic Nacional (1986)

Festes de Moros i Cristians d'Alcoi

Municipi i comarca:

Dates de celebració:

Alcoi, l'Alcoià

Tercera o quarta setmana d'abril

Tipus d'esdeveniment:

Organització:

Esdeveniment festiu i de recreació històrica de Ajuntament d'Alcoi i entitats culturals

Informació addicional: Declarades Festa d'Interés Turístic Internacional (1965)

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en
la figura històrica d'al-Azraq

Festes Patronals i Moros i Cristians de Penàguila

Municipi i comarca:

Penàguila, l'Alcoià

Dates de celebració:

Mitjans d'agost

Tipus:

Esdeveniment festiu i de recreació històrica de Ajuntament de Penàguila i entitats culturals

Organització:

Informació adicional: -

Festes Majors i Moros i Cristians de Planes

Municipi i comarca:

Planes, el Comtat

Dates de celebració:

Primera o segona setmana d'octubre

Tipus:

Esdeveniment festiu i de recreació històrica de Ajuntament de Planes

Organització:

Informació adicional: -

Moros i Cristians de Llutxent

Municipi i comarca:

Llutxent, la Vall d'Albaida

Dates de celebració:

Últim cap de setmana d'abril

Tipus:

Esdeveniment festiu i de recreació històrica de Ajuntament de Llutxent i entitats culturals

Organització:

Informació adicional: Declarades Festa d'Interés Turístic Local (2009)

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Fira d'Agost de Xàtiva

Municipi i comarca:

Xàtiva, la Costera

Dates de celebració:

Mitjans d'agost, entorn de la segona setmana

Tipus d'esdeveniment:

Fira comercial i esdeveniment festiu

Organització:

Ajuntament de Xàtiva i entitats culturals i comercials

Informació addicional: Fira d'origen medieval al s. XIII. Declarada Festa d'Interés Turístic Nacional (2001)

Festes de Moros i Cristians de Ròtova

Municipi i comarca:

Ròtova, la Safor

Dates de celebració:

Primera setmana d'agost

Tipus:

Esdeveniment festiu i de recreació històrica

Organització:

Ajuntament de Ròtova i entitats culturals

Informació addicional: -

Festes de Maig de Moros i Cristians de Biar

Municipi i comarca:

Biar, l'Alt Vinalopó

Dates de celebració:

Segona setmana de maig

Tipus:

Esdeveniment festiu i de recreació històrica

Organització:

Ajuntament de Biar i entitats culturals

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Informació addicional: Una de les festes de moros i cristians més antigues del País Valencià del s. XIX. Declarades Festa d'Interés Turístic Provincial (2019)

Festes de Sant Antoni Abat de Biar

Municipi i comarca:

Dates de celebració:

Biar, l'Alt Vinalopó

Penúltim cap de setmana de gener

Tipus:

Organització:

Esdeveniment festiu

Ajuntament de Biar

Informació addicional: Té la peculiaritat de que manté viva la figura del Rei Pàixaro, personatge burlesc i satíric d'origen medieval.

Festes de Moros i Cristians de El Camp de Mirra

Municipi i comarca:

Dates de celebració:

El Camp de Mirra, l'Alt Vinalopó

Finals del mes d'agost

Tipus:

Organització:

Esdeveniment festiu i de recreació històrica

Ajuntament de El Camp de Mirra

Informació addicional: Aquestes festes contenen una interessant recreació històrica de la firma del Tractat d'Almisrà, una representació d'un episodi històric d'importància.

Festes Patronals i Moros i Cristians d'Anna

Municipi i comarca:

Dates de celebració:

Anna, la Canal de Navarrés

Última quinzena de setembre

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Tipus:

Organització:

Esdeveniment festiu i de Ajuntament d'Anna i entitats culturals
recreació històrica

Informació addicional: -

Festes Patronals i Moros i Cristians de Bolbait

Municipi i comarca:

Dates de celebració:

Bolbait, la Canal de Navarrés Just després de Setmana Santa (Abril-Maig)

Tipus:

Organització:

Esdeveniment festiu i de Ajuntament de Bolbait i entitats culturals
recreació històrica

Informació addicional: -

Mercat Gastronòmic i Tradicional de Finestrat

Municipi i comarca:

Dates de celebració:

Finestrat, la Marina Baixa Segon o tercer cap de setmana d'abril

Tipus:

Organització:

Esdeveniment festiu i comercial Ajuntament de Finestrat

Informació addicional: Aquest és un mercat d'inspiració medieval, però orientat als productes típics i de proximitat valencians, sent un mercat gastronòmic i artesanal amb gran importància.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Annex IV: Infraestructures i equipaments turístics dels municipis de la ruta

Municipi	Comarca	OIT/ CIT	Allotjaments							Restaurants	Empreses turisme actiu
			Hotels	Hostals	Pensions	Apartaments	Càmpings	Cases rurals	Albergs		
Pego	la Marina Alta	SÍ	1	1	1	321	-	1	-	17	1
L'Atzúbia-Forna	la Marina Alta	SÍ*	-	-	-	13	-	3	-	2	-
Vall de Gallinera	la Marina Alta	SÍ*	-	-	1	1	-	19	-	4	-
Vall d'Alcalà	la Marina Alta	SÍ*	-	-	-	-	1	2	-	3	-
la Vall de Laguar	la Marina Alta	NO	1	-	-	2	1	8	1	5	-
Murla	la Marina Alta	SÍ*	-	-	-	20	-	1	-	1	-
Castell de Castells	la Marina Alta	NO	1	-	1	-	-	2	-	2	-
Bolbait	la Canal de Navarrés	NO	-	-	-	2	-	6	-	4	-
Anna	la Canal de Navarrés	SÍ	1	1	-	7	1	7	-	3	-
Montesa	la Costera	SÍ	-	-	-	-	-	-	-	6	-
Xàtiva	la Costera	SÍ	4	3	-	25	-	8	1	90	2
Rótova	la Safor	SÍ	-	-	-	5	-	-	-	2	-
Almiserà	la Safor	NO	-	-	-	3	-	-	-	-	-
Llutxent	la Vall d'Albaida	SÍ	-	-	-	6	-	-	-	-	1
Aielo de Rugat	la Vall d'Albaida	NO	-	-	-	-	-	2	-	1	-
Beniartjar	la Vall d'Albaida	NO	-	-	-	1	-	3	-	-	-
L'Orxa	el Comtat	SÍ	-	-	-	1	-	2	1	2	-
Fageca	el Comtat	NO	-	-	-	-	-	2	-	1	-
Tollos	el Comtat	NO	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Planes	el Comtat	NO	-	-	-	5	-	5	-	1	-
Cocentaina	el Comtat	SÍ	-	2	1	4	-	1	-	18	1
Alcoi	l'Alcoià	SÍ	3	1	-	35	-	1	1	76	6
Penàguila	l'Alcoià	NO	1	-	-	11	-	2	-	4	-
Tàrbena	la Marina Baixa	NO	2	-	-	2	-	9	-	7	-
Castell de Guadalest	la Marina Baixa	SÍ	-	-	-	14	-	6	-	15	-
Polop	la Marina Baixa	NO	-	1	-	51	-	4	-	11	-
Finestrat	la Marina Baixa	SÍ	7	-	-	855	1	2	-	60	2
Xixona	la Foia de Xixona (L'Alacantí)	SÍ	1	-	-	14	-	3	-	8	1
Biar	la Vall de Biar (l'Alt Vinalopó)	SÍ	4	-	-	3	-	7	2	9	-
Camp de Mirra	la Vall de Biar (l'Alt Vinalopó)	NO	-	-	-	-	-	-	-	-	-

(*) La població o el municipi posseeix Tourist Info o Centre d'Interpretació Turística com un servei mancomunat

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Annex V: Exemples dels mitjans interpretatius no personals i de senyalització turística temàtica de la ruta

Il·lustració 61: Exemple de cartell a les entrades dels pobles de la ruta, en aquest cas, Alcalà de la Jovada. Font: Elaboració pròpia.

Il·lustració 62: Exemple de senyalització turística temàtica de la ruta a Finestrat. Font: Elaboració pròpia.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Il·lustració 64: Exemple de senyalització turística temàtica de la ruta cultural per a sendes de muntanya. Exemple de senyalització en direcció al castell de Serrella de Castell de Castells. Font: Elaboració pròpia.

Alcalà de la Jovada

- Despoblats moriscos
- Esfinx i font d'al-Azraq
- Castell-Palau d'Alcalà de la Jovada

Segons Les Cròniques del rei Jaume I, al-Azraq a Alcalà de la Jovada "tenia son alberch major que en altre logar" (Cap. 376), i ací és on molt probablement va nàixer, entre els anys 1218 i 1220, Muhàmmad Abu Abd Al-lah Ibn Hudhayl, més conegut com al-Azraq "el Blau". L'últim cabdill andalusí valencià va viure gran part de la seua vida en aquest poble i va ser la seu des d'on prenia les decisions més importants. A Alcalà de la Jovada queda un important llegat d'aquest personatge per descobrir, qui fora contrapart de Jaume I i important figura de la història valenciana.

RECORREGUTS:

- A l'Aiguat d'al-Azraq
- Territori al-Azraq
- Anell de les Valls de la Marina i la Vall de Seta
- Ramals nord i sud des de la Marina Alta
- Els Castells del Tractat del Pouet
- L'Odis d'al-Azraq
- La Frontera del Regne

COMUNITAT VALENCIANA | Costa Blanca | VALÈNCIA TURISME | PEGO I LES VALLS

Il·lustració 63: Monòlit informatiu ubicat a cada municipi de la ruta cultural, exemplificat amb Alcalà de la Jovada. Font: Elaboració pròpia.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

CASTELL DE PERPUTXENT L'Orxa

Es tracta d'un castell d'origen islàmic d'entre els segles XII i XIII, durant l'última etapa musulmana abans de la conquesta catalano aragonesa va ser una possessió directa d'al-Azraq, tant és així, que va ser un dels huit castells inclosos en el Tractat del Pouet del 1244 o 1245, i en aquest cas, al-Azraq retenia aquest castell junt amb el d'Alcalà, a la Vall de Gallinera durant quatre anys més a partir de la signatura del tractat, temps passat aquest castell s'havia d'incorporar de manera efectiva a la Corona d'Aragó, cedint-lo a l'infant Alfons d'Aragó, fill primogènit del rei Jaume I. Tanmateix, aquest castell va seguir, a pesar de la firma del tractat, va continuar baix el control i influència del visir i senyor d'Alcalà, i no va ser incorporat de facto a la Corona d'Aragó de manera efectiva fins al 1258, quan Jaume I acaba amb les segones revoltes acabades per al-Azraq, i és aleshores, quan passa per les mans de diferents senyors, fins que el 1288 passa possiblement a l'Ordre de l'Hospital, i posteriorment al 1319, el castell passa finalment a mans de l'Ordre de Montesa. El Castell de Perputxent compta amb un recinte emmurallat format per dos bastions: l'albacar i l'aljup, amb dos torres exteriors adossades. L'altra part del recinte corresponia l'antic palau, destacant la torre de les Traces adossada i la gran sala dels arcs.

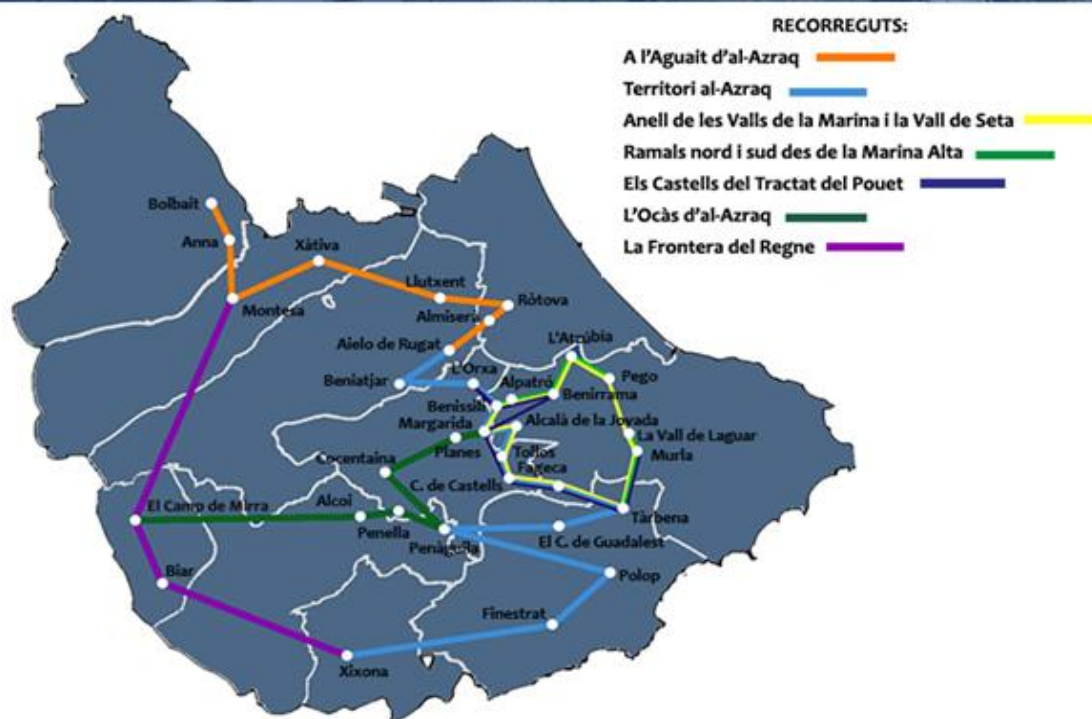
Il·lustració 65: Quadre informatiu temàtic de la ruta per als recursos turístics. Exemple aplicat al castell de Perputxent a L'Orxa. Font: Elaboració pròpia.

Il·lustració 66: Estructura en madera del quadre informatiu temàtic per a la seua col·locació en els recursos turístics inclosos ruta. Font: Elaboració pròpia.

Creació i disseny d'una ruta cultural a les Comarques Centrals Valencianes basada en la figura històrica d'al-Azraq

Annex VI: Exemple de cartell promocional de la "Ruta Cultural d'al-Azraq".

Il·lustració 67: Sugerència de cartell promocional per a la "Ruta Cultural d'al-Azraq". Font: Elaboració pròpia.